

**НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ БАНКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

З. В. Гіперс

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

Київ-2006

УДК 130.2:008 (035)
ББК 71я2
С 51

Рецензенти:

Т. С. Смовженко, доктор економічних наук, професор
Г. П. Васянович, доктор педагогічних наук, професор
Е. П. Семенюк, доктор філософських наук, професор
Н. Я. Горбач, доктор філософських наук, професор

Гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів»
надано першим заступником міністра
(Лист № 14/18.2-2372 від 28.10.2005 р.).

Гіптерс З. В.

С 51 Культурологічний словник-довідник. — К.: ВД «Професіонал», 2006. — 328 с.

ISBN 966-370-010-6

У словнику-довіднику подається 1250 понять і категорій, вживаних у вітчизняній та іноземній літературі зі соціальної та культурної антропології, етнографії, естетики, мистецтвознавства, філософії, соціології, психології. Подано терміни, котрими користуються культурологи у дослідницькій практиці, а також загальноживані слова, що стосуються самої культури, історії світової культури, етнонаціонального розвитку України та української культури. Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, викладачів та аспірантів, учнів загальноосвітніх шкіл, коледжів та ліцеїв.

УДК 130.2:008 (035)
ББК 71я2

ISBN 966-370-010-6

© З. В. Гіптерс, 2006
© ВД «Професіонал», 2006

ПЕРЕДМОВА

Радикальна зміна вітчизняної освітньої парадигми в умовах стрімкого реформування традиційних освітніх інститутів і усталених способів педагогічної діяльності стимулює інтенсивні процеси формування принципово нового багатовимірного простору. Складна соціально-культурна ситуація ставить професіонала перед проблемою одночасного включення у різні види професійної діяльності у різних культурних спільнотах. Повноцінна самореалізація фахівця за таких умов залежатиме від його здатності виходити за межі вузькопрофесійної життєдіяльності, вміння проектувати її нові способи і види адекватно до трансформування наявної соціокультурної ситуації. Взаємозв'язок освітніх і соціокультурних процесів актуалізує культурологічну освіту студента вищого навчального закладу як один із чинників професійної готовності до діяльності в сучасному динамічному світі.

Навчальному курсу «Культурологія» належить важливе місце у формуванні гуманістичного світогляду особистості, оскільки він інтегрує розмежоване за сцієнтистською традицією значне коло гуманітарних дисциплін. Культурологія (від лат. *cultura* і грец. *logos*) — галузь гуманітарного знання, пов'язана з вивченням сутності, закономірностей і динаміки розвитку культури. Культурологія як метамова культури розглядає в єдності та взаємозв'язку матеріальну і духовну культуру, а також культуру людських відносин.

Теоретичним та емпіричним підґрунтям культурології є, перш за все, філософія, етика, естетика, релігієзнавство, етнологія, історія культури, мистецтвознавство. Залишаючись до останнього часу переважно галуззю індивідуального самовираження того чи іншого мислителя, культурологія набуває статусу самостійної наукової дисципліни завдяки тому, що на перший план дедалі більше виходить проблема людини у всіх її вимірах.

Пропонований увазі користувача «Культурологічний словник-довідник» побудований відповідно до програми Міністерства освіти і науки України та згідно з робочою навчальною програмою дисципліни «Культурологія», охоплює такі теми: культура, її сутність, структура, функції, культура Стародавнього світу, міфологія, архітектура, мистецтво античного періоду, Відродження та його прояви

ПЕРЕДМОВА

у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, характерні особливості духовного життя епохи Просвітництва, доба культурно-національного відродження України (XIX — початок XX ст.), культура України в добу утвердження державної незалежності; релігієзнавство, економіка, екологія, соціальна психологія.

Зроблено спробу розібратися у термінологічному плані із сутністю складних культурологічних процесів — від соціально-економічних до духовних та психологічних. Вивчивши сучасні наукові дослідження, звертаємо увагу на такі категорії, як «національне відродження», «менталітет», «виховний ідеал», «культурна спадщина», «діалог культур». Потреба здійснення національного виховання у вищій школі зумовила наповнення словника-довідника такими категоріями, як «національні традиції», «національні почуття», «національна самосвідомість» та інші соціально-психологічні характеристики національної спільноти.

Культура — це не тільки все, що створене руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поводження, що виражається в народних звичаях, традиціях, обрядах, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до рідної мови. Належачи до певного соціуму, індивідуум зі своєю появою на світ органічно входить у вироблену його співвітчизниками культуру, стає її користувачем і носієм.

Культурологічна підготовка покликана допомогти молоді отримати необхідний мінімум знань для орієнтації в сучасному науково-технічному просторі та осмислення його як сукупності культурних досягнень людства, сприяти взаєморозумінню і продуктивному спілкуванню представників різних культур, подоланню установки на соціальне протистояння та ізоляціонізм щодо світової культури. Використання цього словника-довідника під час вивчення курсу «Культурологія» допоможе студентові у виробленні культурних орієнтацій, сприятиме формуванню здібностей і потреб у художньо-естетичних переживаннях і морально-естетичних рефлексіях, розвиткові того потенціалу особистості, котрий дає можливість засвоювати спеціальні знання як складові цілісної суспільної культури.

Оволодіння досягненнями української і світової культури матиме позитивний вплив на формування широкого загальнокультурного гуманістичного світогляду. Великий обсяг конкретного

ПЕРЕДМОВА

історичного матеріалу відкриває простір для творчої ініціативи під час вивчення навчальної дисципліни. Маючи важливе світоглядне значення, культурологічна підготовка є складовою гармонійного, естетичного, морального виховання особистості, розвитку гуманної, творчої індивідуальності, формування активного громадянина, оскільки основне призначення культури — задоволення основних духовних потреб людини у правді, добрі, красі, вірі, справедливості, взаєморозумінні. Спроба осмислити реалії, описати поняття і терміни культурології відповідає потребам сьогодення, має науково-практичну актуальність.

За цінні поради, рецензування та надання практичної допомоги при редагуванні словника-довідника автор висловлює щирю подяку докторові економічних наук, професорові, ректорові Львівського банківського інституту Національного банку України Т. С. Смовженку, докторові педагогічних наук, професорові, завідувачеві відділу гуманітарної освіти Львівського науково-практичного центру Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України Г. П. Васяновичу, докторові філософських наук, професорові, завідувачеві кафедри філософії Національного лісотехнічного університету України Е. П. Семенюку, докторові філософських наук, професорові, завідувачеві кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії Н. Я. Горбачу, художнику-дизайнеру О. М. Тищуку.

Навчально-довідковий посібник «Культурологічний словник-довідник» не претендує на повне охоплення курсу «Культурологія», що перебуває на стадії становлення як навчальний предмет. Автор буде вдячна за всі зауваження і пропозиції, що можуть прислужитися для подальшого опрацювання, вдосконалення структури та змісту словника-довідника.

Український алфавіт

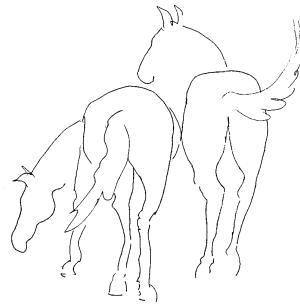
**Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Єє,
Жж, Зз, Ии, Іі, Її, Йй, Кк, Лл,
Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу,
Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ,
Ьь, Юю, Яя**

А

А КАПЕЛА (італ. *a cappella*) — хоровий багатоголосий спів без супроводу музичних інструментів; притаманний народному музичному мистецтву (українському, грузинському) і церковній музиці; використовували у своїх творах Палестріна (1525–94, композитор, найвідоміший представник ренесансної вокальної поліфонії а капелла, визнаної за взірець музики Римо-Католицької Церкви); композитори нідерландської школи.

АБОРИГЕНИ (лат. *aborigines; ab origine* — від початку) — стародавні мешканці Середньої Італії. Згідно з римськими легендами, так звався окремий народ, який жив на Апеннінах. Витіснені сабінцями, А. оселилися в гирлі Тибру; їх стали називати латинцями. Тепер А. — корінні мешканці країни, місцевості.

АБРИС (нім. *Abriß* — план, креслення) — контурний малюнок або креслення, зроблені від руки методом окомірної зйомки, безмасштабне креслення. В архітектурній практиці застосовують під час обмірних робіт як спосіб фіксації фасадів, планів, розрізів і деталей споруд. Поняттю А. відповідає термін «крокі», більш поширений в архітектурній практиці в наш час. У літографії А. — контур відтворюваного зображення, виконаний спеціальною тушшю на прозорому матеріалі для перенесення на літографський камінь.

АБСОЛЮТ (від лат. *absolutus* — безумовний, необмежений) — те, що ні від чого не залежить, безвідносне. В ідеалістичній філософії і релігійних тлумаченнях — вічна, незмінна, нескінченна першооснова світу (абсолютна ідея, абсолютна особа, Бог тощо).

АБСОЛЮТИЗАЦІЯ (від лат. *absolutus* — безумовний, необмежений) — абстракція найвищого порядку, результатом якої є так звані абсолютні, нічим не зумовлені об'єкти, які існують самі по собі; надання недосяжно високих якостей, значень.

«**АБСОЛЮТНА ІДЕЯ**» — центральна категорія філософської системи Г. В. Ф. Гегеля, якою позначався духовний деміург, творець світу в його становленні і діяльному саморозвитку. Формаціями «А. і.», ступенями саморозвитку у Гегеля виступають логіка («в собі-буття» «А. і.»), природа («інобуття» «А. і.»), тобто її буття в матеріальній дійсності і дух («для себе-буття» «А. і.»), її буття як суспільної свідомості і самосвідомості).

«**АБСОЛЮТНИЙ ДУХ**» — поняття філософії Г. В. Ф. Гегеля, що характеризує «Абсолютну Ідею» на стадії її розвитку, на якій вона, пройшовши ступені логіки і природи, суб'єктивного і об'єктивного духу через мистецтво, релігію і філософію, досягає пізнання своєї власної сутності.

АБСОЛЮТНИЙ ПОРІГ — мінімальна інтенсивність фізичного стимулу, що необхідна для виникнення відчуття.

АБСТРАКТНЕ І КОНКРЕТНЕ (від лат. *abstractus* — відокремлений, *concretus* — згущений, ущільнений) — категорії діалектичної логіки, в яких відображено діалектику відокремленості й цілісності в системному функціонуванні і розвитку явищ дійсності та її відтворення в процесі пізнання. К. — це реально існуючий об'єкт (окрема річ чи система речей) як цілісне утворення у внутрішній суттєвій єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень, єдине ціле у всіх його часткових і особливих проявах. Конкретне є «єдністю у багатоманітності». А. є певною стороною К. у своїй відносній самостійності, відірваності від К., його одностороннім проявом. Тому А. — це не тільки окреме, відірване від загального, а й загальне безвідносно до окремого.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ — один з різновидів людського мислення. Сутність А. м. полягає у виробленні понять, суджень, умовиводів і здатності оперувати ними. Абстрактне (понятійне) мислення виростає на ґрунті узагальнення даних емпіричного пізнання. Якщо відчуття дають відображення одиничного і конкретного, то мислення й слово відображають загальне й абстрактне. Саме завдяки А. м. людина розкриває істотні зв'язки і відношення речей, об'єктивні закони розгортання явищ і подій. Щоб виробити поняття про будь-який предмет або явище дійсності, людина в процесі мислення використовує численні чуттєві сприйняття, піддаючи їх аналізу, синтезу абстрагуванню від другорядного і неістотного, а також узагальненню. Внаслідок цих складних мислительних операцій виробляються поняття як відбитки необхідних і суттєвих властивостей, сторін, ознак предметів і явищ.

АБСТРАКЦІОНІЗМ (від лат. *abstractus* — віддалений) — «безпредметне» мистецтво — одна з провідних модерністських течій ХХ ст. Загальна особливість А. — принципова відмова від зображення реальних предметів і явищ. Абстрактний твір виступає як суб'єктивна живописно-

пластична реальність, створена за допомогою формальних художніх елементів (кольорова пляма, лінія, фактура, об'єм тощо). При цьому принцип композиційної побудови може бути імпульсивно-стихійним або раціонально впорядкованим. А. виник у процесі розшарування кубізму, футуризму (1910–1913). Теоретиком А. та автором перших абстрактних живописних полотен виступив рос. художник В. В. Кандинський. Значний слід у розвитку цього напрямку залишили вихідці з України — О. П. Архипенко, К. С. Малевич, О. К. Богомазова, І. П. Кавалерідзе та ін.

АБСТРАКЦІЯ (від лат. *abstractio* — віддалення) — один із моментів пізнання, який полягає у мисленому відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень

певних предметів пізнання. А. — процес мисленого ізолювання, «виривання» окремого предмета, відношення, властивості із сукупності предметів, відношень, властивостей. А. означає також результат процесу абстрагування — поняття, категорії (наприклад, якість і кількість, істина тощо). А. є проникненням мислення вглиб предмета, від явища до сутності, є способом перероблення споглядання і уявлень у поняття. А. розчленовує, розриває, омертвляє, огрубляє, схематизує цілісну, рухоми дійсність, в окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності. Але саме це забезпечує вивчення окремих сторін предмета в чистому вигляді і таким чином проникнення в їхню сутність.

АБСУРД (від лат. *absurdus* — безглуздий, нісенітний) — 1) У математиці та логіці — твердження, що не має ніякого сенсу у межах даної теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, що є абсурдом у даній системі, може мати сенс в іншій. 2) У повсякденному слововживанні — безглуздя, нісенітниця. 3) У психології — безглузді твердження, вислови, позбавлені раціонального смислу. Можуть виникати як наслідок розладів психіки, а також свідомого відходу від істини.

АБСУРДИЗМ — художній світогляд, який базується на екзистенціалістській ідеї безсенсовості людського буття.

АБУЛІЯ (від грец. — нерішучість) — термін патопсихології, вживається на означення хворобливого ослаблення або втрати волі. А. виступає як безвольність, незібраність, невміння спрямовувати свої психологічні зусилля в напрямі досягнення мети, нездатність приймати рішення і діяти. Незначні прояви А. можуть переборюватися шляхом тренування, виховання у людини вольових якостей. Сильні прояви А. є симптомом хвороби, і людина, у якої вони помічені, вимагає спеціального медико-психологічного лікування.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avantgardisme*, від *avant-garde* — передовий загін) — умовний термін для означення загальних новаторських напрямів у художній культурі ХХ ст., яким притаманні прагнення

докорінно оновити художню практику, пошук нових, нетрадиційних засобів вираження форми й змісту творів. Особливістю А. є не лише розрив з художньою традицією минулого, її образною системою та виражальними засобами, а й активний, революціонізуючий суспільство протест, який потребує переоцінки духовних цінностей та нового сприйняття світу. Риси А. виявлялися в низці шкіл і течій модернізму: кубізмі, експресіонізмі, абстракціонізмі, футуризмі, дадаїзмі, сюрреалізмі та ін. Біля витоків А. поряд із П. Пікассо, Ж. Браком, Х. Грісом, Ф. Леже, Р. Делоне стояли українські майстри О. П. Архипенко, С. Делоне-Терк, О. О. Екстер, М. Ф. Андрієнко-Нечитайло. Як риса індивідуальної психології розвивається в окремих некритичних людей (іноді свідомо, а часто й підсвідомо). Полягає у перебільшенні значення своєї особи, прагненні будь-що бути попереду всіх, турботі лише про свою популярність, власний престиж.

АВАНС (франц. *avance*, від *avancer* — платити наперед) — 1) Грошова сума або майнова цінність, що видається в рахунок майбутніх платежів. 2) Переносно — робити аванси — заgravати; подавати надію.

АВАНТЮРНА ДІЯ (франц. *aventure* — пригода, те, що випадково трапляється) — акції не співмірні з реальними цілями і можливостями індивіда. А. д., як правило, ризиковані, позбавлені стабільного кінцевого успіху, часто зумовлені нечесними і корисливими розрахунками. Конкретним виявом А. д. є такі антиподи моральної поведінки, як необ'єктивна інформація, прагнення одержувати від суспільства більше, а віддавати йому менше; у науковій роботі — підтасовування фактів тощо.

АВГУРИ (лат. *Augures*) — у Стародавньому Римі жерці, які, спостерігаючи блискавки та інші явища природи, польоти й поведінку

птахів, угадували волю богів і провіщали майбутнє. А. за допомогою певних ритуалів і церемоній — ауспіцій — випрошували у богів віщуння. Коли боги «виражали» свою волю самі (затемнення сонця, посуха, повінь тощо), вплив авгурів був дуже великий; своїм тлумаченням волі богів вони могли припинити або відкласти народні збори, навіть скасувати ухвали зборів.

Освічені римляни вже в I ст до н. е. висміювали ворожбу авгурів, які, за словами Цицерона, глузливо презирилися один з одним, ошукуючи віруючих. Звідси вислів «усміх авгура» — характеристика тих, хто вводить в оману, вдаючи, що їм відомі незбагненні для інших таємниці.

АВЕРС (франц. *avers*, від лат. *aversus* — повернутий обличчям) — лицьовий бік монети або медалі.

АВТЕНТИЧНИЙ (від грец. *authenticos* — справжній) — тотожний самому собі.

АВТОБІОГРАФІЯ (від грец. — сам, життя, пишу) — буквально: власний життєпис. У соціальній психології, психології особистості, психології праці А. є важливим об'єктивним документом для вивчення людини, її психічних параметрів, соціального статусу, рівня соціалізації тощо. Це пояснюється тим, що в А. описуються особистість, її внутрішній стан, віхи життя, виявляються життєві позиції.

АВТОНОМІЯ (від грец. *autos* — сам та *nomos* закон) — відносна незалежність, внутрішнє почуття залежності особистості лише від самої себе, здатність певною мірою керувати подіями, які впливають на її власне життя.

АВТОПОРТРЕТ — портрет художника, виконаний ним самим; різновид жанру портрета. Окремі зразки А. трапляються в античному та середньовічному мистецтві. Як самостійна галузь художньої діяльності утвердився в епоху Відродження. Тоді ж склалися певні різновиди А. Перший відомий А. в українському живописі зображено на підписній іконі «Розп'яття» (1691, В. Липський). Перший А. як самостійний твір виконала А. С. Полуботок

(1801). Особливого розміру жанр А. досягає у ХІХ ст. (в українському мистецтві надзвичайне місце посідає в творчості Т. Г. Шевченка) і продовжує розвиватися протягом ХХ ст.

АВТОРИТАРНИСТЬ (франц. *autoritaire* — владний, від лат. *autoritas* — влада, вплив) — соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливові партнерів по взаємодії та спілкуванню.

АВТОРИТЕТ (від лат. *autoritas* — влада, вплив) — загально визначений вплив окремої людини або колективу, організацій в різних сферах суспільного життя. Залежно від того, про яку галузь діяльності йдеться, можна говорити про А. у матеріальному виробництві, політиці, науці, вихованні тощо. У навчально-виховному процесі виняткове значення має А. учителя, наставника, вихователя.

А. — конкретно-історична категорія. Наприклад, життя суспільства первіснообщинного ладу було зумовлене силою звички, традицій, авторитетом або пошаною, якою користувалися старійшини роду або жінки. З виникненням класового суспільства такий А. був замінений релігійним — А. бога, святих та ін.

Психологічним підґрунтям А. окремої особи чи колективу є наявність у них певних заслуг, особистих морально-психологічних якостей, а службового А. — визнання значущості, престижності певної посади, відповідності особи, що її обіймає.

АВТОХТОНИ — перші мешканці країни чи їх нащадки (у протилежність народам, що прибули на дану територію). Грецька назва «автохтони» відповідає римській «аборигени».

АВТОХТОННИЙ (від грец. *autos* — сам, *chtones* — земля) — належний за походженням до даної території, місцевий; корінний (щодо населення).

АВУАРИ (від франц. *avoir* — майно) — 1) Різні активи (гроші, чеки, векселі, перекази, акредитиви), за рахунок яких можуть бути проведені платежі. 2) Засоби банку (його каса, рахунки в інших банках,

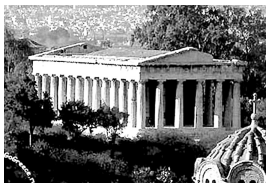
цінні папери, що можуть бути легко реалізовані, векселі тощо), які є на його рахунках у закордонних банках в іноземній валюті.

АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА (від грец. *hagios* — святий і *grapho* — пишу) — література, що описує життя святих.

АГНОЗІЯ (грец. *agnosis* — незнання) — стан людини, при якому мозок не може розшифрувати інформацію, що надходить від органів чуття, які функціонують нормально.

АГОН (грец.) — складова частина давньогрецької комедії і трагедії, суперечка дійових осіб. Ширше: публічні змагання.

АГОРА (грец. *agora* — площа) — у стародавніх греків назва народних зборів, а також місця, де вони відбувалися. Звичайно А. — центральна торгова площа міста. Довкола А. стояли храми, адміністративні, торгові та інші споруди. На території України А. були невід'ємними містобудівними елементами в античних полісах Північного Причорномор'я (Пантікапей, Херсонес, Ольвія та ін.).

АГРЕСИВНІСТЬ (від лат. *aggreditor* — нападаю) емоційний стан і риса характеру людини. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями — гніву, злості, прагненням заподіяти іншому травму (фізично чи морально). В агресивному стані особа може повністю втрачати самоконтроль. А. інколи розглядають як стеничний активний прояв фрустрації. У зв'язку з цим А. визначають як реакцію на обставини. Проте А. може бути ефектом неадекватності, який виникає внаслідок незадоволення особи в самоутвердженні. Перебороти А. допомагає усунення причин, що її викликають. Поведінка людини у стані А. значною мірою залежить від її характерологічних рис і особливо від виховання.

АГРЕСІЯ (від лат. *aggredior* — нападаю) — фізична або вербальна форма поведінки, метою якої є заподіяння комусь шкоди, силовий спосіб розв'язання конфліктів.

АДАПТАЦІЯ (від лат. *adapto* — пристосовую) — 1) Соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне з погляду індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для здорового, щасливого життя в суспільстві. 2) Пристосування органів чуття до особливостей стимулів, що діють на них, до умов довколишнього середовища. 3) Зміна чутливості органів чуття під дією подразника.

АДВАЛОРНІ СТАВКИ — це ставки, які встановлюються у відсотках до митної вартості товарів, що обкладаються.

АДЕКВАТНИЙ (від лат. *adaequatus* — співвимірний, еквівалентний, відповідний, узгоджений) — відповідний до чогось; рівний, відповідний, тотожний.

АДЕПТ (від лат. *adepus* — той, хто чогось досяг) — пристрасний прихильник якогось вчення, ідеї.

АДМІНІСТРАЦІЯ (від лат. *administratio* — керування, управління) — 1) Розпорядчі органи державного управління; органи виконавчої влади. 2) Керівний персонал установи, підприємства, організації (директор, завідувач тощо).

АДОРАЦІЯ — символ молитви, благання допомоги; благання пощади, прокляття; торжества перемоги; Богоматері, її заступництва. У світовій символіці широко відомий жест заступництва (молитви), коли обидві руки витягнуті вгору до Бога чи об'єкта поклоніння. Ще в стародавньому Єгипті ієрогліф, що зображував дві підняті руки, символізував благання чи самозахист. У деяких народів піднята рука відповідала голосу або пісні. Символічне навантаження мало число 5 (кількість пальців на руці) — любов, гуманність, здоров'я (Керлот Х. *Словник символів*. — М., 1994. — С. 442–443). «У християнській іконографії, — вказують А. К. Байбурін та А. Л. Топорков, — з піднятими руками зображувалась Богоматір Оранта... Оранта зображена, напр., у надалтарній частині Київської Софії, її руки, що носили Бога, протягнуті до Всевишнього у молитві за кожную людину» (*Біля*

джерел етикету. — М., 1990. — 44 с.). Щоб зрозуміти символіку Оранти, слід пригадати Біблію. Під час битви з амалекитянами Мойсей молився за свій народ. Поки він тримав у благальній молитві руки, перемагали іудеї. Коли ж руки Мойсея падали, ворог перехоплював ініціативу. Жест адорації мав певну символіку в язичництві. Зокрема, Велика Богиня слов'ян (Берегиня) зображувалась жінкою у довгому одязі з піднятими в молитві до сонця руками. Пізніше на жіночих весільних вінцях карбувалася схожа постать Богородиці (див. Богородиця). Знак адорації символізував заступництво за Матір, наречену. Відгомін вірувань у захисну роль піднятих рук знаходимо і нині у вислові «Біду руками розведу», у картинах, скульптурах. Зокрема, монумент Матері-Батьківщини в Києві зображає жінку з піднятими руками, в одній з яких — меч, в іншій — щит (О. Потапенко).

АЖІОТАЖ (франц. *agiotage*) — психічний стан людини. Важливе значення у виникненні А. відіграють емоції людини. Оскільки вони можуть бути позитивними чи негативними, то й сам А. буває як позитивним, так і негативним. Психологічний механізм А. полягає в навіюванні, захопленні, наслідуванні групових захоплень (наприклад, масовий А. під час хокейних чи футбольних ігор). А. може викликатися і підтримуватися окремими людьми, певними соціальними групами як у вузько групових і егоїстичних інтересах, так і в колективних інтересах.

АЖУР (франц. *ajour*, від *ajourer* — *робити наскрізним*) — 1) Техніка створення наскрізного орнаментального візерунка. Застосовується в усіх різновидах декоративного мистецтва та в архітектурі. 2) Виріб чи окремий елемент декору, виконаний у цій техніці.

АЗАРТ (франц. *hasard* — ризик, випадок, з ісп. *azar*, від араб. аз-загр — гральна кість) — захоплення, завзяття, запальність, гарячковість. У психології — психічний стан людини, при якому спостерігається високий рівень її екзальтованості, емоційного збудження, прагнення до задоволення певної потреби. У стані А. людина у своїх вчинках керується переважно емоціями, тому вона може діяти навіть всупереч розуму. А може набувати позитивного забарвлення і

виступати емоційним чинником творчої діяльності (у письменника, вченого, спортсмена тощо). А. людини виявляється в одних випадках як захопленість, піднесеність, завзяття, в інших — як гарячковість, негативний спалах.

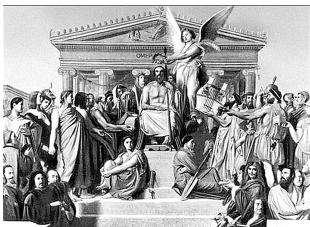
АЗБУКА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СИМВОЛІКИ — символіка абетки, створеної братами Кирилом (Костянтином) та Мефодієм у 863 році.

Не одне століття вчені всього світу намагалися розкрити таїну слов'янського алфавіту. Цікаві гіпотези висували М. Толстой, М. Трубецький, Ю. Чернохвостов, Ю. Степанов та ін. Напр., Ю. Чернохвостов вважав, що глаголиця, створена Кирилом, є утворенням «із трьох елементів, трьох Божественних символів — хреста (знака хреста), трикутника (символу Божественної Трійці), кола (символу всемогутності, нескінченності та досконалості Бога)» (Степанов Ю. С. *Кілька гіпотез про імена букв слов'янського алфавіту у зв'язку з історією культури // Вопросы языкознания. — 1991. — № 3. — с. 27*). Одному із авторів цього Словника, професору О.І.Потапенку, вдалося розшифрувати кирилицю. На його думку, слов'янська азбука — це суцільний зв'язний текст, це Всесвітня молитва, Господній Заповіт людству (Логоса, Космічного Розуму). Літери кирилиці мали таке значення: а (аз) — я; б (буки) — літери (письмо, знаки); в (веди) — знати; г (глаголь) — мовити; д (добро) — добро, користь; е (есть) — є; ж (живете) — життя духовне; з (зело) — дуже, сила і зелень (Природа); з — земля; і — й; и (иже) — котрий, який; к (како) — як, подібно; л (люди) — люди (народи); м (мыслите) — думати; н (наш) — наш; о (он) — він (табуйована назва Бога); п (покой) — мир, спокій і водночас (смерть); рцы — клятва і водночас закляття; с (слово) — Слово (Бог); т (твердо) — міцно, сильно; у (ук) — учіння, вчення, заповідь; ф (ферт) — Бог-Отець; х — Христос (монограма); w (омега) — Дух Святий; ц (цы) — Церква; ч (червь) — червоний, золото і водночас погибель; ш (ша) — Трійця; щ (ща) — Трійця вічна, животворяща; ь (ер) — є клятва; ы (еры) — е клятва; ь (ерь) — е клятва. О. І. Потапенко з'ясував, що в стародавній кирилиці закодовано глибоко символічне послання Бога (Логоса): «Я знанием (тайным) ведаю, говорящим: «Добро есть жизнь (духовная), зелень (Природа), земля и так, как народы мыслят наши (христиане). За эту уверенность говорит Слово (заповедь) твердое —

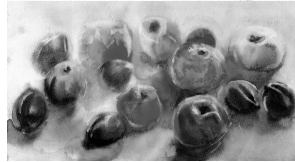
учение (Библия) Бога, Христа, Духа Святого. Церковь — Золотая Троица, Троица вечно животворящая. Вот есть клятва. Вот есть клятва. Вот есть клятва!». Дослідник твердо преконалий, що в слов'янській азбуці закодована пророка заповідь народам: «Бог — це добро, це життя, це єдиномисліє. Якщо ви хочете бути щасливими, живіть у праці, злагоді, чеснотах, навчайтесь, не порушуйте заповіді, клятви, дані Богу і ближньому!». Тобто семантика тексту, який складають назви букв слов'янського алфавіту, перегукуються з християнським віровченням (*Потапенко О. І. Всеслов'янська молитва // Відродження. — 1996. — № 4. — С. 49–50*).

АКАДЕМ (грец. *Akademios*) — афінський герой. В давньоісторичний час за міським муром Афін була могила А., оточена священним гаєм що за ім'ям героя дістав назву «Академія». У IV ст. до н. е. в цьому гаї збирав своїх учнів Платон, тому заснована ним школа стала зватися Академія. Тепер слово «академія» вживається для позначення наукових, навчальних та мистецьких закладів (Академія наук, Академія мистецтв, Військова академія).

АКАДЕМІЗМ (франц. *academisme*) — 1) Напрямок, що склався в мистецьких академіях у XVI–XIX ст.; ґрунтувався на наслідуванні зовнішніх форм мистецтва античності та епохи Відродження; сприяв систематизації художньої освіти. Виник в Італії (болонська школа живопису, засн. бл. 1585 р.), поширився в багатьох країнах Європи з утворенням академій мистецтв у Парижі (1648), Відні (1692), Берліні (1694), Петербурзі (1757), Лондоні (1768). Для А. характерні запозичення сюжетів (переважно з античної міфології, Біблії, стародавньої історії), ідеалізація образів, що підкреслювалася умовністю моделювання, кольору і рисунка, театральністю композицій, жестів та поз. Вплив естетики А. позначився на розвитку укр. мистецтва (окремі твори Т. Г. Шевченка, І. М. Сошенка, Г. А. Васька, Д. І. Безперчого та ін.). 2) Термін для визначення будь-якої канонізації ідеалів, форм та образів мистецтва минулого.

АКВАРЕЛЬ (франц. *aquarelle*, від лат. *aqua* — вода) — 1) Фарби, що розчиняються водою. 2) Живопис цими фарбами. Живопис непрозорою А. (з домішками білила) був відомий у Стародавньому Єгипті, античному світі, середньовічній Європі та Азії. Чиста А. (без білила) набула широкого застосування на початку XV ст. Основні якості А. — прозорість, чистота кольору. Поєднує особливості живопису та графіки. Специфічні прийоми — розмиви та затікання. В українському мистецтві великого значення набула у творчості Т. Г. Шевченка, який підніс український акварельний живопис до рівня світових здобутків.

АКВАТИНТА (італ. *acquatinta*, від *acqua* — вода і *forte* — офорт і *tinto* — профарбований, тонований) — різновид гравюри, що ґрунтується на протравлюванні кислотою металевої дошки крізь асфальтовий або каніфольний порошок. Створює ефект, близький до тонованого малюнка; може служити для кольорового друку. Застосовується також у поєднанні з технікою штрихового офорта.

АКВЕДУК (лат. *aquaeductus*, від *aqua* — вода і *duco* — веду) — арковий міст із лотком або трубою, яким пропускали водовід через ріки, шляхи, яри. Спорудження А. почалося в 2 тис. до н. е. на Сході та в Греції. На території України відомий А. у Севастополі (40-ві роки XIX ст.).

АКМЕ (від грец. — розквіт, вершина, вищий ступінь чогось) — соматичний, фізіологічний, психічний і соціальний стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найвищих і найкращих показників у її діяльності. Цей стан пов'язаний з віком людини і припадає приблизно на період від 30 до 50 років, у деяких осіб, особливо творчих професій, — на значно пізніший час. Після А. в організмі людини настають інволюційні процеси, що конкретно виявляються в спаді окремих фізіологічних функцій, притупленні психічних параметрів, зниженні працездатності тощо.

АКОМОДАЦІЯ, АСИМІЛЯЦІЯ (лат. відповідно, пристосування та уподібнення, схожість) — вихідні категорії у теорії швейцарського психолога Ж. Піаже. В них відображено здатність організму, завдяки якій він опановує середовище і водночас пристосовується до нього.

АКРЕДИТИВ — форма розрахунків, за якої банк-емітент (де відкрито рахунок клієнта) за дорученням свого клієнта (платника) зобов'язаний виконати платіж третій особі (бенефіціарові) за поставлені товари, надані послуги, тобто переказати кошти виконуючому банку (банку бенефіціара).

АКРОПОЛЬ (грец. *akropolis*, від *akros* — верхній і *polis* — місто) — укріплена частина давньогрецького міста, розміщена на узвишші, так зване горішне місто. А. — спочатку фортеця, з VIII ст. до н. е. — релігійний, культурно-громадський центр. Найбільш відомий А. в Афінах. В Україні відомі А. античних держав Північного Причорномор'я (А. Пантікапея на горі Мітридат у Керчі).

АКСЕЛЕРАЦІЯ (від лат. *acceleratio* — прискорення) — прискорення росту і статевого дозрівання дітей і підлітків в порівнянні з попередніми поколіннями.

АКСЕСУАР (франц. *accessoire* — допоміжний, другорядний) — другорядна деталь у композиції художнього твору.

АКСІОЛОГІЯ (від грец. *axios* — цінний і *logos* — слово, вчення) — філософське вчення про цінності суспільства, соціальних груп та особистості; розрізняють цінності соціальні, духовні, культурні, моральні, естетичні, художні та ін. Аксіологічний — ціннісний, вартісний.

АКСІОМАТИКА (грец. *аксіома* — значиме, прийняте положення) — спосіб побудови теорії, за яким деякі істинні положення обирають як вихідні (аксіоми), а потім за допомогою логіки виводять та доводять решту положень (теорем) цієї теорії.

АКТ (лат. *actus*, від *ago* — приводжу в рух) — 1) Офіційний документ, запис, протокол. Напр.: Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р. 2) Вчинок, дія. 3) Частина драматичного твору. 4) Зображення оголеного тіла людини. Інша назва — ню.

АКТИВНІСТЬ СВІДОМОСТІ — вища форма психічної активності, яка визначається тим, що свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але і творить його, тобто, що світ не задовольняє людину, і людина своїми діями вирішує змінити його.

АКТУАЛІЗАЦІЯ — процес переводу певних психічних і фізіологічних явищ (зафіксованої в пам'яті інформації, будь-якої потреби тощо) в структуру повсякденної діяльності. Поняття, розроблене Б. Г. Ананьєвим (1907–1972) і його учнями, як перехід психічного явища із потенційного в актуальне або із менш актуального в більш актуальне.

АКТУАЛЬНИЙ (лат. *actualis* — справжній, теперішній, сучасний) — 1) Важливий у даний момент, злободенний, назрілий. 2) *мовозн.* Той, що має реальне значення і функцію в даному висловлюванні.

АКУЛЬТУРАЦІЯ (англ. *acculturation*, від лат. *ad* і *cultura* — освіта, розвиток) — процеси взаємовпливу культур, внаслідок чого культура одного народу повністю або частково сприймає культуру іншого народу, зазвичай більш розвиненого. А. розглядають як багатоманітність процесів асиміляції й етнічної консолідації. Термін «А.» виник у 30-х роках ХХ ст. у США.

АКУРАТНІСТЬ (від лат. *accuro* — точно виконую) — риса людини, що виявляється у точності, ретельності, охайності, своєчасності виконання певного виду діяльності. А. не є природженою рисою, а формується в процесі виконання трудових операцій, морально збалансованої поведінки.

АКЦИЗ (франц. *accise*, від лат. *accido* — обрізую) — в економіці — непрямий податок, здебільшого на предмети широкого вжитку, комунальні та транспортні послуги.

АКЦІЯ (від лат. *actio* — дія, дозвіл) — 1) Цінний папір, що свідчить про внесення певного паю в підприємство і дає власникові право на *дивіденд*. 2) Дія, вчинена з будь-якою політичною, економічною або іншою метою.

АЛГОРИТМ (лат. *algorithmus*) — сукупність правил, спосіб поведінки, система заданих «кроків» для ефективного розв'язання завдань.

АЛЕГОРІЯ (грец. *allegoria* — іносказання) — художнє втілення явища, а також абстрактної ідеї в конкретному образі (напр. жіноча постать з пов'язкою на очах і терезами в руці — А. правосуддя). За своєю функцією часто наближається до емблеми. Найпоширеніший вид А. — персоніфікація, тобто фігура з одним або кількома атрибутами, що пояснюють її зміст. Інколи А. передається тільки через композицію з характерних *атрибутів* (особливо в архітектурі — оздоблення фасадів та інтер'єрів, у меморіальних *ансамблях*). Алегоричні зображення характерні для мистецтва пізньої античності, середньовіччя, Відродження, XVII–XIX ст. У XX ст. А. особливо поширені в монументальній скульптурі та живописі, а також у різних видах графіки. В українському мистецтві XVII–XVIII ст. алегоричні сюжети набули великої популярності й активно використовуються до наших днів.

АЛЬМА-МАТЕР (лат. *alma mater* — букв. — мати-годувальниця) — 1) Старовинна студентська назва університету (який дає «поживу для роздуму»). 2) Місце, де хтось виховувався, набув професійних навичок.

АЛЬТЕРНАТИВА (від лат. *alter* — один із двох) — 1) Кожний із членів строгої *диз'юнкції*, яка виражає дві або більше можливостей, що

виключають одна одну. Напр., судження «Кут може бути або прямий, або гострий, або тупий» містить три А. 2) Думка, що суперечить іншій. Напр., «Деякі рослини розмножуються спорами» є А. щодо думки «Жодна рослина не розмножується спорами». Взаємовідношення таких висловлювань за значенням істинності характеризується виключенням третього законом. 3) Необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну; кожна з цих можливостей.

АЛЬТРУЇЗМ (франц. *altruisme*, від лат. *alter* — інший) — моральний принцип, що полягає у безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших, у готовності заради цього зректися власних інтересів; протилежний *егоїзмові*. Термін «А.» запровадив О. Конт. Окремі філософи-моралісти (Ф. Хатчесон, А. Шефтсбері) вважали, що суперечності суспільства можна подолати самовихованням у душі А.

АЛЬФА ТА ОМЕГА — символ безперервності людського буття; сил природи; ходу історії, початку і кінця як раціонального циклу; боротьби протилежностей; боротьби Бога-творця і сил темряви; єднання неба і землі; злого і доброго начал у людській особистості; Ісуса Христа. А. — назва першої літери (А, а) грецького алфавіту. Назва «альфа» походить від гебрейської мови *aleph* — «бик», застосування якої як назви першої букви алфавіту було зумовлене подібністю накреслення цієї літери до голови бика (*Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — К., 1982. — с. 65*). О. — назва останньої літери грецького алфавіту. Перша і остання літери грецького алфавіту символізували початок і кінець як абстрактну величину в будь-яких процесах. За формою А. схожа до двох кіл, що є символом Бога-творця, а О. нагадує смолоскип, тобто вогонь апокаліптичного руйнування. З цією символікою пов'язані також малюнки тварин. На рукописі XII ст. Павла Орозіуса А. і О. зображені у вигляді птаха і риби, тобто є символами небесної (верхньої) і підводної (нижньої) безодні (*Керлот Х. Словарь символів. — М., 1994. — с. 80*). Д. Гринчишин у «Короткому тлумачному словнику української мови» відзначає, що альфа і омега — початок і кінець чого-небудь, головне в чомусь (Л. Кожуховська)

АЛЬ ФРЕСКО, А ФРЕСКО (італ. *a fresco* — по свіжому, по вогкому) — техніка настінного розпису, за якою фарби накладають на вогку штукатурку. Відома з часів Стародавнього Єгипту. В Україні Ф. застосовували в розписах церков (напр. Софійський собор у Києві), у 20-х роках ХХ ст. їх відроджували українські монументалісти (М. Бойчук та ін.).

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (від лат. *ambo* — обидва і *valentia* — сила) — двоїстість чуттєвого переживання, яка виявляється в тому, що один і той же об'єкт викликає в людини одночасно два протилежних почуття (наприклад, любові і ненависті). Звичайно одне з амбівалентних почуттів витісняється і маскується іншим. А. сягає корінням у неоднозначність ставлення людини до навколишнього світу, у суперечливість системи цінностей.

АМБІЦІЯ (від лат. *ambio* — обходжу, домагаюсь) — надмірне захоплення своїм «я», самозакоханість, чванливість, пихатість. У осіб з цими рисами деформоване розуміння свого «я» і образів інших людей. Вони важкі у спілкуванні, колектив їх не приймає. А. як психологічна риса особистості перешкоджає її вихованню в душі колективізму, розумному поєднанню у неї громадських і особистих інтересів.

АМІНЬ (від грец. і лат. *amen* — і давньоєвр. «Хай буде істинна») — слово, що вживається наприкінці християнських молитов, релігійних текстів, наприклад, євангелій, апостольських послань, як вияв повної згоди з істинністю їх змісту, підтвердження вірності Богові.

АМНЕЗІЯ (від грец. — пам'ять) — ослаблення або втрата пам'яті, порушення пам'яті, хворобливе забування подій власного життя за певний відтинок його.

АМПІР (від франц. *empire* — імперія) — стиль у західноєвропейському мистецтві початку

XIX ст., варіація пізнього класицизму. Для А. характерні суворі монументальні форми і звернення до давньоримських і давньоєгипетських декоративних деталей.

АМУР (франц. *Amour*, з лат. *Amor*) — 1) У давньоримській міфології бог кохання. 2) Одна з малих планет (відкрита 1932 р.).

АНАЛІЗ (від грец. — розкладання, розчленування, розбирання) — логічний прийом, метод досліджень, розкладання виучуваного предмета на складові частини, кожна з яких потім окремо досліджується для того, щоб виділені елементи поєднати за допомогою синтезу в ціле, збагачене новими знаннями.

АНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — один із різновидів глибинної психології, створена швейцарським психологом К. Юнгом, учнем З. Фрейда. Метою психічного розвитку людини К. Юнг вважав індивідуалізацію — творчу реалізацію індивідом колективного несвідомого, у якому закарбований досвід попередніх поколінь.

АНАЛОГІЯ (від грец. — відповідність) — подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями. А. в навчанні — педагогічний прийом, який полягає в установленні схожості в якомусь відношенні між явищами й предметами вивчення, різними в решті відношень. Використовується переважно під час пояснення виведеного експериментальним шляхом нового, далекого від звичайних уявлень учнів поняття за допомогою частково схожих більш знайомих понять. Цінність А. як прийому навчання полягає в тому, що вона полегшує засвоєння учнями матеріалу, активізує їхнє мислення, стимулює його до пошуків, наводить на припущення й здогадки, правильність яких перевіряється спеціальним дослідженням або досвідом.

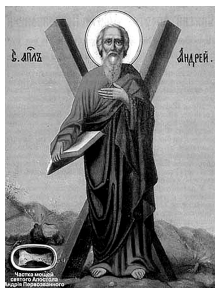
АНАМНЕЗ (грец. — *пригадування*) — за Платоном, пізнання шляхом пригадування ідей, закладених від народження в душі людини.

АНГЕЛ (від грец. *angelos* — вісник) — згідно з віровченням іудаїзму, християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні

істоти, що повідомляють людям його волю. У схваленому християнською церквою творі Діонісія Ареопагіта «Про небесну ієрархію» (за євангельським сказанням, автор жив у I ст. й був суддею афінського ареопагу — найвищого органу судової влади у Стародавніх Афінах) виділяються 9 ступенів, або чинів А., об'єднаних у три лики залежно від їх наближеності до Бога: вищі (серафими, херувими, престולי); середні (панування, сили, влади); нижчі (начала, ангели, архангели). За релігійними уявленнями, поряд з добрими А., які приставлені до кожної людини від народження для допомоги їй у добрих справах (ангел — хранитель), є й так звані грішні А. — злі і шкідливі для людей слуги диявола або сатани: демони, біси, джини (в ісламі) та ін.

АНГОБ (франц. *engobe*) — фарба, зроблена з глини, іноді з кольоровими домішками; використовується для покриття і розпису глиняного посуду та інших керамічних виробів.

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАНИЙ — один із апостолів, учнів Ісуса Христа.

Згідно з Євангелієм Андрій — рідний брат Петра. Первозваним його нарекли тому, що був першим, Ісус вибрав собі в учні. А. П. для місіонерства, за християнським письменником Орігеном (III ст.), обрав Францію і Скіфію. У православ'ї він відомий як першопрохідник на схід, «хреститель Русі», який з Босфору прибув до Феодосії, опісля — в Херсонес; відвідав Скіфію: Дніпром дійшов до майбутнього місця Києва, встановив тут свій хрест і прорік, що «на сіх горах засіє благодать Божія», і «буде град велик, і церкви многи імають Бог воздвигнути». «Житіє Андрія Первозваного» було складене московським митрополитом Макарієм (XV-I ст.), пізніше доопрацьоване ростовським єпископом Димитрієм (XVIII ст.). Достовірність версії про апостольську проповідь А. П. в Русі викликає сумніви істориків, але її використовують для обґрунтування незалежності апостольства вітчизняного православ'я, виборювання власного патріархату.

АНДРАГОГІКА (від грец. — доросла людина і керівництво, виховання) — педагогіка дорослих, одна з педагогічних наук, яка займається дослідженням проблем освіти, самоосвіти й виховання дорослих. Завданням А. є опрацювання змісту, організаційних форм, методів, засобів навчання дорослих, використання для цієї мети засобів масової інформації, радіо й телебачення; визначення оптимальних інтервалів між періодами інтенсивного навчання, функціонування професійних курсів залежно від характеру виробництва.

АНІМАЛІСТИЧНИЙ ЖАНР (від лат. *animal* — тварина) — зображення тварин у живописі, скульптурі, графіці, декоративно-ужитковому мистецтві. А. ж. розвивається у світовому мистецтві з часів палеоліту до наших днів.

АНІМІЗМ (від лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в духів і безсмертну душу. Одна з давніх форм релігійного світосприймання. Однією з причин виникнення віри в духів і душу було незнання, невміння пояснити ті психічні явища, які повсюдно супроводжували людину: народження, смерть, сон, сновидіння, галюцинації, втрата притомності тощо. А. був складовим елементом політеїзму (віра в багатьох богів). У тій чи іншій формі А. увійшов до християнства, іудаїзму, буддизму, ісламу та інших монотеїстичних релігій. А. є одним із головних уявлень релігійної психології.

АНКЕТУВАННЯ (від франц. — буквально: розслідування) — один з технічних засобів конкретного соціологічного дослідження — письмове (іноді усне) опитування значної кількості людей за певною схемою — анкетною.

АНКЛАВИ — ізольовані етнічні осередки.

АНОМАЛІЯ (від грец. — ненормальність, відхилення) — у психології різноманітні відхилення від норми перебігу психічних процесів і функцій. Психічна А. може зумовлюватися фізіологічними дефектами аналізаторів, соматичними вадами, а також неправильними діями з навчання, тренування тощо. А. психічного розвитку є об'єктом вивчення спеціальної галузі психології (психологія аномального розвитку).

АНОМІЯ (грец. *відсутність закону, організації*) — стан зруйнованості соціальних норм та моральних цінностей, катастрофа культури.

АНСАМБЛЬ (франц. *ensemble* — разом) — в архітектурі та містобудуванні гармонійна єдність споруд, творів

монументально-декоративного мистецтва, зелених насаджень. Засоби формування А.: цілісність просторової композиції, пропорційність співвідношень частин і цілого, силует, пластика, колір. А. може створюватися водночас (за єдиним задумом і в одному

стилі) або протягом тривалого часу (шляхом доповнення початкової композиції).

АНТИДЕМПІНГОВІ СТАВКИ — це ставки, що становлять певну надбавку до звичайного імпортного мита. Застосовуються при ввезенні на територію держави товарів за цінами більш низькими, демпінговими (непридатними), ніж їх ціна у країні, яка ввозить, що погрожує підірвати основи вітчизняного виробництва.

АНТИМІНС (від лат. *antimensium*) — чотирикутна льняна або шовкова хустка з зашитими рештками мощей, на якій зображено покладеного у гроб Ісуса Христа і 4-х євангелістів (по кутках). Винос і покладання А. на престол — це неодмінний церковний ритуал перед звершенням таїнств причащення і освячення нових храмів.

АНТИНОМІЯ (грец. *протириччя закону в самому собі*) — сполучення суперечливих суджень про предмет, суперечливість думок або намагань їх обґрунтувати.

АНТИПАТІЯ (від грец. — огида) — почуття неприязні, відрази до чогось чи когось. Спостерігається між людьми психологічно несумісними. А. протилежна *симпатії*, може виникати на ґрунті неприципових розбіжностей людей (зовнішній вигляд, голос, манери, звички) і принципових розходжень (класових, політичних, світоглядних) або неприйняття морально-психологічних рис тієї чи

іншої особи. А. гальмує процес спілкування людей, перешкоджає згуртуванню соціальної групи, є одним із факторів соціально-психологічної некомунікабельності.

АНТИЧНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *antiquus* — давній) — назва давньогрецького та давньоримського мистецтва; виникла в епоху Відродження. А. м. розвивалося в 1 тис. до н. е. і 1-й пол. 1 тис. н. е. Зародилося в південній частині Балканського півострова, на островах Егейського архіпелагу та західному узбережжі Малої Азії. Найвищого розквіту досягло в Стародавній Греції у V–IV ст. до н. е. В епоху еллінізму вплив А. м. поширився на значні території (у т. ч. й на Північне Причорномор'я), де зародилися місцеві школи елліністичного мистецтва. Традиції давньогрецького та елліністичного мистецтва набули нового розвитку в мистецтві Стародавнього Риму.

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *antropos* — людина та *genesis* — походження) — процес виникнення та історико-еволюційного формування фізичного типу людини.

АНТРОПОЛОГІЗМ — зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін запровадив Л. Фейєрбах, проте антропологічна тенденція притаманна була ще Сократові, який, на противагу попередній натурфілософії, поставив людину в центр пізнання. Обмеженість А. виявляється в позаісторичному підході до людини, в ігноруванні її соціально-практичної сутності.

АНТРОПОЛОГІЯ — наука про походження, поведінку, фізичний, соціальний і культурний розвиток людини.

АНТРОПОМОРФНІСТЬ (від грец. *людина* і *форма*) — подібність до людської постаті, її відтворення повне (скульптурне, стилізоване) або часткове (із збереженням утилітарної форми речі, до якої додаються голова, руки, іноді лише обличчя або очі, що надають усій речі певної людської подоби).

АНТРОПОНІМІЧНА СИМВОЛІКА — символіка власних назв, а саме імен, прізвищ, прізвиськ людей. У багатьох роботах з окультизму, астрології були спроби пояснити символіку імен в цілому і складових його елементів (букв, звуків, їх комбінацій тощо). Наприклад, стародавні єгиптяни вважали, що ім'я ніколи не може бути випадковим, що власне ім'я, на їх думку, — це відображення душі людини. В інших міфологіях побутувала думка про те, що дати комусь ім'я — це, по-перше, наділити особу певними якостями. По-друге, знання імені дає владу над його носієм. Звідси походить давній звичай табуації (заборони) багатьох імен. «За давньою українською традицією, — підкреслює М. Ткач, — надане дитині ім'я зберігалося в таємниці до набуття нею семи років. Така була засторога, аби злий знахар не міг зашкодити дитині» (*Ткач М. Дерево роду. — К., 1995. — с. 26*). Слов'яни-язичники вірили в назви-талісмани, слова-заклинання, імена-символи. Тому, щоб нащадок роду був сильним, йому давали відповідне ім'я — Орел, Камінь, Ведмідь, Вовк. У давнину імена в Україні були родовими або календарними.

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ (від грец. *людина*, *соціальність*, *виникнення*) — взаємозумовлені процеси формування фізичного і соціального типу людини та суспільства.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (від грец. *людина* і лат. *центр*) — погляди, згідно з якими людина є центром і найвищою метою Всесвіту.

АНФІЛАДА (франц. *enfilade*, від *enfiler* — нанизувати на нитку) — ряд суміжних кімнат або колон, розміщених на одній осі; при цьому створюється наскрізна

перспектива всіх інтер'єрів, що становлять єдину архітектурно-пластичну систему.

АПАТІЯ (грец. *нечутливість*) — стан емоційної байдужості, бездіяльності.

АПЕЙРОН (грец. *apeiron* — безконечне) — термін, запроваджений давньогрецьким філософом Анаксимандром для позначення безконечного в просторі і часі, без'якісного матеріального першопочатку, що перебуває у вічному русі, виділяючи протилежності — тепле й холодне, у боротьбі яких виникають якісно визначені тіла. У філософії піфагореїзму А. — конечне, невизначене, безформне начало, що разом із протилежним йому началом — «межею» є основою всього сущого. Платон характеризує А. як щось абсолютно невизначене, позбавлене дійсного буття, що перебуває між протилежностями «безмежне» й «межа». Демокрит вживав термін «апейрон» для визначення безконечного абстрактного простору. Поняття А. — важливий крок давньогрецького матеріалізму у виробленні уявлення про матерію порівняно з ототожненням первоначала з конкретною речовиною (водою у Фалеса, повітрям у Анаксімена).

АПЛІКАЦІЯ (лат. *applicatio* — приєднання, накладання) — 1) Створення малюнка, орнаменту, театральних декорацій методом наклеювання або нашивання на тканину, папір, шкіру тощо різнокольорових шматочків матеріалу (тканини, паперу, шкіри, соломи). 2) Твір, виконаний таким способом.

АПЛОМБ (франц. *aplomb*, букв. — рівновага, вертикаль) — 1) Надмірна, підкреслена самовпевненість у поведінці, розмові. 2) У танцях — стійкість, додержання вертикальної лінії (від голови до ніг).

АПОКАЛІПСИС (грец. — *одкровення*) — стан суспільства, коли існуванню самої людини загрожують руйнівні, смертоносні для неї сили.

АПОКРИФИ (від. грец. *apokryphos* — таємничий, прихований) — твори християнського фольклору і літератури, яких церква не визнавала канонічними і забороняла.

АПОЛОГЕТИКА (від грец. *apologetikos* — захищати) — збірна назва для творів ранньохристиянських письменників, у яких захищаються догми християнства.

АПОСТЕРІОРИ І АПРІОРИ — філософські поняття, що позначають знання, набуте з досвіду, — апостеріори (лат. *a posteriori* — з наступного) і знання, наявне у свідомості до досвіду, передуюче досвідові, — апріори (лат. *a priori* — з попереднього). Ці терміни особливо поширилися після опублікування праці І. Канта «Критика чистого розуму». Априоризм Канта був завершенням хибних сторін раціоналістичних тенденцій в історії філософської думки, що виявлялися у визнанні природжених ідей, «істин розуму» на відміну від істин досвіду, факту. Основними причинами кантівського априоризму є: розуміння суб'єкта пізнання як одиничного індивіда, антиісторизм, метафізичне тлумачення пізнання, *абсолютизація* активності суб'єкта. Насправді окрема людина не створює філософських категорій, вони — результат діяльності всього суспільства. Народжуючись, людина через мову і сукупність духовних і матеріальних відносин засвоює (часто несвідомо) готову категоріальну структуру наявного знання й діяльності. Ця структура вже сформована до неї, і людина її лише сприймає, а не виводить з досвіду. Категорії філософії, як найзагальніші поняття, є узагальненням багатовікового досвіду людства, і тому розуміти їх положення можна, звернувшись не до біографії окремого індивіда, а до історії всього суспільства. Дійсне співвідношення апріорного полягає в тому, що знання, які на попередньому етапі були одержані дослідним шляхом, сформувавшись, далі вже передують досвідові і відіграють у ньому організуючу роль, певним чином спрямовують його. При такому розумінні апостеріорного та апріорного акцентуються як вторинний, відображальний характер знання, так і його активність.

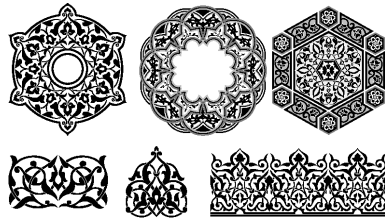
АПОФЕОЗ — заключна урочиста масова сцена святкової концертної програми, яка ушлявлює народ, героя, громадську подію.

АПЕРЦЕПЦІЯ (нім. *Apperzeption*) — поняття філософії та психології, що розкриває вплив змісту розумової діяльності людини на

сприйняття нею предметів та явищ. Це діяльність суб'єкта, який за допомогою свого розсудку заново конструє предмет пізнання у свідомості. А. виступає як протилежність чуттєвого відображення — *перцепції*.

АПСИДА (від грец. *дуга, склепіння*) — східна частина храму, де міститься вівтар. Має форму напівкруглого, прямокутного чи багатокутного виступу будівлі, перекритого півкуолом.

АРАБЕСКА, АРАБЕСК (франц. *arabesque*, від італ. *arabesco* — арабський) — європейська назва орнаменту, що склався в мистецтві мусульманських країн. А. побудована за принципом багаторазового ритмічного повторення однорідних геометричних, рослинних, епіграфічних, інколи фігуративних мотивів.

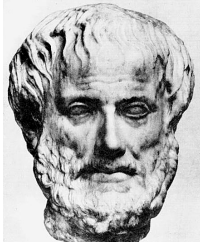
АРГУМЕНТ (лат. *argumentum* — досвід) — 1) Підстава, доказ, які наводять для обґрунтування, підтвердження чогось. 2) У логіці — істинне судження, довід, за допомогою якого в процесі логічного доведення встановлюють істинність тези. При доведенні А. можуть бути факти, закони науки, теорії, аксіоми, теореми, визначення тощо, тобто положення, істинність яких вважається безумовною. 3) У математиці, логіці — незалежна змінна, яка зумовлює значення функції.

АРГУМЕНТАЦІЯ (лат. *argumentatio*) — наведення аргументів на користь чого-небудь.

АРЕОПАГ — вищий судовий орган у Стародавній Греції (в Афінах), який названо так за місцем засідання («Пагорб Ареса»).

АРИСТОКРАТІЯ — (від грец. «аристос» — найкращий і «кратер» — сила, влада, панування) — вищий прошарок привілейованого стану в суспільстві.

АРІСТОТЕЛЬ (384 до н. е., Стагір у Фракії — 322 до н. е., Халкіда, острів Евсея) — давньогрецький філософ, один з найвидатніших мислителів усіх часів, учень Платона. В 367–347 рр. до н. е. брав участь в Академії платонівській. 343 р. став учителем Олександра Македонського. В 335 р. повернувся до Афін, де заснував власну філософську школу — Лікей. У своїх працях («Метафізика», «Фізика», «Аналітика», «Топіка», «Категорії», «Про душу», «Етика», «Політика» та ін.), які охопили майже всі галузі знань того часу, прагнув узагальнити досягнення античної науки.

А. розвивав теорію виховання «вільнонароджених громадян». На його думку, людина від природи дістає лише задатки здібностей, які може розвинути виховання. За А. виховання має забезпечувати гармонійне поєднання фізичного, морального й розумового розвитку людини. У сфері розумового виховання відстоював широку освіченість, яка не сумісна зі спеціалізацією в якомусь одному виді діяльності, що за А. є недостойним для вільнонароджених. А. вимагав враховувати вікові особливості дітей у навчанні.

АРК — фортеця в середньовічних містах Середньої Азії та Ірану.

АРКА (від лат. *arcus* — дуга, склепіння) — криволінійне перекриття прорізів у стіні (вікон, дверей, воріт) або прольотів між опорами — стовпами, колонами, пілонами.

АРКАДА (франц. *arcade* — низка арок) — ряд *арок*, що спираються на стовпи чи колони. Аркада-галерея — галерея з арок.

АРКА ТРИУМФАЛЬНА — монумент (брама з одним або трьома арковими отворами) на честь визначної події, прикрашений скульптурами, рельєфами та пам'ятними написами.

АРКАС Микола Миколайович (7.І.1853, Миколаїв — 26.ІІІ.1909, там само) — український культурно-освітній діяч, письменник, композитор. У 1875 р. закінчив Новоросійський університет в Одесі. У маєтку (с. Христофорівка й Богданівка) на Херсонщині відкрив на власні кошти народну школу з українською мовою навчання, яка відразу ж була заборонена царським урядом. А. один із засновників і незмінний голова «Просвіти» в Миколаєві. Автор популярної «Історії України-Русі» (1908).

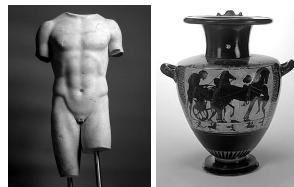
АРМАТУРА (лат. *armatura* — озброєння, спорядження) — 1) У будівництві — складова частина залізобетонних конструкцій. 2) В архітектурі класицизму — елементи скульптурного декору (зображення зброї, військового спорядження, прапорів тощо) на фасадах будинків, п'єдесталах монументів.

АРСЕНІЙ ЕЛАСОНСЬКИЙ (1549 — 1626) — грецький церковний діяч і педагог. Родом з Фессалії (область на Північному Сході Греції). На початку 80-х років XVI ст. Єпископ в Еласоні. Перший ректор Львівської братської школи (1586 — 1588). Автор грецько-слов'янської граматики «Адельфотес» (1591), складеної разом з учнями Львівської братської школи.

АРТЕФАКТ (від лат. *artefactum* — штучно зроблене) — штучно створена реальність; ефект опосередкованого впливу приладу на сприйняття людиною результатів дослідження.

АРХАЇЗАЦІЯ (від грец. *archaikos* — старовинний, давній) — занепад, перехід до ранніх, застарілих форм, зумовлений суспільно-історичними чинниками. У мистецтві А. буває свідомою, маючи на меті повернення до джерел, пошуки «свіжої» образності.

АРХАЇКА (від грец. *archaikos* — старовинний, давній) — ранній етап розвитку будь-якого явища. У мистецтвознавстві термін «А.» застосовується до раннього періоду розвитку мистецтва Стародавньої Греції (VII–VI ст. до н. е.).

АРХЕ (грец.) — первопочаток, першооснова.

АРХЕТИП (грец. *початок* та *зразок*) — універсальні образи та символи, які притаманні колективній свідомості і які зумовлюють індивідуальні способи почуттів та мислення щодо конкретних об'єктів або ситуацій.

АРХІТЕКТУРА (лат. *architectura*, від грец. *architekton* — будівничий) — мистецтво проектування і спорудження будівель, а також комплексів. Твори А. — будинки, ансамблі, а також споруди, які формують просторове середовище для життєдіяльності людей (монументи, тераси, набережні та ін.) А. є необхідною частиною засобів виробництва (промислова А.) й матеріальних засобів існування людини (цивільна А.). Створення міст та ін. населених пунктів і регулювання системи розселення становлять окрему частину А. — містобудування. А. водночас є частиною матеріальної культури й мистецтва. Вона підпорядкована потребам людей, соціальній організації суспільства й відображає його ідеологічні та естетичні ідеали. Головні засоби створення художнього образу в А. — формування простору й архітектоніка, а також симетрія й *асиметрія*, контрасти, ритм, пропорції, масштаб. Ці засоби доповнюються різними прийомами обробки поверхні споруди, які надають А. пластичності, фактури, кольору. А. розв'язує художні завдання разом з іншими видами мистецтва. Сукупність функціональних, конструктивних і художніх рис, властивих А. того чи іншого народу в певний історичний період, становить її стиль. Подібність загальноісторичних умов визначає поширення єдиного архітектурного стилю в багатьох країнах. Своєрідність національних рис, побут і духовна культура різних народів утілилися в національних особливостях А.

АРХІТЕКТУРНІ ОРДЕРИ (від архітектура і лат. *ordo* — ряд, порядок) — система архітектурних засобів і прийомів композиції, що виражається певною структурою й художньо-образним виявом складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. В класичну канонізовану систему з чіткою пропорційністю частин А. о. склалися в *архітектурі* Стародавньої Греції (VI–IV ст. до н. е.) Основні різновиди

А. о. — доричний, іонічний, коринфський. А. о. складаються з трьох основних частин: колони, її підніжжя — стилобата й антаблемента, що спирається на колону. Колона (крім доричної) має базу й завершується капітеллю. Антаблемент складається з архітрава, фриза та карниза. Різновиди груп А. о. в архітектурі Стародавнього Риму — тосканський (варіант доричного) й композитивний (об'єднує елементи іонічного й коринфського).

АСИГНУВАТИ (від лат. *assigno* — призначаю) — відпускати, виділяти певну суму грошей для певної мети.

АСИМЕТРИЯ (грец. *asymmetria* — неспівмірність) — один із різновидів композиції, коли її елементи мають нерівнозначні функції; підпорядкування частини цілому. А. органічно пов'язана з симетрією. В більшості симетричних об'єктів (композицій) є асиметричні елементи.

АСИСТЕНТ (від лат. *Assistentis* — присутній, помічник) — 1) Перше наукове звання в Україні, яке присвоюється ректором вузу за постановою вченої ради особам, які закінчили ВНЗ, і мають достатню кваліфікацію для ведення викладацької або науково-дослідної роботи під керівництвом професора або доцента. 2) Помічник професора в читанні лекцій, проведенні лабораторних і практичних занять у вузах. 3) Помічник екзаменатора в середній школі.

АСКЕТИЗМ (від грец. аскет — *asket* — добре навчений) — 1) моральний принцип, що полягає в крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу, 2) Переносно — надзвичайна стриманість, помірність, відмовлення від життєвих благ.

АСКРИПТИВНИЙ СТАТУС (від лат. *описувати* та *стан, становище, положення*) — приписаний статус.

АСОЦІАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ — один із напрямів психологічної думки, згідно з яким складні психічні утворення (уявлення, думки) виникають з простих (відчуттів) завдяки *асоціаціям*.

АСОЦІАЦІЯ (лат. *assotiatio* — сполучення, з'єднання) — зв'язок між психічними явищами, при якому наявність одного з них зумовлює появу іншого.

АСПРАНТ (від лат. *aspirans* — той, що до чогось прагне) — особа, яка готується до наукової чи викладацької роботи у вузах і науково-дослідних інститутах.

АСПРАНТУРА (від грец. *aspiro* — прагну) — в Україні основна форма підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів. Організована 1925. Існує очна (3 роки) із забезпеченням аспірантів державною стипендією і заочна А. (4 роки). В А. приймають осіб, які виявили здатність до науково-педагогічної чи науково-дослідної діяльності, що мають закінчену вищу освіту, стаж практичної роботи по закінченні вузу не менше 2 років (за обраною спеціальністю) і склали вступні екзамени. Аспірант працює під керівництвом свого наукового керівника, складає екзамени кандидатського мінімуму, готує дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата наук.

АСТЕНІЯ (від грец. — безсилля, кволість) — стан, який характеризується підвищеною стомлюваністю, ослабленням чи втратою здатності до тривалого фізичного і розумового напруження. Виникає в дітей як наслідок перенесених інфекційних захворювань (кір, скарлатина, дифтеріт, грип, малярія, менінгіт) і при травматичних ураженнях мозку.

АСТРАГАЛ (від грец. *astragalos* — шийний хребець) — деталь класичної *архитектури* у формі валика з полочкою. А. з'єднує стовп колони з капітеллю чи базою.

АСФАЛЬТ (грец. *asphaltos* — гірська смола) — з А. виготовляють олійні фарби. У живописі використовують від XVII ст. чистим і розведеним для лесування. В суміші з воском та смолами А. застосовують у графічних техніках.

АТАВІЗМ — прояв пращурних, реліктових форм, критеріїв, особливостей світорозуміння.

АТЛАНТ (від імені персонажа давньогрецької міфології титана Атланта, який нібито на своїх плечах тримав небо) — в *архітектурі* опора у формі чоловічої постаті, що підтримує перекриття будівлі, балкон тощо. А. відомі з античних часів. У європейській культурі набули поширення в XVII — поч. XX ст. Використовувались в архітектурі житлових будинків в Україні з другої половини XIX — поч. XX ст.

АТЛАНТИДА (грец. *Atlantis*) — міфічний острів; Платон у діалогах «Критій» і «Тімей», посилаючись на давньоєгипетські перекази, що їх Солон почув від єгипетських жерців, повідомляє, що А. нібито була квітучою державою, якою правили могутні володарі, а з мешканцями острова — атлантами — воювали предки афінян. За велінням бога Зевса атланти були затоплені Атлантичним океаном за надмірну гордість. А. часто ототожнювали з «островами блаженних», пізніше з Африкою й Америкою. Проте більшість учених заперечує існування Атлантиди в Атлантичному океані. Вчені висунули гіпотезу, що міф про загибель А. виник як спогад про вибух острова Тіри (Санторіону) в XIV ст. до н. е., від якого постраждав також Крит і занепала мінойська культура.

Метафорично А. — прекрасна заповідна країна; пошуки А. — самовіддані спроби зробити відкриття.

АТМАН (санскрит.) — душа людини.

АТРАКЦІЯ — почуття взаємної симпатії, прихильності, залучення.

АТРИБУТ (від лат. *attribuo* — надаю, наділяю) — необхідна, суттєва, невід’ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ні існувати, ні мислитися. Термін запровадив Аристотель, що розрізняв у речах необхідні якості — атрибут, без яких речі перестають бути самими собою, і випадкові якості — акциденції, зникнення яких не приводить до зникнення речей. У мистецтві — характерна речова ознака міфологічного або

історичного персонажа (групи), а також алегоричної фігури (напр. кіфара в Аполлона, шолом у Афіни). В геральдиці А. вживається як емблема певного змісту. Має важливе значення для *атрибуції* творів образотворчого та декоративного мистецтва, особливо середньовічного.

АТРИБУЦІЯ (лат. *attributio* — приписування) — визначення достовірності мистецького твору, його автора, часу й місця появи на підставі аналізу стилістичних і технологічних особливостей.

АТРІЙ (лат. *atrium*) — закритий внутрішній двір у середній частині давньоіталійського й давньоримського житла, куди виходила решта приміщень. У центрі А. був басейн (імплувій), над яким залишався отвір (комплувій) для стікання дощової води.

АТТИК (від грец. *attikos* — той, що походить з Аттики) — стінка, зведена над карнизом, що увінчує архітектурну споруду. Часто прикрашається рельєфами або написами. Звичайно завершує *арку триумфальну*.

АУДИТ (анг. *audit*, від лат. *auditus* — слухання, слух) — 1) Перевірка офіційної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству. Розрізняють зовнішній і внутрішній А. Зовнішній А. здійснюють незалежні особи (аудитори), аудиторські фірми, переважно з ініціативи господарських суб'єктів, а також у випадках, передбачених чинним законодавством (обов'язковий А.). Внутрішній А. є однією з форм внутрішнього фінансового контролю. Його здійснюють призначені внутрішні аудитори з метою інформування керівництва підприємства чи його засновників про ефективність фінансової діяльності загалом або окремих її сторін. 2) Підприємницька діяльність аудиторів

(аудиторських організацій) щодо здійснення незалежних перевірок бухгалтерської звітності.

АУДИТОРІЯ (лат. *auditorium*) — 1) Приміщення, де читають лекції, доповіді, проводять збори. 2) Слухачі, соціальна група, на яку в процесі прямого чи опосередкованого спілкування здійснюється цілеспрямований вплив з метою її інформування, навчання, переконання, стимулювання певних практичних дій. Термін А. залежно від сфери вживання відповідно інтерпретується і використовується соціологією, теорією інформації, педагогікою, різними галузями психології.

АФЕКТ (від лат. *affectus* — настрій, хвилювання, пристрасть) — *психол.* короткочасний максимальний за інтенсивністю емоційний стан, переживання людини (лють, жах, відчай, екстаз, екзальтація тощо), під час якого знижується ступінь самовладання.

АФРОДИТА (грец.) — в давньогрецькій міфології богиня кохання і вроди.

АХІЛЛ, АХІЛЛЕС (грец.) — 1) У давньогрецькій міфології найхоробріший герой Троянської війни. За міфом, єдиним вразливим місцем на тілі А. була п'ята. 2) Переносно — Ахіллесова п'ята — найвразливіше місце.

Б

БАЖАННЯ — один із структурних компонентів розвитку вольового процесу: переживання людиною своїх актуальних потреб. Б. характеризується усвідомленим уявленням про прагнення щось здійснити. Цим Б. відрізняється від *потягу*, який є переважно неусвідомленим. Б. — важливий момент психічного стану особистості, який передуює її поведінці і діяльності.

БАЗА (від грец. *basis* — підставка, основа) — основа колони, стовпа або пілястра.

БАЗАЛЬНИЙ (від грец. — основа) — основне наукове поняття. Наукова психологія має ряд Б. понять. У загальній психології — образ, дія, потреба, мотив; у соціальній — особистість, соціальна роль, спілкування тощо. Знання Б. понять належить до теоретичних і методологічних засад науки.

БАЗИЛІКА (від грец. *basilike* — царський дім) — прямокутна в плані споруда, розділена поздовжніми рядами колон або пілонів на кілька частин (*нефів*), які мали самостійні перекриття. Середній неф вищий від бічних. Перед входом — поперечний притвор (нартекс), у протилежному кінці середнього нефа — півкруглий виступ (*апсида*), критий півкуполом. Спочатку мали дерев'яні відкриті перекриття, пізніше — кам'яні склепінчасті. З часом у Б. з'являється трансепт, над бічними нефами — галереї-емпори, над середохрестям — купол. Тип Б. склався у Римській імперії, де вона мала громадсько-адміністративне призначення. Згодом стала одним з основних типів християнських храмів у візантійській, сирійській, романській та готичній архітектурі, застосовувалася також в архітектурі Відродження та бароко.

БАЛАДА (франц. *ballade*, з прованс. *balada*, від *balare* — танцювати) — 1) Віршовий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту. 2) Музикально-інструментальний або вокальний твір.

БАЛЕТ (франц. *ballet*, з італ. *balletto*, від *ballo* — бал) — вид сценічного мистецтва, в якому зміст вистави розкривається засобами класичного танцю, міміки й музики; твір, призначений для втілення в музично-хореографічних образах.

БАЛЯСИНИ — невисокі фігурні стовпчики, які підтримують поручні огорож.

БАНДУРА — український народний струнний щипковий інструмент; тип лютні, відомий під назвами: пандура, тандура, тунбура, думбура та ін.; в Україні з 80-х рр. XVI ст. переважно у шляхетському середовищі (народний відповідник звався кобза, у XVIII ст. зник з ужитку, а слово стало синонімом Б.). Корпус має овальний грушоподібний асиметричний, струни різної довжини, в т.ч. короткі (приструнок). Сучасні Б. мають повний хроматичний звукоряд; використовуються для акомпанементу та у ансамблях народної музики.

БАНК (нім. *Bank*, франц. *banque*, з італ. *banco* — лава, конторка, стіл міняйла) — кредитно-фінансова установа, що зосереджує тимчасово вільні кошти (грошові вклади), надає їх у строкове користування у формі кредитів (позик), стає посередником у взаємних виплатах і розрахунках між підприємствами, установами чи окремими особами, регулює грошовий обіг у країні, включаючи випуск (емісію) нових грошей, здійснює операції із золотом, чужоземною валютою та інші функції. Є юридичною особою. За функціями і характером виконуваних операцій банки поділяються на центральні (емісійні), комерційні (депозитні), інвестиційні, іпотечні, ощадні та інші.

БАНКИ — це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій (стаття 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

БАНКНОТИ (від англ. *bank-note* — кредитний білет) — 1) Грошові знаки різного номіналу, що випускаються в обіг центральним емісійним банком. Забезпечені всіма активами банку та масою товару, що належить державі. На сьогодні — основний вид паперових грошей. 2) Векселі (банківські білети), виписані банком під наявні в його розпорядженні комерційні векселі.

БАНКНОТНО-МОНЕТНИЙ ДВІР НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ — спеціалізоване підприємство Національного банку України, яке друкує паперові гроші, цінні папери, карбує монети. До 1996 р. — Банкнотна фабрика Національного банку України. Відкриття Банкнотної фабрики відбулося 22 березня 1994 р. Відтоді всі українські банкноти виготовляють лише на цьому підприємстві. Крім паперових грошей, тут друкують й іншу продукцію, що потребує високого ступеня захисту, — акції, приватизаційні, депозитні, ощадні та інші сертифікати, чеки, акцизні й поштові марки тощо. Монетний двір Національного банку України відкрито 23 квітня 1998 р.

БАНКО — ціна (курс), за якою банк купує чи продає цінні папери.

БАНЯ — склепінчасте перекриття, верх культової споруди, купол.

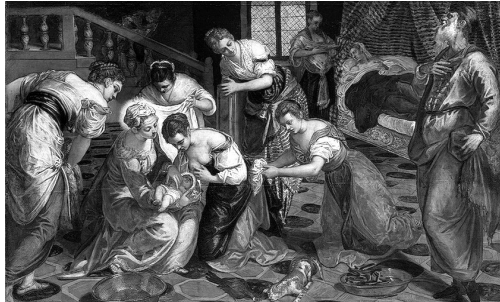
БАПТИСТЕРІЙ (від грец. *baptisterion* — купіль) — хрещальня, приміщення для здійснення обряду хрещення. У західноєвропейських країнах Б. — часто окрема споруда, кругла або багатогранна в плані, перекрита куполом.

БАРБОТИН (франц. *barbotine*) — техніка декорування керамічного посуду: нанесення *ангобом* на стінки посудини легкого рельєфу, в ризах якого відбивається плавкість, краплеподібність фарби.

БАРЕЛЬСФ (франц. — *низький рельєф*) — скульптурне зображення на площині, яке виступає зі стіни менше ніж наполовину.

БАРОКО (від італ. *barocco* — вигадливий, химерний) — назва стилю в архітектурі та мистецтві, що характеризується примхливістю форм та декоративною пишністю. Бароко, подібно до Ренесансу, є і назвою цілої культурно-історичної епохи. Як один із провідних художніх стилів кін. XVI — серед. XVIII ст. виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та в Латинській Америці. Етапи розвитку: ранне Б. (див. *Маньєризм*), в якому зародилися риси відходу від художньої культури Відродження;

зріле Б., коли його особливості виявилися найяскравіше; пізне Б., що поєднується зі стилем рококо. На відміну від ренесансних уявлень про гармонію буття та безмежні можливості людини естетика Б. висунула нові погляди на світ — складний, мінливий, сповнений суперечностей. Мистецтву Б. властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, матеріалів і фактур, світла і тіні. Синтез мистецтв у Б. став всеосяжним. Міський ансамбль, вулиця, площа, парк, садиба стали сприйматися як організоване художнє ціле, що розвивається у просторі. Архітектурні споруди завдяки розкішній

пластиці фасадів, грі світлотіні, складним криволінійним планам та обрисам набули мальовничості та динамічності. Парадні інтер'єри прикрашали багатобарвною скульптурою, ліпниною, різьбою. В образотворчому мистецтві Б. переважають віртуозні композиції релігійного, міфологічного чи алегоричного характеру, парадні портрети. Живопис вирізняється складними композиційно-пластичними прийомами, тонкою розробкою колориту (твори майстрів: італійців Я. Тінторетто, Дж. Б. Тьєполо, француза — Ш. Лебрена, фламандця — П. П. Рубенса, голландця — А. ван Дейка та ін.). Скульптурі притаманна експресія ліплення, ретельне моделювання. В Україні Б. — домінуючий стиль у мистецтві XVII–XVIII ст. Українське Б. має свої особливості, зумовлені, зокрема, поєднанням національних традицій з культурними здобутками інших народів.

БАТАЛЬНИЙ ЖАНР (від франц. *batalle* — битва) — жанр образотворчого мистецтва, присвячений темам війни та військового життя.

БАТИК — 1) Техніка ручного розпису тканин. 2) Тканина, оздоблена за допомогою цієї техніки.

БАШТА (від італ. *bastia* — укріплення) — вежа, споруда, висота якої значно переважає її горизонтальні розміри.

БЕЗПРЕДМЕТНЕ МИСТЕЦТВО — див. *Абстракціонізм*.

БЕЛЬВЕДЕР (італ. *Belvedere* — чудовий краєвид) — надбудова над спорудою; павільйон; назва деяких палаців, розташованих у мальовничому доквіллі.

БЕРЕГІНЯ — зображення богині-праматері, давні, дохристиянські символи, нанесені на утилітарні чи побутові вироби. «Берегиня» — від слова берегти, оберігати, — так і досі літні люди на Поліссі

називають своє житло й вогнище. Відомий український етнограф В. Скуратівський пише: «Мамо, — запитую: — А що означає «Берегиня»? — «Берегиня, любий мій синочку, — відповідає вона, — це наша оселя. Усе, що в ній є, що ми нажили, що приберегли од своїх батьків та дідусів, чим збагатилися й освятилися — хатнім пожитком, дітьми, піснею, злагодою чи суперечкою, добрим словом, спогадом у цій хаті, — все це і є Берегиня» (Скуратівський В. Т. «Берегиня. Художні оповіді, новели. — К.: Рад. письменник, 1987. — С. 5–6).

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ — давньоукраїнські тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою — писалом. За змістом — це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи тощо.

БЕРИНДА ПАМВО (2-га пол. XVI ст. — 1632 р.) — діяч української культури, лексикограф, письменник, член «вченого гуртка» Києво-Печерської лаври. Як редактор, перекладач, друкар, працював у друкарнях Стрятина, Перемишля, Львова, а з 1619 р. — у Києво-Печерській друкарні. Створив «Лексикон славенороскій и имен тлъкованіє» (лаврське видання 1627 р.), що включав близько 7 тис. слів, а також тлумачний словник імен. Автор поетичних творів, передмов, післямов у лаврських виданнях, де доводив необхідність викладу складних богословських текстів «простою» (тобто розмовною українською) мовою.

БЕСТІАРІЙ — середньовічний (XII ст.) збірник віршів чи прози, які містять напівфантастичні описи

БЕСТСЕЛЕР (англ. *best seller*, з *best* — кращий і *sell* — продаватися) — в ряді країн, особливо США і Англії, ходова книга на офіційні і сенсаційні теми, видана великим тиражем; ходовий товар.

БИК — символ бога землі, плодючості, сили Сонця; чоловічої потенції, працелюбності, фізичної сили, здоров'я. Бик, корова — священні тварини. Бик — символ Місяця, бога землі, а корова — богиня

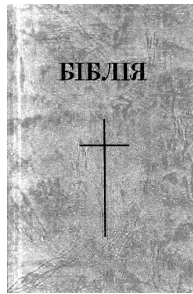
неба, разом вони — прабатьки світу, емблема плодючості не лише землі, а й чоловіка, уособлення його мужності, воїнської доблесті, безсмертя. Бик — священна тварина. Віл (кастрований бик) створений Богом і вважається благословенним за те, що коли новонароджену Богодитину поклали до ясел, воли і віслюки вкривали її соломою і зігрівали своїм диханням. За українськими повір'ями та переказами, напередодні Різдва Христового воли набували здатності розмовляти людською мовою. Здавна у слов'ян віл — перший помічник землероба, символ трудівника. У шумерів роги бика зображувались на голові будь-якого божества, це був символ святості взагалі. Образ людинобика існував протягом тисячоліть у різних народів. Загальновідомою є грецька легенда про критського людинобика Мінотавра. Людські жертви приносили фінікійському ідолу Молоху (володарю з головою бика). Як відомо, жертви приносили богам. Індійського бога грози Індру інколи уявляли в образі бика, а скандинавський бог-громовержець Тор зображувався з рогами бика. Бик — символ Місяця. Серп півмісяця асоціюється з рогами бика, а бізон із стрілою в боці символізує «смерть» місяця, тобто безмісячні ночі. Священною твариною акадського бога Апіса називали «бородатого бика», який «керував часом за допомогою золотих ріг». Вони вважали бога місяця джерелом плодючості. Існувало повір'я, що трава росте при місяці; у Франції селяни тривалий час сіяли при місяці — щоб родило. Бик — символ бога землі. Народжений ще в палеоліті звичай вішати череп бика на фасаді і в інтер'єрі будинку свідчить про те, що бог землі був покровителем будинку не тільки в образі змія, але й в образі бика, з рота якого витікає вода, — символ землі, із якої витікає струмок. Душі померлих людей належать бичу. В Середній Азії існував звичай хоронити покійного, загорнувши його тіло в шкіру бика («мертвий належить бичу»). Бик уособлював землю, тому в Давній Греції черепи биків прикрашали квітами, які символізували плоди землі, а на святі Діоніса чоловіки пили вино («кров бога землі»), щоб причаститися до божества.

БІБЛІОГРАФІЯ (від грец. — книга і пишу) — галузь науково-практичної діяльності, завдання якої є бібліографічна інформація про

твори друку (чи інші документи) з метою впливу на використання їх у суспільстві. Облік літератури в Україні проводиться в Книжковій палаті України ім. Івана Федорова. Терміном «Б» позначають також бібліографічні покажчики, списки літератури, огляди.

БІБЛІОТЕКА (від грец. *biblion* — книга і *theke* — сховище) — 1) Зібрання книг. 2) Приміщення для зберігання книг. 3) Заклад, що видає книги для читання.

БІБЛІЯ (від грец. *biblia* — книги) — священна книга християнства та іудаїзму (Старий Заповіт). Виникла протягом I тис. до н. е. та I–II ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації (грец. *kanon* — правило, зразок) текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненими. Складається з 2-х частин — Старого Заповіту, визна-

ного іудеями та християнами, і Нового Заповіту — власне християнської частини Біблії. Мовами Б. є давньоєврейська та арамейська у Старому Заповіті та грецька (койне) у Новому. Найдавнішими перекладами Б. є грецький — Септуагінта (II ст. до н. е.), латинський — Ветус Латина та Вульгата (III–IV ст. н. е.). Септуагінта та Вульгата є офіційними версіями Б. для двох напрямів християнства — східного (православ'я) та західного (католицизм). Християнська та іудейська версії Б. відрізняються за кількістю книг, визнаних священними. Б. містить сакралізовану історію світу та людства, наголошує на їх залежності від Бога — творця і промислителя. Основою людського життя як індивідуального, так і народного, за Б., є правдиве богошанування та богопоклоніння. Під цим кутом зору Б. подає також історію розвитку форм релігійності — від зовнішніх, обрядових, до внутрішніх, умотивованих релігійним почуттям та вірою. Кульмінаційна подія біблійної історії — діяльність на Землі Ісуса Христа як Божественного Месії (Божого посланця), яка, за християнським вченням, є для всього людства містичним шляхом до спасіння. Б. як

одна з найзначніших збірок сакральних текстів вирізняється величезною жанровою та тематичною різноманітністю: виклади міфологічних систем; історичні оповіді, релігійна публіцистика; філософсько-моралістичні твори; лірична поезія; зразки релігійної містики. Це зумовило не лише безпосереднє використання біблійних текстів у богослужбовій та богословській практиці іудейської та християнської релігій. Б. вплинула також на розвиток літератури, образотворчого мистецтва, філософської думки. Досвід повсякденного життя, зафіксований у Б., збагатив народну мудрість через використання прислів'їв, ідіом тощо. Б. в цілому або її окремі книги перекладені майже всіма мовами світу. Поширення Б. відбувається через місіонерську діяльність різних християнських конфесій; завдяки цьому, за статистикою, Б. є найрозтиражованішою та найпопулярнішою книгою у світі.

БІДЕРМАСР (від нім. *Biedermeier* — прізвище літературного героя) — пізня форма романтики в західноєвропейській культурі, яку часто визначають як «міщанську»; її характерними рисами є ідилічний характер, стриманість, песимізм та прагнення спокійної, м'якої краси на відміну від революційності раннього романтизму. Б. — напрям, що розвивався головним чином у німецькому та австрійському мистецтві (1815–1848). Для Б. властива переробка форм *ампіру* (головним чином в інтер'єрі та декоративно-ужитковому мистецтві) в дусі інтимності і домашнього затишку. У живописі Б. виявився вплив романтизму. Посилився інтерес до простої людини, буденного життя бюргерів і селян, до природи. Живопис Б. вирізняється невеликим форматом, ретельним письмом, увагою до побутових подробиць, прагненням до інтимності й задушевності (художники Г. Ф. Керстінг, Л. Ріхтер, К. Шпіцвег, Ф. Крюгер та ін.).

БІЛИЙ ШУМ — складна суміш звукових хвиль різних частот, аналогічна білому кольору.

БІРЖА (голл. *beurs*, нім. *Börse*) — 1) Ринок оптової торгівлі товарами (товарна Б.) або цінними паперами (фондова Б.). Від прізвища купецької сім'ї ван дер Бурс у Брюгге (XIII ст.). 2) Б. праці — установа-посередник між працівниками і підприємцями-працедавцями.

БІХЕВІОРИЗМ (від англ. *behaviour* — поведінка) — напрям у психології, започаткований американським зоопсихологом Дж. Вотсоном на початку ХХ ст. Біхевіоризм вважає предметом психології не свідомість, а поведінку людей, яку розглядає як механічні реакції у відповідь на зовнішні подразнення. Біхевіоризм не визнає дійової ролі психіки, свідомості.

БЛАГОДІЙНИК — 1) Той, хто подає комусь допомогу, підтримку; добродійник, добродієць, добродій, добротворець, благодар. 2) Той, хто займається благодійністю.

БЛАГОВІЩЕННЯ — символ пробудження життєвої сили природи, воскресіння землі; у християнстві — символ початку Дня спасіння людства; Таїни богонародження. За давніми повір'ями слов'ян, у цей день Дух Світла благословляє Землю і все живе на ній. Саме на Благовіщення започатковуються постійні молодіжні хороводи, що збереглися від прадавніх часів як залишки імітаційної магії. Цей важливий обряд мав своєю метою пробудити життєву енергію рослин, ріст яких імітувався в іграх, піснях. На Благовіщення категорично заборонялося працювати, у церквах святили проскурки, які потім зберігали на божнику поміж святими іконами як магичну силу. Існував обряд топтання рясту, що символізував прохання до Бога продовжити віку. Для Церкви Благовіщення — це початок життєпису Спасителя — Ісуса Христа.

БЛИСКАВКА — символ світла й освіти, духовного осяяння, одкровення; початку весни; емблема влади, швидкості; появи божества, знак суду і гніву Господнього на нечестивих; несподіваного одкровення, Істини, що проникла через час і простір. Б. — емблема суверенної влади. Крилата Б. — це влада і швидкість. Б. в світогляді греків — символ верховної творчої влади. Цим атрибутом володіє Юпітер. У міфології українців головними розпорядниками грому і блискавки є архістратиг Михаїл та архангел Гавриїл. Вони застосовують Б. для ураження і винищення чортів. Водночас Б. порівнюють із світлом та освітою.

БЛЮЗНІРСТВО — абсолютне знехтування *святині*. Б. є агресивно-цинічним виявом морального *нігілізму*. Воно виявляється у бездумно-зневажливому або свідомо-садистському глумлінні над загальновизнаними *цінностями*. Зухвале нехтування незаперечними нормами поведінки і людського співжиття, зганьблення предметів загального захоплення або людини високих моральних устоїв, завдання кривди хворим, дітям і людям похилого віку.

БОГОРОДИЦЯ — у християнстві — діва Марія, мати Ісуса Христа, яка народила його від непорочного зачаття. З поширенням християнства культ Богородиці зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі за часів феодалізму він перетворився на культ Мадонни, на Русі злився з язичницьким культом богині землі й родючості, поступово його витіснивши. У багатьох релігіях — це божа мати, богиня, яка народжує бога чи богів.

До числа Б. належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення — землеробством. Б. шанувалась як богиня родючості.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ — книги, які містять правило та опис порядку богослужінь, а також тексти для них. У православ'ї для треб (хрещення, вінчання, похоронної відправи тощо) використовується «Требник», для проведення літургії та інших церковних служб використовується «Служебник», «Часослов», «Чиновник», «Триодь» та інші Б. к.

БОГОСЛУЖІННЯ — відправлення певних релігійних обрядів. Б. поділяються на т. зв. суспільні, чи, власне, богослужіння, і приватні (треби) — на замовлення окремих віруючих. Справляє певний естетичний та психологічний вплив на віруючих за допомогою спеціально організованих інсценувань, співу, проповідей тощо.

БРАЙЛЯ ШРИФТ — спеціальний рельєфно-крапковий шрифт для сліпих. Винайдено французьким тифлопедагогом Л. Брайлем. Різні

комбінації рельєфних крапок дають змогу одержати 63 знаки для позначення літер, цифр, знаків пунктуації, математичних та хімічних формул і нотних знаків. У системі Б. ш. прийнято порядок літер латинського алфавіту. Спеціальними знаками позначаються відповідні літери слов'янського та інших алфавітів. Особливі знаки введено для букв, які позначають звуки, характерні для національної мови незрячого.

БРАТСТВА ЦЕРКОВНІ — національно-релігійні громадські організації православних міщан в Україні і в Білорусії, які виникли у XVI ст. Хоча братські громади створювалися при церквах, але їхні функції були не лише релігійними. Б. ц. захищали інтереси українського населення, мали свою власність, яку використовували для надання матеріальної допомоги своїм членам. При Б. ц. існували видавництва, школи, шпиталі. Лише Львівське церковне братство з 1585 по 1722 рр. видало 32 237 букварів, 500 граматик, багато інших книг. Ідеологи братського руху критикували тих православних ієрархів, які претендували на необмежену владу в церкві і зрадили звичаї, мову, віру, політичні орієнтації свого народу. Діячі братств перекладали Біблію, праці ранніх отців церкви на національні мови, вільно витлумачуючи біблійні тексти. Б. ц. брали активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного і соціального гніту з боку польської шляхти і католицької церкви. Б. ц. прагнули перетворити православну церкву у знаряддя зміцнення своїх соціально-політичних позицій у суспільстві. Значну роль у цьому відіграли Київське, Львівське, Луцьке, Городоцьке церковні братства. З 2-ї половини XVI і у XVIII ст. Б. ц. діяли у більшості міст і сіл Галичини, Волині, Придніпров'я. У XVIII ст. суспільно-політична діяльність Б. ц. почала занепадати; у XIX ст. вони вже повністю відійшли від проблем суспільно-політичного і культурного життя українського народу. Нині в Україні відновлюється діяльність православних братств, зокрема, це братство ім. Андрія Первозваного, братство Кирила і Мефодія та ін. Братство ім. Андрія Первозваного відіграло значну роль в утвердженні ідеї православної автокефальності в Україні.

БРАХМАН (санскрит) — світовий дух, духовна першооснова всього сутнього.

БРИТАНСЬКИЙ МУЗЕЙ в Лондоні, один з найбільших музеїв світу. Заснований 1753 р., відкритий 1759 р. (будинок — 1823–1847 рр., архітектор Р. Смерк). Пам'ятки первісного мистецтва, давньосхідної і античної культури та мистецтва, середньовічного мистецтва Європи і Сходу; етнографічні пам'ятки Африки, Америки, Океанії; зібрання малюнків, гравюр, рукописів, кераміки, монет, медалей.

БРИКОЛАЖ — нашарування однієї події на іншу, хоч вони несумісні в реальності. Ознака міфологічного мислення.

БУДДА (санскр. Буддха, букв. — просвітлений) — у *буддизмі* істота, що досягла найвищої святості. Від прізвиська напівлегендарного засновника буддизму Сіддхартхи Гаутами, якого називали Буддха.

БУДДИЗМ — одна з трьох світових релігій (поряд з *християнством* та *ісламом*). Виник у Стародавній Індії в VI–V ст. до н. е. Поширений у Бірмі, Таїланді, Японії, Лаосі, на Цейлоні, серед віруючих Китаю та Монголії. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який нібито першим досяг стану нірвани (блаженного небуття) і став Буддою Шак'я-Муні. Світ існує лише у вигляді нескінченного руху вічних і незмінних психофізичних елементів — драхм, різноманітні комбінації яких створюють все багатство явищ природи. Життя, за буддизмом, є ланцюгом перероджень, характер яких визначається законом карми (відплати за вчинки в попередніх переродженнях). Мета життя — звільнення від перевтілень і досягнення нірвани (стану абсолютного спокою, де відсутні всі бажання, прагнення, пристрасті і пов'язані з ними страждання). Головним моральним ідеалом у буддизмі виступає любов до всього живого та утримування від завдання йому шкоди (ахінса). З ідеї перевтілення, спорідненості всього живого випливає принцип духовно-матеріальної єдності світу, відсутність протиставлення духу і матерії, суб'єкта і об'єкта. Бог мислиться іманентним людині й природі. Найвідоміші філософські школи буддизму — мадх'яміка, йогачара, ваджраяна, вайбхашика, саутрантика.

БУКВА — письмовий знак, який сам по собі або в сполученні з іншими знаками використовується для позначення звуків мови; *літера*.

«БУМЕРАНГА ЕФЕКТ» — результат впливу на особистість чи соціальну групу, протилежний очікуваному. Найчастіше його причиною є нехтування психологічними закономірностями виховної, пропагандистської та навчальної діяльності. «Б. е.» може виникати, коли висловлювана (пропагована) позиція різко відрізняється від *установок*, притаманних даній *аудиторії*, а також внаслідок одноманітного, нав'язливого повторення певних тез, фактів, поглядів, невміння пов'язати їх з потребами та інтересами слухачів (читачів, глядачів), непереконливої або несвоечасної критики протилежної точки зору, негативного ставлення аудиторії до особи, що веде виховну чи пропагандистську роботу. При цьому має місце дія так званих захисних механізмів психіки: вибіркової уваги, селективного запам'ятовування і т. п.

БУРЛЕСК (франц. *burlesque*, з італ. *burlesco* — жартівливий) — 1) Перебільшено комічне зображення (в літературі або на сцені). 2) Гумористична поезія, комічний ефект у якій досягається або тим, що героїчний зміст викладається в нарочито пародійному тоні, або тим, що про буденне говорить піднесено.

БУРШТИН — те саме, що *янтар*.

БУТТЯ — філософська категорія, яка позначає: а) усе існуюче; б) вічну універсальну першооснову всього існуючого.

БЮДЖЕТ (англ. *budget*, букв. — сумка) — 1) Затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і видатків держави на певний строк. 2) План доходів і видатків установи, підприємства або окремої особи на певний період.

БЮДЖЕТНА КЛАСИФІКАЦІЯ визначена Законом України «Про бюджетну систему України» як єдине систематизоване, функціональне згрупування доходів і видатків бюджету за однорідними ознаками,

що забезпечує загальнодержавну і міжнародну порівняльність бюджетних даних. Структура бюджетної класифікації розробляється Кабінетом Міністрів і затверджується Верховною Радою України. Бюджетна класифікація України складається з чотирьох розділів: Розділ I. Доходи бюджету. Розділ II. Видатки бюджету; Розділ III. Фінансування бюджету. Розділ IV. Державний борг.

БЮДЖЕТНЕ ПРАВО УКРАЇНИ — це сукупність фінансово-правових норм, що регулюють фінансові відносини, які виникають у зв'язку з бюджетною діяльністю.

В

БАГАНТИ (від лат. *vagans (vagantis)* — блукаючий) — в XII–XIV ст. у деяких країнах Західної Європи — мандрівні актори — втори і виконавці здебільшого антиклерикальних пісень і вистав.

ВАЛЬПУРГІСВА НІЧ — 1) У давніх германців поганське свято початку весни, під час якого, за легендами, нібито відбувався «відьомський шабаш». Від імені святої католицької Вальпургії, день пам'яті якої збігався із святом. 2) Переносно — розгульна вечірка.

ВАЛЮТА (італ. *valuta*, від лат. *valeo* — коштую) — 1) Грошова одиниця країни. 2) Тип грошової системи, що діє в країні (золота, срібна, паперова). 3) Іноземні гроші, а також векселі, чеки тощо, використувані в міжнародних розрахунках (іноземна валюта).

ВАНДАЛІЗМ — асоціальна діяльність, неаргументоване, безглузде, дике знищення матеріальних і культурних цінностей. До В. вдаються найбільш реакційні групи людей і окремі особи. В. ворожий людству, його культурі.

ВАРВАРИ (від грец. «барбара» — іноземці) — назва, яку стародавні греки (а затим і римляни) давали племенам, що жили поза межами їх держав і відрізнялися звичаями і культурою.

ВАРВАРСТВО — за усталеною в суспільствознавстві XVIII–XIX ст. періодизацією середня з трьох епох історії (дикість, варварство, цивілізація). Періодизацію запровадив у 60-х рр. XVIII ст. А. Фергюсон. Л. Г. Морган, який обґрунтував цю схему, вважав, що варварство починалося з виникнення гончарного виробництва і завершувалося появою писемності.

«ВАРВАРСЬКЕ» НАСЕЛЕННЯ — загальноприйнятий термін назви племен, народів античного часу, які межували з античними державами, але самі перебували ще на стадії родового ладу; «варварами» давні греки називали своїх нецивілізованих сусідів.

«ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ» («криваве весілля») — таку назву дістала кривава розправа, яку провели в Парижі вночі 24 серпня 1572 р. під час святкування св. Варфоломія католики над гугенотами. Було знищено близько 30 тис. осіб. Особливо постраждали керівники гугенотів, у т. ч. адмірал Г. де Коліньї, які приїхали на весілля лідера протестантів Генріха Наварського. Папа Григорій XIII вітав розправу і на її честь встановив спеціальну медаль. Різня відбувалася також в інших містах Франції. Внаслідок цих подій Південь і Південний Захід країни, які були головною опорою гугенотів, відокремилися від королівства і в 1576 р. утворили свою республіку — «Гугенотську конфедерацію».

ВАСАЛ — в середні віки в Західній Європі феодал, який одержав землю від іншого феодала і зобов'язаний останньому військовою службою та іншими послугами.

ВЕДИ (санскр. веда, букв. — знання) — найдавніші пам'ятки індійської літератури, створені наприкінці 2-го — у першій половині 1-го тисячоліття до н. е.

ВЕКСЕЛЬ (нім. *Wechsel*, букв. — зміна, розмін) — письмове боргове зобов'язання встановленої форми, що дає власникові (векселедержателеві) незаперечне право вимагати від боржника (векселедавця) сплати зазначеної у В. суми грошей у вказаний строк.

ВЕЛИКА ПАТРІАРХАЛЬНА СІМ'Я — сімейна громада, що складається з кількох поколінь.

ВЕЛИКДЕНЬ (Урочистість Воскресіння Божого, Пасха) — найстаріше і найважливіше християнське свято, що відзначається в першу неділю після весняного рівнодення і наступного за ним повного місяця,

у пам'ять Воскресіння Ісуса Христа: кожна неділя є спомином В. На Україну свято В. прийшло разом з християнством. Тут воно запозичило дуже багато із весняних обрядів язичницького культу (випікання пасок, взаємне цілування — христосування, вшанування крашанок, запалювання багать тощо). Із свята сімейних духів у слов'ян був взятий звичай ходити на могили родичів, умилювати їх шляхом принесення жертв і милостині.

ВЕРБАЛЬНИЙ (від лат. *verbum* — слово) — що стосується звукової людської мови.

ВЕРНІСАЖ (франц. *vernissage* — покриття лаком) — урочисте відкриття художньої виставки в присутності запрошених осіб. Назва походить від звичаю покривати картини лаком напередодні відкриття виставки.

ВЕРТЕП (у старосл. «вертеп» — печера) — народний театр маріонеток, розповсюджений переважно на Україні з кінця XVI ст., відомий також у Білорусії. Дія вертепної драми відбувалася у двоярусній дерев'яній коробці, відкритій з одного боку. На верхньому майданчику зображувалися сцени релігійного характеру, у яких головною темою було народження Христа і спасіння його від царя Ірода, котрий наказав перебити усіх іудейських малюків; на нижньому — побутові інтермедії, героями котрих були Запорожець, Солдат, Циган, Дід, Баба, Піп та ін., а також Чорт. Вистава була насичена гумором, народними піснями, танцями.

ВЕСТА (лат. *Vesta*) — 1) В давньоримській міфології богиня домашнього вогнища. 2) Найяскравіша і єдина видима неозброєним оком мала планета (астероїд).

ВЕСНЯНКИ — вид народно-обрядової творчості у східних слов'ян.

Хорові пісні з іграми й танцями, в яких органічно поєднані слово, рух і мелодія. Виконувалися навесні, коли пробудження природи символізувало початок нового року. Після християнізації східних слов'ян В. виконувалися під час православних свят (Євдокії, «теплого» Олексія, Благовіщення, Пасхи та ін.).

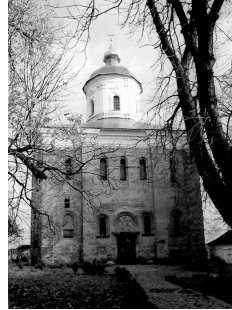
ВЕСТИБУЛЯРНІ ВІДЧУТТЯ — відчуття руху і рівноваги. Викликаються рухом рідини в каналах вестибулярного апарату, що є частиною внутрішнього вуха.

ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ — спосіб стосунків між окремими людьми, соціальними групами, колективами, організаціями, країнами, при якому максимально осмислюється і враховується на практиці точка зору чи позиція сторін, які спілкуються. В. є найважливішим показником соціально-психологічного спілкування і має винятково важливе значення для групової, спільної діяльності людей. Об'єктивною основою В. виступає спільність інтересів, ближніх чи віддалених цілей, поглядів. В. конкретно реалізується через сприйняття природної мови (головним чином), а також штучних засобів комунікації — жестів, формалізованих мов тощо. Воно передбачає обмін думками, цінностями, вивчення реального досвіду сторін з метою встановлення В.

ВИДИ МИСТЕЦТВА — конкретні форми існування та історії розвитку мистецтва: архітектура, декоративно-прикладне мистецтво, живопис, скульптура, графіка, музика, хореографія, література, театр, цирк, кіно та ін. Види мистецтва склалися історично як відображення багатогранності реального світу, що виявляється в процесі різноманітності форм його естетичного сприйняття та художньо-образного відтворення. Поділ на види мистецтва зумовлений неоднаковістю матеріалу, зображувальних засобів втілення художніх ідей, що впливають з особливостей художнього мислення і художніх мов, різних галузей художньої діяльності. Відповідно до найпоширенішої класифікації види мистецтв розрізняють: просторові (статичні) види мистецтв — живопис, скульптура, архітектура; часові (динамічні) — література, музика; просторово-часові — балет, театр, кіно.

ВИДУБИЦЬКИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР

— заснований в XI ст. кн. Всеволодом Ярославичем на правому березі Дніпра поблизу Києва як князівський. Назва пов'язана з відомою легендою про «видибання» поверженого Перуна з Дніпра. Головний собор — Михайлівський, побудований у 1070–1088 рр. Ігумен В. М. м. Сильвестр — один із редакторів «Повісті врем'яних літ» (1116). За впливом і багатством В. М. м. в окремі періоди суперничав з Печерським монастирем, користався з благодійництва Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, київських митрополитів. До монастирів тягнулися люди, котрі прагнули різноманітних знань. Серед них була й світська знать — царі, бояри. У монастирях відбувалися жваві дискусії. З початку XVII ст. до 1637 р. діяв як уніатський. Сучасний вигляд монастирського комплексу склався в середині XVIII ст. У радянський час не діяв. Відновив діяльність як монастир Української православної церкви Київського патріархату з 1993 р. Пам'ятка історії та архітектури. На території В. М. м. похований педагог К. Ушинський.

ВИПАЛЮВАННЯ — техніка декорування виробів з дерева, рогу і шкіри; при цьому візерунок наносять на поверхню виробу розжареним металевим штампом або писаком.

ВИРІЗУВАННЯ — 1) Техніка вишивання, за якої візерунок щільно обшивають нитками, а середину вирізують ножицями. 2) Спосіб створення витинанок, аплікацій. 3) Технічні прийоми для моделювання вручну дерев'яних декоративно-ужиткових виробів.

ВИРІЙ, ІРІЙ, УРАЙ — у давньоукраїнській міфології тепла вічнозелена сонячна країна, розташована далеко за морем на сході, де живуть боги та душі померлих, зимують птахи та змії. Асоціюється з верхівкою Світового Дерева — Прадуба, де перебуває першобог Сокіл (або Род). За повір'ям, ключі від В. зберігались у крука, але він прогнівав бога і ключі передали зозулі. З уявленням про В. пов'язані традиційні обряди поховання пташиного крила на початку осені.

ВИТИНАНКИ — вид декоративно-ужиткового мистецтва, орнамен-

тальні, рідше сюжетні твори, ажурно вирізані ножицями або ножем із кольорового паперу, шкіри, тканини та ін. матеріалів.

ВИХОВАННЯ — це слово в українців, очевидно, пішло від «ховати», тобто заховати (уберегти) від небезпеки, смерті, хвороби, «лихих очей», поганих впливів. Згодом воно набуло узагальненого змісту, виражаючи процес систематичного впливу на культурний розвиток, формування світогляду, духовного світу й моральної поведінки дітей та молоді. Виховання виникло ще на початку існування людського суспільства як засіб трансмісії людських знань і досвіду від покоління до покоління. Наші предки, поряд із розвитком різних ремесел і промислів, створили оригінальну систему виховання, яка відображала вимоги народу й тогочасні соціальні відносини.

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНЕ — один із найважливіших видів виховання, полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. М. в. починається в родині, продовжується в дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, пізніше — у вищих закладах освіти та інших навчальних закладах. Основними методами М. в. є переконання, заохочення тощо. М. в. здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Такими нормами є насамперед гуманізм і демократизм, що виробляється в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини; любов до батьків, до Вітчизни, до рідної мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ — «це є образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління» (Григорій Ващенко).

ВИШЕНСЬКИЙ Іван (між 1545 і 1550 — після 1620) — український чернець-аскет Афонського монастиря (Греція), родом з м. Судова Вишня на Львівщині (звідси прізвище), письменник-полеміст, «одна з найінтересніших постатей ... нашої культурної історії» (М. Грушевський). Освіту отримав в Острозькій академії. В 70-х рр. (за ін. даними — в 90-х) XVI ст. переселився на Афон (Св. Гору). Виразник православно-консерватизму. Саме на цьому шляху вбачав вихід з релігійної та національної кризи, у якій опинилася Україна. В 1604 р. повернувся в Україну, побував у Львові, Острозі, Уневському і Манявському монастирях. Ідейні позиції В., його ідеалізація давньохристиянського традиціоналізму, неприйняття світської науки, філософії не знайшли розуміння в Острозькому гуртку, серед членів братства. У 1606 р. повернувся на Афон, де й помер. Автор багатьох релігійно-полемічних творів, спрямованих на відродження чистоти православної церкви, проти католицизму та Берестейської унії 1596 р. Його праці: «Послання к утікшим от православное віри єпископам», «Послання до всіх в людской землі живущих», «Облічення діавола-миродержца».

ВИШИВАНКА — українська чоловіча або жіноча сорочка, оздоблена вишивкою.

ВИШИВКА — вид декоративно-ужиткового мистецтва, в якому орнаментальні або сюжетні зображення виконують вручну (голкою, іноді гачком) або за допомогою вишивальної машини на різноманітних тканинах, шкірі та інших матеріалах лляними, бавовняними, шовковими, металевими нитками, а також волосом, бісером, перлами, монетами, коштовними каменями тощо.

ВІАДУК (франц. *viaduc*, від лат. *via* — шлях і *duco* — веду) — міст через глибокий яр, балку, ущелину тощо, великої довжини, багатопрогінний, на високих опорах, переважно аркової, рідше балкової конструкції.

ВІВТАР (лат. *altaria* — високий жертвник) — символ неба, місце особливого перебування бога. Підвищене місце у східній частині храму — *ансиді*; східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходинки. У православних церквах В. відгороджено від решти приміщень іконостасом. Тут розміщено престол. У В. готують для причастя хліб і вино, прийняття котрих у християнстві замінює жертвоприношення. Слово «вівтар» використовується також у значенні символу «святині», релігійної віри, церкви. Згідно з православними канонами, вхід у В. неосвяченим особам та жінкам заборонений. На практиці цієї заборони часто не дотримуються.

ВІДБИТОК — у графіці зображення на папері або іншій основі, одержане внаслідок контакту з друкарською формою, що вкрита фарбою.

ВІДВЛАСНЕННЯ — одна з центральних категорій у філософії Гегеля, що означає перехід духовного першпочатку — «Абсолютної Ідеї» — у чужу її ідеальній сутності форму матеріального буття — природи та людської історії.

ВІДЛУЧЕННЯ — релігійне покарання, засіб дисциплінарного впливу на віруючих рішенням вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні порушника з церкви чи релігійної громади. Служить за собом залякування віруючих погрозою неминучого перебування відлученого після смерті у пеклі.

ВІДНОСНИЙ РУХ (РУХОВИЙ ПАРАЛАКС) — позірне переміщення ближчих об'єктів управо та віддаленіших — уліво, якщо голова рухається вліво (і навпаки).

ВІДНОШЕННЯ — термін, введений Аристотелем для відображення певного способу буття і пізнання. У В. знаходить вияв взаємозв'язок речей матеріального світу. В. об'єктивні, як і самі речі. Вивчаються багатьма науками — філософією, логікою, математикою, психологією тощо.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ — важливий конституційний демократичний принцип взаємовідносин держави і релігійних організацій, умова і гарантія свободи совісті. В. ц. від д. — це повна секуляризація державно-правових відносин, звільнення всіх сфер, що перебувають у віданні держави, від регулятивно-санкціонуючої ролі релігії та церкви. В основі принципу В. ц. від д. — невтручання держави, її органів та інститутів, службових осіб у внутрішньоцерковні справи богослужбового, канонічного, організаційного характеру, у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, забезпечення рівності прав і можливостей для всіх без винятку віросповідань, організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. В. ц. від д. передбачає, що релігійні організації не можуть втручатися у справи держави, її органів, виконувати будь-які державні функції, брати участь у виборах органів державної влади. В Україні принцип В. ц. від д. закріплено в Конституції і в Законі «Про свободу совісті та релігійні організації».

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ — конституційно-правовий принцип, що стверджує світський характер державної системи освіти та виховання, незалежність її від релігійних організацій. У державних навчально-виховних закладах не дозволяється викладання будь-яких релігійних віровчень, активна участь священнослужителів у навчально-виховному процесі. У державних навчальних закладах може здійснюватися лише релігієзнавча освіта без цільового формування певного ставлення до релігії. Релігійне навчання і виховання має здійснюватися приватно, в духовних навчальних закладах, школах, гуртках, групах, які створюються релігійними організаціями. В. ш. від ц. — одна з важливих гарантій свободи совісті. Принцип В. ш. від ц. зафіксовано в Конституції України, Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятому Верховною Радою України 23 квітня 1991 р.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — риса характеру людини, що виявляється в її готовності особисто відповідати за те, що відбувається з нею і навколо неї.

ВІДРОДЖЕННЯ, РЕНЕСАНС (франц. *Renaissance*, італ. *Renascimento*)

— епоха в історії культури країн Західної і Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії — XIV–XVI ст., в ін. країнах — кін. XV–XVI ст.). Розрізняють раннє В. (XV ст.), високе В. (кін. XV — 1-ша чверть XVI ст.), пізнє В. (2-га — 3-тя чверті XVI ст.). Термін В. запровадив

італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з античною мистецькою спадщиною. Стверджувався новий світогляд — гуманізм, ідеал розкріпаченої творчої особистості. Ренесанс як соціальний та ідейний рух XIV–XVI ст. в європейських країнах був спрямований проти християнсько-схоластичної культури середньовіччя і став перехідним щаблем від середньовічної культури до культури Нового часу. Відмінними рисами культури В., антифеодальної в своїй основі, є її світський характер, гуманістичний світогляд, відродження античної культурної спадщини. Із руйнуванням старих феодально-релігійних уявлень і створенням нової системи цінностей, що відповідала буржуазній епосі, яка зароджувалася, був пов'язаний антропоцентризм В. Центром світу проголошували людину, яку вважали частиною природи, найдосконалішим її витвором. На протигагу феодально-церковному аскетизмові, проповіді пасивності, нова, гуманістична етика звеличувала людську діяльність. Італійські майстри Донателло, Мазаччо, П. делла Франческа, А. Мантенья, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Тиціан, П. Веронезе, Я. Тінторетто, голландські Ян ван Ейк, П. Брейгель Старший, німецькі А. Дюрер та ін. послідовно оволодівали методами художнього відображення дійсності — відтворення об'єму, простору, світла, людської фігури й реального середовища — інтер'єра, пейзажу. В літературі представниками В. були Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Л. Аріосто, Т. Тассо та ін. Епоха В. характеризувалась значним розвитком архітектури, театрального мистецтва й музики. Філософія в той період перестала бути служницею богослов'я, переосмислювалася по-новому антична філософська спадщина. Особливо популярними стали ідеї пантеїзму і неоплатонізму.

ВІДСПІВУВАННЯ (похоронна відправа) — церковна служба над померлим, яка, за релігійними уявленнями, сприяє полегшенню його становища «на тому світі». Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями. Деякими сучасними сектами не здійснюється.

ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — господарство, побудоване на штучному відтворенні (вирощуванні) одомашнених людиною рослин, тварин, тобто землеробство, скотарство. Найдавніші спільності з В. г. виникли у IX тис. до н. е. в Малій Азії.

ВІДЧАЙ — психічний стан розпачу, безперспективності (дійсних чи уявних), зневіри людини у свої можливості, втрата позитивних надій щодо сучасного і майбутнього. В. може виникати на ґрунті невиліковних хвороб, глибоких розладів нервової системи і психіки, а також завдяки збігу надто несприятливих для даної людини зовнішніх обставин. Дуже важливо, щоб, людина вміла подолати В., не дала йому заволодіти своїм духовним світом. У стані В. іноді спостерігаються найбільші злети в поведінці (захисні реакції щодо стресових ситуацій), коли люди чинять відчайдушний опір, здійснюють відчайдушні зусилля.

ВІДЧУТТЯ — психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливові подразників на відповідні органи чуття. Матеріальним органом В. є аналізатори. Органи чуття людини одержують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок. У результаті виникає адекватне В. навколишнього світу і стану самого організму. Виникнення В. зумовлюється перетворенням специфічної енергії подразника, який впливає в даний момент на рецептор, на енергію нервових процесів, перетворення енергії зовнішнього подразника на факт свідомості. Як і будь-яке психічне явище, В. мають рефлекторну природу, їх фізіологічною основою є нервовий процес, який виникає під час дії подразника на відповідний йому аналізатор. Здатність до В. виникла в процесі еволюції з подразливості (елементарна форма реакції живого організму

на зовнішні впливи). Природничо-наукове обґрунтування матеріалістичної теорії В. дав І. П. Павлов у вченні про вищу нервову діяльність. Поряд із сприйманням В. складає чуттєвий рівень пізнання. Оскільки В. виникають внаслідок впливу певного подразника на відповідний рецептор, їх класифікують за властивостями подразників і рецепторів: 1) В. зовнішніх подразників (екстероцептивні) — зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові; 2) внутрішніх подразників (інтероцептивні) — органічні (В. спраги, голоду тощо); 3) В. кінестатичні і статичні — В. рухів та положення тіла. У людини розвиток В. зумовлений її суспільно-історичною, трудовою практикою.

ВІК — поняття, що характеризує період (тривалість) життя живої істоти, а також стадії життя. Рахунок В. ведеться від народження до фізичної смерті. Щодо людини існує кілька періодів її В. — вік немовляти, ранній дитячий, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, вік старості (ранньої і похилої). Психологія вивчає притаманні для кожного з них вікові особливості — анатомо-фізіологічні і психологічні. Середній В. життя людей у різних регіонах Землі, у різних країнах неоднаковий.

ВІЛЛА (лат. *villa* — сільський будинок, маєток) — замський будинок із садом чи парком.

ВІЛЛЕНДОРФЬСЬКА ВЕНЕРА — статуетка жінки, створена первісними скульпторами. Назва умовна, походить від першої знахідки в м. Віллендорф (Австрія).

ВІНЬЕТКА (франц. *vignette*, від *vigne* — виноград) — графічна прикраса в книжках, журналах та ін. друкованих виданнях.

ВІРА РЕЛІГІЙНА — невід’ємна ознака релігійної свідомості, особливістю якої є бездоказове вираження істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин. В. р. знайшла виразну характеристику в словах Тертуліана: «Вірую, тому що абсурдно». Це означає, що в догмати релігії можна

лише вірити, бо для розуму вони звучать абсурдно, оскільки людина, внаслідок своєї обмеженості, не може осягнути їх суть. В. р. оголошується невід'ємною цінністю людської свідомості, дарованою Богом благодаттю, тобто чимось таким, що має надприродну сутність.

ВІРИ, НАДІЇ, ЛЮБОВІ І СОФІЇ СВЯТО — день пам'яті чотирьох римлян, замучених нібито римським імператором Адріаном у II ст. за те, що вони прийняли християнство і відмовилися на суді зректися від своєї нової віри «без всякої боязні». Дочки Софії, які одержали свої імена у відповідності з трьома християнськими чеснотами, зазнали страшних знущань, але вони були готові спокійно відійти у потойбічний світ. Поховавши дочок, Софія на третій день померла. Церква зарахувала всіх до лику святих. Свято на їх честь відзначається 30 вересня за новим стилем.

ВІТАЛІЗМ (від лат. *vitalis* — життєвий) — ідеалістична течія в біології, що пояснює біологічні процеси дією нематеріальної «життєвої сили» (*vis vitalis*), яка нібито спрямовує й регулює всі процеси в організмах. В. відриває життєві процеси від матеріальних фізико-хімічних та біохімічних закономірностей, розмежовує біологічні явища і явища неорганічної природи, відкидаючи можливість самовільного виникнення живої речовини з неживої. В. бере початок від *анімізму*. Елементи В. наявні у філософських системах Платона (вчення про безсмертну душу — психею) і Аристотеля (вчення про ентелехію, тобто досягнення мети, що його здійснює нематеріальне дійове начало, яке нібито визначає розвиток матерії). За доби Відродження В. поступився місцем механістичному розумінню явищ природи. В кінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку із соціально-економічними особливостями розвитку суспільства В. відроджується у формі неовіталізму, основні положення якого базуються на тлумаченні органічної доцільності, цілісності біологічних систем та причин їхнього розвитку. Прояв різних модифікацій В., характерною рисою яких є визнання нематеріальної специфіки життєдіяльності організму, має місце і в сучасній біології. Розвиток сучасного природознавства підтверджує це положення: успіхи біології, фізики, хімії та ін. наук дали можливість людському пізнанню проникнути в сутність живого

значно глибше, ніж це було раніше, і переконливо показали якісні відмінності біологічних процесів.

ВІТЕР — символ духу, дихання Всесвіту; невлвимості, неусвідомленості; швидкості; якоїсь звістки (як правило, однієї); шкоди, руйнації і водночас оновлення. В. — конкретне вираження однієї з основних стихій світобудови повітря (інші — Земля, Вода, Вогонь). У багатьох міфологіях йому приписують величезну міць руйнівного характеру. У давніх греків богом вважався Еол, що мешкав на острові Еолія у печері, де він стримував вітри. Починаючи з Гомера, образ Еола набирає поетичного характеру, що знаходить відображення в європейській літературі: сам Еол стає символом Вітру. Особливе значення мають вітри Борей та Зефір (у римській міфології — Аквілон та Фавоній), які часто вживаються у поетичній мові. У давньоіндійській міфології бог вітру Ваю — життєве дихання — виник із дихання Пуруши — першо-людин, з якої утворено елементи космосу та вселенської душі. У Старому Заповіті дихання Яхве пов'язано з безперервним створенням світу. Божественний подих надає людині незвичайних якостей — надзвичайної сили, яснобачення, дару пророчтва. В українському фольклорі і в поезії широко використовується народна символіка, пов'язана з вітром.

ВІТРАЖ (франц. *vitrage*, від лат. *vitrum* — скло) — твір монументального мистецтва, орнаментальна або сюжетна декоративна композиція зі скла та ін. матеріалів, що пропускають світло.

Доповнюється розписом, гравіруванням, витравлюванням. Використовується в архітектурі для освітлення приміщень і декорування віконних і дверних прорізів культових, громадських, рідше житлових споруд. У будівельній практиці — також часткове або суцільне засклення фасаду.

ВІЧНИЙ ВОГОНЬ — символ пошани; довір'я, багатства; очищення та вшанування пам'яті загиблих воїнів; безсмертя, пам'яті, вдячності. В уяві первісних людей — це стихія, що світить і гріє, підтримує

життя, відганяє хижаків, усе нищить і спопеляє. Вогонь став Богом, і йому почали поклонятися і обожнювати в різних країнах, зокрема у слов'янських. В. в. вважався вічно живою, вічно голодною і очищувальною силою. За народними повір'ями, це багатство не можна було віддавати з дому, щоб не зубожіти.

У IX–X ст. у слов'ян існував звичай спалювання померлих. В. в. очищав грішних покійників і переносив їх у рай невразливими для злих сил. Серед українців побутувало повір'я, що Святий Огонь Бог дав Іллі-пророку, а він передав його людям. У XX ст. вічний вогонь біля величних монументів загиблим воїнам символізує вдячну пам'ять нащадків.

ВЛАСТИВІСТЬ — філософська категорія, яка виражає один із моментів виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами; те, що характеризує її подібність до інших предметів або відмінність від них. Кожна окрема річ має багато В., єдність яких виражає її кількість. Коли предмет втрачає якусь якість, він втрачає також і відповідні В., які опосередковано виражали його сутність у системі відношень. У В. предмета відображається внутрішня сутність не тільки предмета, а й системи зв'язків і відношень, в якій цей предмет функціонує. В. бувають найзагальніші, специфічні, головні й неголовні, істотні й неістотні, необхідні й випадкові, зовнішні і внутрішні тощо.

ВОГОНЬ — символ духовної енергії; перетворення і переродження; руйнівної і водночас народжуючої сили; кохання, плодючості; багатства, щастя, сімейного добробуту; сонця; зв'язку з небесним світом; роду; сили; очищення від зла; бога; потойбічного світу.

Одним з найпоширеніших у світовій символіці є образ вогню. У Стародавньому Єгипті він пов'язувався із життям та здоров'ям. У багатьох міфологіях — з Сонцем, блискавицею, золотом. Ще в інших — із ідеєю очищення, знищення сил зла. У світоглядних концепціях католицизму В. вважався засобом очищення грішних душ (у чистилищі) на їх шляху до раю. В Україні магічну, очищувальну силу мав купальський В. Праукраїнці вважали вогонь первісною матерією чоловічої статі, що, поєднавшись із Даною, утворила Землю та всі речі на ній. У фольклорі зустрічаються легенди про здатність вогнищ літати,

говорити по-людському тощо. В., добутий тертям однієї деревини об іншу, називали «живий», «цар-вогнь», «лікувальний», «святий», «Божий». Він вважався особливо лікувальним, оберегом; символізував очищення від скверни, зла.

ВОДА — символ першоматерії, плодючості; початку і кінця всього суцього на Землі; Праматері Світу; інтуїтивної мудрості; у християнстві — символ очищення від гріхів (в обряді хрещення); смерті і поховання; життя і воскресіння із мертвих; чистоти і здоров'я; чесності й правдивості; кохання; сили; дівчини та жінки. Символіка В. надзвичайно багата і глибока. В Індії В. вважалася охоронницею життя, яке циркулює в природі у формі дощу, соку рослин, молока і крові. Води вважалися безмежними і безсмертними, першопочатком і вінцем земного життя. Народи Месопотамії ототожнювали В. із безмежною інтуїтивною Мудрістю (пор. сучасну українську фразу «глибока думка», у якій перше слово асоціюється теж із водою). У стародавній Греції, Русі-Україні В. вважалася посередником між життям та смертю, потоком творення і водночас знищення. Слов'яни-язичники мали подібні уявлення про воду. Про це свідчать прадавні закляття та колядки. Як плодюча та родюча стихія, В. обожнювалася. Воду вважали святою, очищувальною силою, здатною принести щастя. Дуже поширеними в стародавньому світі були обряди обмивання — «очищення водою», окроплення, обливання.

ВОДА СВЯТА (жива) — символ зовнішнього та внутрішнього очищення; здоров'я, богатирської сили; оберегу від нечисті; воскресіння, духовного відродження. Із сивої давнини вода глибоко шанувалася всіма народами світу. Особливо цілющою вважалася свята (свячена) В. — святовечірня, йорданська, стрітенська. Освячена в церкві, вона широко використовувалася у побуті: її давали пити породіллі, нею кропили дітей, хворих, оселю, криниці тощо. С. В. була символом очищення тіла і душі. Християнство зберегло символічне значення В. при таїнстві хрещення, водосвятті та ін. Віра в живу В. характерна для всіх індоєвропейських народів. Це «неймовірно сильна, животнова» В., що з'являється в образі весняного дощу. Вірили: вона є у тридев'ятому царстві, приносять її ворони, соколи, орли.

ВОДЕВІЛЬ (франц. *vaudeville*) — 1) Вулична міська пісенька у Франції XVI ст., у якій висміювали феодалів. 2) Вид легкої комедії з куплетами, піснями й танцями. 3) Фінал театральної вистави, в якому всі дійові особи виконують куплети.

ВОЛЯ — здатність людини мобілізувати і цілеспрямовувати свої психічні та фізичні сили на розв'язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод; одна із сутнісних сил людини. Формується насамперед як здатність переборювати свої особисті суб'єктивні жадання і підпорядковувати свою діяльність суспільно заданим, контрольованим розумом цілям. У цьому значенні В. забезпечує владу людини над собою, над своїми чуттєвими потягами. Властивості вольової людини — цілеспрямованість, витримка, наполегливість, рішучість, сміливість тощо. Відсутність В. перетворює людину на примхливого раба власних потягів і жадань, на свавільного егоїстичного індивіда. Через В. розв'язуються суперечності між людиною як суб'єктом діяльності, що має індивідуальні часоплинні інтереси, потреби і здатності, і суспільно заданими формами діяльності, які для своєї реалізації вимагають подолання суб'єктивної сваволі, оволодіння суспільно-усталеним, об'єктивно-необхідним. Високий моральний розвиток особистості — найважливіша й необхідна умова виховання В. і основний шлях її виховання.

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — гуманістичний ідеал виховання. Як відносно цілісна система поглядів склався в епоху Відродження в руслі культурного руху гуманізму. Ідея В. р. о. дістала різні інтерпретації в пізніших філософських і педагогічних системах залежно від особливостей історико-культурної ситуації. Уявлення про всебічно розвинутого індивіда неоднозначні. В побутовій свідомості це талановита людина, здатна до різних видів діяльності, яка відрізняється від тих, хто проявляє свої здібності лише в одній галузі. В. р. о. не можна розглядати як професійний принцип організації навчання і виховання, як сукупність правил, що регулюють діяльність і спілкування. Більш коректним є осмислення В. р. о. як процесу саморозвитку індивіда, який оволодіває головною справою життя і

використовує весь спектр можливостей прилучення до загальнолюдської культури.

ВУДВОРТС (*WOODWORTH*) Роберт (17.VIII.1869, поблизу Бостона — 4.VII.1962, Нью Йорк) — американський психолог, один із засновників функціональної психології в США. На початку XX ст. одним з перших дослідив, що мислення не зводиться до асоціацій чуттєвих образів. Висунув концепцію динамічної психології, розробив учення про мотивацію.

ВУНДЕРКІНД (нім. *Wunderkind*, букв — чудо-дитина) — дитина, яка має виняткові здібності, талант, обдарованість у науці, мистецтві, спорті, конструюванні тощо. Термін В. вживається в іронічному значенні, коли батьки дитини, довколишні чи сама дитина заявляють про якусь винятковість, а реально її немає, претендують на талант, якого насправді в дитини немає. Такі діти часто виявляють негативні риси: заздрість, підвищену образливість, хворобливе самолюбство, вередливість тощо.

ВУНДТ (*Wundt*) Вільгельм (16.VIII.1832, Неккарау, Баден — 31.VIII.1920, Гросботен, поблизу Лейпцига) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Один з основоположників фізіологічної психології та експериментальної психології. В 1879 р. заснував у Лейпцигу першу у світі лабораторію експериментальної психології (перетворену пізніше на інститут).

ВЧЕНА РАДА — орган, що розглядає основні напрями науково-дослідної та навчальної роботи вищого навчального закладу, науково-дослідної установи чи науково-виробничого об'єднання. Розрізняють спеціалізовані ради по захисту дисертацій і присудженню вчених ступенів та ради ВНЗ, науково-дослідної установи.

Г

ГАЛЕРЕЯ (від італ. *galleria*) — критий простір, довжина якого значно більша за ширину; може бути відкрита чи закрита, засклена.

ГАЛЮЦИНАЦІЯ (від лат. *hallucinatio* — марення, видіння) — мнимі сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних хвороб або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. За характером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими.

ГАЛЬШТАТСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура племен раннього залізного віку (приблизно X–V ст. до н. е.), поширена на півдні Середньої Європи. Від назви могильника, відкритого поблизу м. Гальштата в Південно-Західній Австрії.

ГАРАНТ (франц. *garant*) — поручитель; той, хто дає *гарантію*.

ГАРАНТІЯ (франц. *garantie*) — порука, забезпечення.

ГАРМОНІЯ, гармонійність (від грец. *ἀρμονία* — злагодженість, зв'язок, стрункість) — внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів. 1) В музиці закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні, підпорядкування нормам ладової побудови музики. 2) В широкому «первісному» розумінні — зв'язок, стрункість, домірність. 3) У психології — поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис. Г. виробляється у процесі виховання особи й участі її в життєдіяльності певного колективу.

ГАРТЛІ (*HARTLEY*) Дейвід (30.VIII.1705, Армли — 28.VIII.1757, Бат) — англійський психолог, один із засновників асоціативної психології. Намагався застосувати принцип механічної причинності до вивчення психічних явищ. Психічне життя, за Г., починається з відчуттів і елементарних почувань задоволення й незадоволення. Всі інші психічні процеси та явища — тільки сполучення (асоціації) відчуттів та елементарних почувань. Процес навчання Г. вважав повністю побудованим на попередньому досвіді. Вирішальну роль у формуванні людини відводив вихованню.

ГЕДОНІЗМ (від грец. *hedone* — насолода) — філософсько-етичне вчення, за яким насолода є найвищим благом, метою життя. Протилежне — аскетизм.

ГЕДОНІЯ (від грец. *hedone* — насолода) — відчуття піднесення, приємного самопочуття.

ГЕН (від грец. *genos* — рід, походження) — одиниця біологічної речовини, за допомогою якої ознаки і властивості батьків передаються нащадкам.

ГЕНДЕР (від грец. *genos* — рід) — соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої дається визначення понять «чоловік» та «жінка».

ГЕНДЕРНІ РОЛІ — набір очікуваних зразків поведінки (норм) залежно від чоловічої або жіночої статі.

ГЕНЕАЛОГІЯ (грец. *genealogia* — родовід) — 1) Історико-антропологічна дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки. 2) Родовід, історія роду, родовідний запис. Особливого значення Г. набула у часи середньовіччя у зв'язку із встановленням станових привілеїв, служила для доказу знатності походження родів. Коли знижується культурний рівень населення, ставлення до духовної спадщини, культу предків, попередніх поколінь (особливо якщо вони належали до панівних класів) різко

погіршується. Люди бояться з'ясовувати свій родовід, оскільки приналежність до вищих станів соціально небезпечна. Г. як вид історичного переказу були дуже розвинені у первісних суспільствах та у деяких сучасних народів, що недавно вийшли з фази традиційного суспільства. Знання свого родоводу, своїх пращурів до п'ятого покоління було характерним для слов'ян. У ХІХ ст. незнайома людина, що входила в юрту бурята, перш за все зобов'язана була назвати свій рід, а за необхідності — перерахувати усіх предків по чоловічій лінії до 7–10 поколінь. Заучування та усну передачу Г. супроводжували у деяких народів спеціально складені таблиці. На островах Океанії місцеві Г. включають мінімум 20 поколінь.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *generalis* — загальний) — головний, узагальнений, такий, що передбачає узагальнення, підпорядкування окремих явищ загальному принципу.

ГЕНЕТИЧНИЙ (від грец. *genesis* — походження, джерело) — пов'язаний спільним походженням.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genialis* — притаманний генієві, плідний) — особистісна характеристика людини, найвищий ступінь її обдарованості, таланту. Г. людини виявляється у творчій діяльності (технічній, науковій, художній, організаційній), результати якої мають соціально-групову і вселюдську значущість. Г. включає природжені задатки і нахили й особливо набуті індивідом за певних історичних умов його творчості. Г. означає, з одного боку, здатність людини до творчого злету, а з другого — оцінку результатів творчості генія. Якісний стрибок у діяльності індивіда, що підносить його творчість на рівень Г., настає внаслідок величезного напруження всіх фізичних і нервово психічних зусиль у поєднанні з об'єктивними потребами і закономірностями розвитку історичної практики певного класу, народу.

ГЕНОТИП — сукупність *генів* або якихось якостей, одержаних людиною від своїх батьків.

ГЕНУЕЗЬКА ШКОЛА — художня школа в Італії XVII ст. Склалась під впливом венеціанського живопису XVI ст., а також П. Рубенса і А. Ван Дейка. Пасторальні і побутові сцени, парадні портрети, релігійні та міфологічні композиції (Б. Строцці, Дж. Б. Кастільоне, А. Вассалло) вирізняються соковитою живописністю.

ГЕОМЕТРИЧНА АБСТРАКЦІЯ — один з видів абстрактного мистецтва, що віддавав перевагу композиціям, в основі яких — впорядкована ритміка геометричних або (у скульптурі) стереометричних фігур. Її ранні варіанти (роботи Р. Делоне, Ф. Купки, К. Малевича, П. Мондріана) поєднують раціоналізм з романтикою, тяжіють до побудови «абсолютних» яскраво-графічних монументальних символів, що виражають містичні закони космосу. У той же час Г. а. ввібрала в себе і технократичний пафос конструктивізму. У другій половині XX ст. у таких течіях, як поп-арт і постживописна абстракція, Г. а. зберігає свій «раціоналістичний містицизм», ще тісніше зближується з багатоманітною динамікою сучасного життя.

ГЕРМЕНЕВТИКА (від грец. *hermenia* — пояснення, тлумачення) — теорія тлумачення рукописних і друкованих текстів, творів давніх поетів (наприклад, Гомера). У філології епохи Відродження Г. виступає як мистецтво перекладу пам'яток античної культури на мову сучасної культури. Філософська Г., наслідуючи цю традицію, визначає перевагу розуміння над розумом, мови над свідомістю. Тим самим підкреслюється можливість реконструювання «життєвого світу» (Е. Гуссерль) минулих культур з метою розуміння змісту окремих їхніх пам'яток, насамперед давніх. Замість Г. тепер ширше вживають поняття «інтерпретація».

ГЕРОЇЗМ (від грец. *eros* — герой, воїн, богатир) — найвище виявлення самовідданості і мужності у виконанні громадського обов'язку, що вимагає від людини особистої відваги, стійкості, готовності до самопожертви. Актом Г. є подвиг.

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС — фольклорний жанр середньовічного європейського епосу. Має багато спільного з історичними переказами і легендами. Різницю між ними становить форма: Г. е. набирають

віршованої форми, а перекази й легенди — прозаїчної. Г. е. представлений у вигляді: 1) численних епопей (приклад — давньовавілонські сказання про Гільгамеша, давньоіндійська «Рамаяна», давньогрецькі «Іліада» та «Одіссея», англосаксонський «Беовульф», вірменський «Давид Сосунський»; 2) у вигляді окремих пісень, коротких сказань або поем (приклад — «Пісня про Байду»). При виконанні Г. е. часто перетворювався майже у драматизовану театральну дію: урочиста поза оповідача, художня декламація віршів-пісень, супроводження на музичних інструментах, зосереджене сприйняття слухачів-глядачів. Можливо, саме тут бере витоки драматичний театр. Г. е. став праосновою більшості жанрів сучасної літератури. Давні жанри епосу — повість, оповідання, новела. Пізніше на його основі виник роман. Прагнучи до повного відображення життя, епічні твори тяжіють до об'єднання в цикли. На ґрунті цієї тенденції і складається роман-епоепа («Сага про Форсайтів» Дж. Голсуорсі).

ГЕРОЙ (від грец. — богатир, воїн, людина казкової сили й мужності) — 1) В давньогрецькій релігії і міфології визначний предок, вождь або богатир. 2) Видатна за своїми здібностями й діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в праці. 3) Людина, що втілює основні, типові риси певного оточення, часу, певної епохи. 4) Головна дійова особа художнього твору. 5) Переносно — особа, яка чим-небудь відзначилася, привернула до себе загальну увагу.

ГЕРОСТРАТ — давній грек, який прагнув будь-що увічнити своє ім'я і в 356 р. до н. е. спалив храм Артеміди в Ефесі. Ім'я Г. стало символом ганебної слави.

ГЕТЕРОГЕННИЙ (від грец. *heteros* — різний і *...генний*) — різnorідний, різного роду.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ (від нім. *Gestalt* — форма, образ, структура і *психологія*) — напрям у психології, відповідно до якого структурна (системна) організація складних психічних утворень визначає якості і функції частин, що його утворюють.

ГІДНІСТЬ — етичне і психологічне поняття, в якому фіксуються уявлення про цінність людини як особистості. Г. також категорія соціальної психології, означає ставлення людини до самої себе (на ґрунті адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей. У психологічному плані Г. є формою вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе. Поняття Г. тісно пов'язане з такими морально-психологічними категоріями, як совість, честь, відповідальність. Вивчення Г. на рівні соціальних почуттів є об'єктом психології, а на рівні суспільної ідеології — предметом етики.

ГІЛЬДІЇ — станові спілки купців.

ГІМН (грец. *hymnos* — похвальна пісня) — 1) У Стародавній Греції урочиста, хвалебна пісня на честь богів і героїв. Серед античних Г. розрізняються дифірамб, пеан, просодій, що виконувалися під час процесій у ритмі розміреного урочистого маршу, парфеній — просодій для дівочих хорів, гіпорхема — пісня, що супроводжувалася мімичними танцями, тощо. У новій європейській літературі Г. зберігається упродовж її розвитку то у формі релігійного (напр., хорали у Західній Європі, кондаки у слов'янських країнах), то у формі світського (напр., пародійні Г. Бахусу у середньовічній поезії мандрівних співаків — вагантів-голіардів). 2) Урочиста пісня, прийнята як символ державної (наприклад, державний Г. України). Відомі Г. державні, революційні, військові, релігійні, на честь певних подій. 3) Музичний твір (в оперному, симфонічному, хоровому мистецтві), в якому виражається піднесеність, урочистість.

ГІМНАЗІЯ (від грец. *gymnasia*) — середній загальноосвітній навчальний заклад; звичайно з яскраво вираженим гуманітарно-філологічним ухилом. Термін «Г.» запозичено зі Стародавньої Греції. Вперше Г. була названа середня школа, відкрита у Страсбурзі в 1538 р. У XVI–XVIII ст. Г. почали виникати в багатьох містах Німеччини. Навчання в них відзначалося крайнім формалізмом. В XIX ст. Г. називалися середні школи для хлопчиків в Австро-Угорщині, Болгарії, Голландії, Греції, Данії, Німеччині, Росії, Сербії і німецьких кантонах

Швейцарії. Першими чоловічими Г. в Україні були Полтавська й Одеська (1804 р.), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська й Катеринославська (1805 р.), Київська (1809 р.). У 60-х роках ХІХ ст. засновані жіночі Г. Існували три типи Г.: класичні з вивченням двох давніх мов, класичні з вивченням латинської мови й реальні без вивчення давніх мов (з 1871 р. — реальні училища). В 1914 р. на території України було близько 340 чоловічих і жіночих гімназій та 41 реальне училище. З 1990 року в Україні почалося перетворення окремих середніх шкіл на гімназії. Сьогодні гімназія — загальноосвітній заклад, який здійснює освітній процес, реалізує загальноосвітні програми середньої (повної) загальної освіти, даючи, як правило, учням загальну середню гуманітарну освіту поглибленого типу з вивченням двох-трьох іноземних мов, стародавніх мов, античної й зарубіжної літератури, історії мистецтв. Гімназії можуть мати у своєму складі всі ступені освіти або лише II і III ступені. Гімназії приймають учнів у віці 6–7 і 10–11 років згідно зі статутом гімназії на основі конкурсного відбору здібних і найбільш підготовлених дітей до засвоєння загальноосвітніх програм поглибленої гуманітарної освіти. Строк навчання в гімназії — 11–12 років або 7–8 років залежно від встановленої засновником структури.

ГІМНАСІЙ (грец. *gimnasion*) — державний навчально-виховний заклад у Стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в V–IV ст. до н. е. До Г. вступали після палестри (гімнастична школа, в якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років) юнаки 16–18 років із знатних і заможних родин. В Г. вони займалися гімнастикою, вивчали політику, філософію, літературу. Найвідоміші Г. — Академія платонівська і Лікей, заснований Аристотелем.

ГІПЕРБОЛА (від грец. *hyperbole* — надлишок, перебільшення) —

- 1) Плоска крива, що є геометричним місцем точок площини, для кожної з яких різниця відстаней від двох даних точок цієї площини (фокусів Г.) є величиною сталою.
- 2) Стилістична фігура, в якій перебільшено певну ознаку, щоб посилити виразність

мови (напр., безкрай степ). Протилежне — *літота*.
3) Стилістичний художній прийом, що ґрунтується на перебільшенні реальної ознаки, котрій надаються такі значення і розміри, що в реальному житті неможливі.

ГІПОТЕЗА (від грец. — основа, припущення) — науково обґрунтоване припущення чи факт, які перебувають поза межами безпосереднього спостереження, або закономірний зв'язок явищ, коли його ще не можна встановити за допомогою наукового доведення. Г. є методом наукового дослідження, однією з форм пізнання об'єктивної дійсності; даючи ймовірне знання про причину тих чи інших явищ, Г. тим самим ймовірно пояснює ці явища. Для творчого працівника в будь-якій царині діяльності (в тому числі й педагогічній) вміння будувати й перевіряти Г. — важливий засіб розв'язання різноманітних мислительних задач.

ГІСТРІОН (від лат. *histrion (histrionis)* — актор) — у Стародавньому Римі й за середньовіччя, переважно у Франції, — народний актор (одночасно музикант, співак, оповідач, акробат, мандрівний комедіант тощо).

ГЛАГОЛИЦЯ — одна з двох найдавніших слов'янських азбук. Подібна до кирилиці за буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв. Більшість літер в обох азбуках мала й цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г. — 40, а в кирилиці — 43).

ГЛАДІАТОРИ (від лат. «меч») — у Стародавньому Римі бійці, спеціально навчені для поєдинків або боїв групами на арені цирку. Іноді гладіатори билися із звірами. Зразком боїв гладіаторів, вперше влаштованих у Римі 264 р. до н. е., стали давні ігри етрусків.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ — напрями *психології*, за якими вирішальне значення у поведінці надавалось глибинним, неусвідомленим самою людиною спонукам і установкам.

ГНОСЕОЛОГІЯ (від грец. *gnosis* — пізнання і ... *логія*) — вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання; розділ *філософії*, що вивчає проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності, загальні умови пізнання та умови його достеменності та істинності.

ГОВІННЯ — один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до *таїнства причастя і сповіді*. Людина, яка говіє, зобов'язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, постити, тобто не вживати м'яса, молока, тваринних жирів тощо.

ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809–1852) — видатний російський і український прозаїк і драматург, син В. Гоголя-Яновського, автора українських водевілів. Жив і творив у Петербурзі та Римі. Визнання принесла збірка «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» за мотивами українського фольклору й переказів. У подальших творах Г. сильний вплив української лексики та синтаксису. У збірках повістей «Арабески», «Миргород», «Петербурзькі повісті», комедії «Ревізор», поемі «Мертві душі» широко представлено тему маленької людини у ворожому світі. Архетипічні українські образи Тараса Бульби, старосвітських поміщиків, Шпоньки. Г. свій талант поставив на службу російській культурі, російському православ'ю, ставши відтак, за Шлемкевичем, уособленням «гоголівської людини», яка чуже приймає за своє, не вбачаючи в цьому якоїсь шкоди своєму народу. За Гоголем, Бог як внутрішня причина світу є джерелом руху. Скрізь він несе з собою гармонію і закон. Г. вважав, що полюбити Бога людина може лише через свою любов до інших. А тому в нього відсутнє протиставлення церкви небесної і земної. На його думку, церква наша має святитися у нас, а не в словах наших, а ми повинні бути церквою нашою і нами має бути проголошена її правда. Г. вважав, що Ісус вимагає від людини молитви справ, а не молитви слів. Для нього добрий вчинок власне і є благочестивою справою молитви. Центром уваги для Г. релігія стала не зразу. В його духовній еволюції виділяють естетичний, етичний і релігійний періоди. Про релігійний період його життя можна говорити лише з 40-х років («Вибрані місця із переписки з друзями» (1847).

ГОЛГОФА (від арамейськ. *гулгулта* — череп) — пагорб поблизу Єрусалима, на якому у стародавніх євреїв страчували злочинців. На Г., за євангельськими оповідями, був розп'ятий на хресті Ісус Христос. У християнстві Г. є символом мук, страждань і терпінь.

ГОЛОВНИЙ МОЗОК — частина нервової системи, замкнена у черепну коробку; складається з великого мозку, стовбура, мозочка.

ГОЛОСІННЯ — старовинні українські народні пісні (на похованнях). Це імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

ГОМІЛЕТИКА (від грец. *homileo* — спілкуюся з людьми) — розділ богослов'я, присвячений питанням теорії і практики церковного проповідництва. Викладається в духовних навчальних закладах як окрема дисципліна, призначена для підготовки священиків до проповідницької діяльності. У православної Г. вирізняють 2 основні напрями: риторичний, в якому головним для успіху проповіді вважаються красномовність та ораторські здібності, і пастирський, де наголос робиться на знанні священиком своєї пастви, на «його пастирській ревності і благочестивому житті». Оптимальним у проповідництві з погляду теоретиків Г. є поєднання переваг обох цих напрямів. В основу розробки і вивчення питань Г. у православ'ї покладено тексти Св. Письма, твори Св. Отців, зразки проповідей відомих богословів.

ГОМОГЕННИЙ (від грец. *omogenes* — однорідний) — однорідний за складом, одного роду.

ГОРДІСТЬ — моральне почуття; виникає в результаті усвідомлення особистістю суспільного значення своїх досягнень. Почуття Г. виступає одним з регуляторів процесу морального самовдосконалення особистості. На перших етапах психічного розвитку людини Г. виявляється у формі емоційної реакції на схвалення. Дальший розвиток Г. відбувається під впливом оцінок членів первинних колективів (навчальних, трудових, спортивних тощо). Становлення самосвідомості сприяє тому, що переживання, які супроводжують почуття Г.,

дедалі більшою мірою починають ґрунтуватися на самооцінці та переконаннях самої особистості. Як наслідок неправильного виховання, переоцінки особистості в колективі та недостатнього рівня розвитку її самосвідомості можуть виникати хворобливі форми вияву Г. (чванливість, зарозумілість, пиха). Велику роль у формуванні Г. відіграє колектив.

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНІ ТИПИ — історико-типологічні спільності, що характеризуються традиційними комплексами господарства і культури, серед народів, які живуть у подібних природних і соціально-економічних умовах.

ГОТИКА, ГОТИЧНИЙ СТИЛЬ (від італ. *gotico* — готський, від назви германського племені готів), — художній стиль, що став завершальним етапом розвитку середньовічного мистецтва країн Західної, Центральної та частково Східної Європи (між серед. XII і XV–XVI ст.). Зародився у Північній Франції (Іль-де-Франс). Готичне мистецтво переважно культове за призначенням та релігійне за тематикою. Особливе місце в мистецтві Г. посідає собор — високий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису. Сформована готична каркасна система вперше з'явилася в церкві абатства Сен-Дені (1137–1144). Готичний собор — це, як правило, 3–5-нефна базиліка з поперечним *нефом*-трансептом. Стрілчасті арки поряд із багатими архітектурно-пластичними та декоративними деталями — «розою», вімпергами, фіалами, краббами та ін. — прикрашають фасади соборів. Основним видом образотворчого мистецтва Г. є скульптура, яка набувала глибокого ідейно-художнього змісту та розвинених пластичних форм. Різноманітна тематика вітражів, у гамі котрих переважають червоний, синій, жовтий кольори. У пізній Г. набули поширення скульптурні *вівтарі* в інтер'єрах, де об'єднані дерев'яна розфарбована та позолочена скульптура і темперний живопис на дерев'яних дошках. З'явилися розписи на світські теми (папський палац в Авіньйоні, XIV–XV ст.). В епоху Г. досягли розквіту книжкова мініатюра й декоративне мистецтво, пов'язані з високим рівнем розвитку цехового ремесла.

ГРА РОЛЬОВА — спільна групова гра, в якій учасники виконують різні соціальні ролі.

ГРАВІЮРА (франц. *gravure*, від *graver* — вирізати, висікати) — 1) Друкований відбиток на папері (чи на подібному матеріалі) з пластини («дошки»), на яку нанесено малюнок. 2) Вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки «дошок» і друкування з них відбитків. Часто до Г. відносять літографію, створення якої не пов'язане з процесами гравірування. У Г.

використовуються властиві графічним мистецтвам засоби художньої виразності: лінія, штрих, пляма, тон, іноді колір. Застосовується Г. для створення ілюстрацій, шрифтів, декорування книг та ін. друкованих видань, альбомів, естампів (станкових листів), лубків, листівок, екслібрисів і т. ін. Специфічною особливістю Г. є можливість її тиражування. Розрізняють опуклу та заглиблену Г. В опуклій Г. всі вільні від малюнка ділянки дошки заглиблюють на 2–5 мм. Малюнок, отже, височіє над фоном, утворюючи рельєф із пласкою поверхнею. Фарбу накладають тампонами або накочують валиком, після чого до дошки вручну або пресом рівномірно притискають папір, на який переходить зображення. До опуклих належать Г. на дереві — ксилографія та на лінолеумі — ліногравюра, а також рельєфна Г. на метали, що застосовувалася до кінця XV ст. У заглибленій Г. малюнок механічними або хімічними (протравлювання кислотою) засобами заглиблюють у металевій пластині; фарбу набивають тампонами в заглиблення і дошку, накриту вологим папером, прокочують між валами друкарського верстата. До заглибленої Г. належать: різцева Г., офорт, «суха голка», акватинта, т. зв. «пунктирна манера» (різновид — олівцева), мецо-тинто, м'який лак.

ГРАФІКА (грец. *graphike*, від *grapho* — пишу, малюю) — вид образотворчого мистецтва, що охоплює малюнок і гравюру. Термін «Г.» початково вживався лише стосовно письма та каліграфії. Нове значення отримав наприкінці XIX — на поч. XX ст. Тоді Г. визначилась як мистецтво, в основі якого лежать лінія, контраст чорного й

білого. Крім контурної лінії, у Г. використовують штрих і пляму, що також контрастують з білою (рідше кольоровою або чорною) поверхнею паперу — основного матеріалу Г. Поєднанням тих самих засобів можуть створюватися тональні нюанси. Г. не виключає і застосування кольору. Поряд із завершеними композиціями самостійну художню цінність у Г. мають натурні начерки, ескізи творів живопису, скульптури й *архітектури*. За технікою Г. поділяють на рисунок і друковану Г. За призначенням розрізняють станкову, книжкову та газетно-журнальну, прикладну Г. і плакат.

ГРАФІТИ — написи та малюнки, виконані в давнину майстрами-будівельниками або відвідувачами на стінах архітектурних споруд, а також на різних предметах.

ГРИВНЯ — 1) Г. лічильна — основна одиниця т. зв. «кунної» системи грошей у Київській Русі. Поділялася на менші номінали: ногату — $1/20$ Г., куну — $1/25$ Г., пізніше — $1/50$ Г.; резану — $1/50$ Г.; векшу, або веверицю, — $1/100$ Г. Реальна сутність кунних номіналів лишається неясною, окрім самої Г., що була, очевидно, тільки лічильною одиницею. На думку одних дослідників, це були хутра або шкурки лісових звірків. Дехто вважає їх за диргеми різних ґатунків чи частини їх. Інші твердять, що ногата і резана — це диргеми або частини їх, а куна і векша — хутра чи шкури. Беручи до уваги, що з середини XI ст. до XIV ст. ніякої монети в Придніпров'ї взагалі не було, припускається, що всі зазначені частини лічильної Г. були в той час хутрами або шкурками. 2) Срібний зливочного призначення. Відомі такі ґатунки Г. Київської Русі: шестикутні «Київські» Г. вагою близько 160 г (кінець XI — початок XIII ст.); шестикутні — дещо відмінної форми, вагою 196 г (середина XIII ст.); ромбовидні (з варіантами) і довгасті (з розплесканими язиковидними кінцями). «Чернігівські» Г. вагою близько 196 г (XII ст.); поличкоподібні — на зразок «новгородських» Г., але вагою 155 г (середина XIII ст.). На Півдні України трапляються ще короткі «чорновидні» Г. вагою близько 196 г (мабуть, татарського походження — XIV ст.). 3) Г. золота, срібна (IX ст. і пізніше). Запозичена у Придніпров'ї чи з арабського Сходу. Вага її, ймовірно, 409,5 г. 4) Грошова одиниця

Української Народної Республіки (1918–1920 рр.). 5) Національна валюта України з 2 вересня 1996 р. Поділяється на 100 копійок.

ГРІХ — одна з основних християнських морально-етичних категорій, що означає порушення волі Бога, падіння Адама і Єви, які, згідно з *Біблією*, покуштували плід забороненого дерева пізнання добра і зла. Г. — поняття, за допомогою якого релігійна мораль оцінює дії, що суперечать Божим заповідям. Під Г. релігія також розуміє стан душі, котрий виникає під дією порушення заповідей релігійної моралі.

ГРІШ (від лат. *grossus denarius*) — назва срібної монети, що прийшла у Західну Європу в XIII–XIV ст. на зміну середньовічному денарові. Своїм більшим розміром і якістю Г. відповідав економіці того часу. У Центральній і Східній Україні першими були чеські «празькі» Г. (*grossi pragenses*) короля Вацлава IV (1378–1419 рр.). Тут вони були в обігу принаймні до XVI ст., відомі під назвою «Г. широкі» (*grossilati*). Пізніше Г. в українському грошовому обігу — це литовські і польські гроші XVI–XVII ст. Українська назва їх — «осмаки». «Осмак» становив 1/30 польської і української лічильної одиниці «золотого»; у московській валюті XVII ст. дорівнював 2/3 срібної копійки.

ГРОМАДА — 1) Історично сформована територіальна спільнота мешканців одного населеного пункту для врегулювання виробничих, побутових, сімейних та інших стосунків між окремими родинами та в межах окремих родин. 2) Об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, напр.: Г. сімейна, сільська, земляцька, релігійна тощо. 3) Основна територіально-адміністративна одиниця. Існують також інші Г., напр. церковні або Г. спільного користування майном. Протягом історії громада набувала різного соціального і правового змісту. У Княжу добу Г., як територіально-адміністративній одиниці, відповідала верв. Кілька громад-вервей утворювали волость. Г. характеризуються широким самоврядуванням, у їх зборах брали участь усі голови дворич. Вони обирали голову Г. — старосту. Громадське віче мало судово-поліцейські функції. Г. несла кругову поруку за податки та за видачу злочинця. На Лівобережжі існували суто козацькі Г.

на чолі з отаманом і мішані зі сільськими Г. Отаман і староста були виборними. Вони скликали Г. на збори, де вирішувалися справи місцевого управління, судівництва й спільного землекористування. Г. була власником деякої частини земель. Виділення громадської землі під обробіток і її розподіл відбувалися за рішенням зборів. В Україні з XVIII ст. громадське землеволодіння зменшується на противагу Росії, де «общинне» землеволодіння було більш укорінене і залишалось значною мірою до XX ст. Столипінська реформа сприяла переходові селян із общинного землеволодіння на приватновласницьке. В Україні цей процес відбувався значно інтенсивніше, ніж у Росії. У Галичині, зокрема в Карпатах, існували Г. з виборним начальником і самоврядуванням. На Закарпатті Г. ототожнювалась із селом, у межах якого користувалася самоврядуванням із виборним старостою.

ГРОМАДИ — українські культурно-просвітницькі організації 60–80-х рр. XIX ст., які своє основне завдання вбачали у поширенні освіти серед простого народу.

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ — одна з найважливіших галузей народної культури. Охоплює традиційні громадські структури (селянська община, братства, молодіжні *громади* тощо), норми соціальної регуляції (звичаєве право, взаємодопомога), норми публічного життя, ін. У повсякденному житті усі складові Г. п. перебували в тісному взаємозв'язку, ніколи не відокремлювалися. Г. п. українців сформувався протягом багатьох віків через шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь і усвідомлення прийняття нових звичаїв. Організований відповідно до народних потреб та інтересів, він був досить дійовою силою, за допомогою якої селяни та міщани протистояли численним незгодам, зберігали раціональні навички трудового життя, морально-естетичні цінності, форми спілкування.

ГРОМАДЯНИН (як суб'єкт права) — у цивільному праві вживається для позначення людини як учасника правовідносин, суб'єкта цивільних прав і обов'язків. Дієздатність Г. виникає в повному обсязі з настанням повноліття.

ГРОМАДЯНСТВО — правова належність особи до певної держави, у результаті чого на дану особу поширюється суверенна влада цієї держави із забезпеченням захисту прав та законних інтересів особи як всередині країни, так і за її межами. Питання Г. регулює законодавство кожної країни, а окремі з них — міжнародні договори.

ГРУПОВА СВІДОМІСТЬ — цілісна, рівнодіюча, яка складається з діалектичної суми індивідуальних свідомостей членів певної соціальної групи. Оскільки соціальні групи утворюються насамперед для виконання певного виду діяльності, то і в Г. с. провідними виступають ідеї і уявлення, які відображають мету, завдання і цілі того чи іншого виду діяльності. Г. с. не зводиться до простої арифметичної суми поглядів окремих членів групи, вона становить нову якість як відбиток найістотніших рис колективної свідомості всієї групи. Знання Г. с. необхідні для з'ясування інтересів і потреб групи, для оптимального керування діяльністю соціальної групи.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934) — український історик, політичний і державний діяч. У 1894–1914 рр. очолював кафедру Східної Європи Львівського університету; з 1897 по 1913 р. — голова НТШ у Львові, створив тут історичну школу, до якої належали М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський; один з засновників Національно-демократичної партії (1899 р.), з якої незабаром вийшов. Організував і очолив Українське наукове товариство в Києві (1907 р.); з 1908 р. голова Товариства української поступовців. У 1917–1918 рр. голова Центральної Ради; 29.IV.1918 р. обраний Президентом УНР. Після еміграції (1919–1924 рр.), повернувшись до Києва, очолив секцію історії України Історичного відділу ВУАН; член ВУАН з 1923 р., АН СРСР з 1929 р. У 1931 р. заарештований, але незабаром звільнений, висланий до Москви; помер під час хірургічної операції. Г. створив наукову схему історії України, яка докорінно вплинула на подальший розвиток української історіографії; написав понад 2 тис. наукових праць, найвизначніші: «Історія України-Руси» в 10 т., «Історія української літератури» в 6 т.

ГУГЕНОТИ — протестанти-кальвіністи у Франції XVI–XVIII ст.

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Петро Петрович (12.І.1790, Городище Черкаської області — 13.Х.1865, Харків) — український поет, педагог. З 1825 р. професор, а в 1841–1849 рр. ректор Харківського університету.

ГУМАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — зміна змісту і форм організації праці, спрямована на усунення її монотонності й одноманітності задля підвищення задоволеності працею. Факторами Г. п. виступають ступінь відповідальності, різноманітності і складності праці, співвідношення у ній виконавських та управлінських функцій, рівень творчих можливостей та технічної оснащеності, кваліфікаційне зростання, реалізація здібностей, визнання.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* — людський, людяний) — 1) система ідей та поглядів на людину як найвищу цінність. Г. як інтелектуальна течія сформувався у західноєвропейській культурі доби *Ренесансу*. 2) Чуйне ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

ГУМАНІТАРНИЙ — який стосується суспільних наук, що вивчають людину і її культуру.

ГУМОР (від лат. *humor* — волога, рідина) — здатність бачити, розуміти і відображати смішне, ставитися до нього доброзичливо і жартома. Людям властиві почуття Г. — тактовного сміху, здатності стати вище буденних дріб'язковостей, не надавати великого значення неістотним, другорядним явищам і подіям. Людство створило численну гумористичну літературу. Невеликі за розміром її форми дістали назву гуморесок. Г. є передумовою позитивних емоцій — веселості, радості тощо.

ГУС (Hus) Ян (1371 — 06.VII.1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник національно-визвольного руху в Чехії, діяч Реформації, національний герой чеського народу. Громадсько-політичну боротьбу поєднував з педагогічною діяльністю в Празькому університеті, ректором якого він був у 1402–1403 і 1409–1410 рр. У проповідях і

творах значну увагу приділяв питанням виховання. Г. був реформатором чеського правопису й фактично творцем чеської літературної мови, в основу якої поклав празьке наріччя.

ГУСЛІ — старовинний народний струнно-щипковий інструмент, на якому грали обома руками, поклавши його на коліна.

Д

ДАЖБОГ (ДАЖДЬБОГ) — сонячний бог, якому поклонявся весь слов'янський світ, має прозору назву: даждь — «дай» і бог — близьке до «багатства», тобто Д. — податель добра, багатства; він також є богом земного достатку, що символізується врожаєм жита й пшениці.

ДАЙДЖЕСТ (англ. digest — короткий виклад) — 1) Тип журналу, що передруковує матеріали з інших видань у скороченому і, як правило, спрощеному вигляді. 2) Масове видання, що містить короткий адаптований виклад популярних творів художньої літератури.

ДАЛЕКИЙ — 1) Який знаходиться або відбувається на далекій відстані; протилежне б л и з ь к и й ; який простягається на велику відстань (довгий). 2) Який має мало спільного з ким- або чим-небудь; чужий кому- або чому-небудь у поглядах, почуттях, думках (напр., далекий від науки). 3) Віддалений у роді; мало споріднений. 4) Віддалений великим проміжком часу (напр., далеке майбутнє).

ДАО (китайськ. — букв. «шлях») — у китайській філософії першооснова усього сутнього і універсальний закон буття. Д. — це вічний шлях єдиного життя, котрий пронизує все суще, приймаючи різні форми і втілюючись у безконечності різних станів.

ДАОСИЗМ (кит. «*дао цзя*» — школа дао) — одна з основних (поряд з конфуціанством) релігійно-філософських течій Китаю. Виник у другій половині I тис. до н. е. Після проникнення в Китай буддизму разом з ним Д. і конфуціанство склали сан цзяо («три релігії»). Згідно з традицією засновником Д. вважається Лао-цзи, але найважливішим його представником був Чжуан-цзи.

ДАР — 1) Що-небудь віддане комусь безплатно у повну власність; подарунок. 2) Здібність, хист до чого-небудь; талант.

ДЕБЮТ — перший (чи пробний) виступ на сцені або в будь-якій галузі діяльності.

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ МИСТЕЦТВА (від лат. *de...* — скасування, і *humanus* — людський) — процес усунення із творів мистецтва «занадто людського», орієнтованого на звичайне сприйняття, що передбачає відтворення життя «у формах самого життя».

ДЕДУКЦІЯ (від лат. «виведення») — один з основних способів міркування (умовиводу) і методів дослідження. 1) Перехід у пізнанні від загального до часткового та одиничного; виведення часткового та одиничного із загального. 2) У логіці та методології науки — процес логічного висновку, що становить собою перехід від засновків до висновків (наслідків) на підставі застосування правил логіки.

ДЕІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *de...* і *індивідуальний*) — втрата самооцінки, небажання її здійснювати, розчинення у масі.

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. *declaration*, від *declaro* — заявляю, сповіщаю) — 1) Офіційне проголошення державою, партією, міжнародними, міждержавними організаціями основних принципів, а також документ, у якому їх викладено. Наприклад, «Загальна Д. прав людини», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., перший міжнародний документ, що закріплює перелік основних прав і свобод.; Д. про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою 16 липня 1990 р. 2) Заява платника податку про характер і розмір доходів. 3) Заява вантажоперевізника до митниці про кількість товару, його вагу, ціну, сорт для визначення мита. 4) Документ, що додається до грошових і цінних паперів, які пошта надсилає за межі країни.

ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО (див. *декоративний*) — галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, надають матеріальному середовищу проживання людини художніх, естетичних якостей. Д. м. поділяється на безпосередньо пов'язане з архітектурою монументально-декоративне мистецтво (створення архітектурного

декору, розписів, рельєфів, статуй, вітражів, мозаїк, що прикрашають фасади та інтер'єри, а також паркової скульптури); декоративно-ужиткове мистецтво (створення художніх виробів, призначених переважно для побуту) й оформлювальне мистецтво (художнє оформлення святкувань, експозицій виставок та музеїв, вітрин і т. ін.).

ДЕКОРАТИВНИЙ (від лат. *decoro* — прикрашаю) — те, що прикрашає або слугує для прикраси, оздоблення; мальовничий, зовнішньо ефектний.

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО — галузь художньої творчості, спрямована на естетично-художнє формування середовища людини, створення мистецьких виробів для побуту. Твори Д.-у. м. є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони були створені. Вони тісно пов'язані з національними й етнічними особливостями, народними звичаями і традиціями. Їх розрізняють за призначенням (начиння, меблі, тканини тощо), за технікою виконання (різьба художня, розпис декоративний, вишивка, вибійка, литво художнє, карбування, інтарсія). Елементи декору є складовою цих творів. Поряд із виготовленням виробів народної творчості у 2-й пол. ХІХ ст. виробництво творів Д.-у. м. переходить на промислову основу. Осередки Д.-у. м. в Україні склалися історично (Бубнівка, Дибинці, Дігтярі, Ічня, Клембівка, Косів, Кролевець, Опішня, Петриківка, Решетилівка, Яворів та ін.). У 20-х роках ХХ ст. в Україні розвиваються народні художні промисли.

ДЕКОРАТОР (франц. *Decorateur*, від лат. *decoro* — прикрашаю) —
 1) Театральний художник, який малює і виготовляє декорації.
 2) Спеціаліст з оформлення, оздоблення будівель, приміщень.

ДЕЛІКАТНІСТЬ (від лат. *delicatus* — ввічливий) — морально-психологічна риса особистості, яка виявляється в її тонкому розумінні внутрішнього світу і психіки інших людей. Д. не природжена якість,

вона формується в процесі цілеспрямованого виховання. Д. є свідченням високої внутрішньої культури людини, її вміння поводитися серед людей; пов'язана з такими поняттями, як тактовність, повага до людської гідності тощо. Д. виховується з раннього дитинства. Велику роль відіграє приклад Д. батьків, учителів, дорослих.

ДЕМАГОГ — спочатку так називали голову так званої демократичної партії в деяких рабовласницьких державах Стародавньої Греції (Афінах тощо). Пізніше слово Д. почало означати політикана, що робить собі популярність шляхом надмірних обіцянок.

ДЕМАГОГІЯ — вид мовлення, яке розраховане на обман слухачів; брехливі обіцянки, навмисне, свідоме перекручення фактів. У пропаганді Д. часто використовується для завоювання довір'я людей, що некритично мислять.

ДЕМІУРГ — вища урядова особа в деяких державах Стародавньої Греції (наприклад, в Ахейському Союзі). Алгоритично — творець.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. *народовладдя*) — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами. У широкому розумінні — форма керівництва будь-яким колективом, яка забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів.

ДЕМОНОЛОГІЯ — релігійне вчення про демонів. Походить від первісної віри в злих духів. Д. невідривна від релігійної моралі, в якій диявол — джерело і носій гріха.

ДЕМПІНГ (англ. *dumping*, букв. — скидання, від *dump* — скидати) — 1) Продаж товарів на зовнішніх ринках за викидними цінами, які значно нижчі, ніж витрати виробництва. 2) Д. валютний — знецінення валюти даної країни щодо валюти країни-імпортера.

ДЕОНТОЛОГІЯ (від грец. *deon* — належне і *...логія*) — розділ етичної теорії, що розглядає питання, пов'язані з поняттям обов'язку, повинності, всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення.

ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. *de...* — скасування і *persona* — особа) — втрата відчуття особистої автентичності, визначеності.

ДЕПОЗИТ (від лат. *depositum* — річ, віддана на схов) — гроші або цінні папери, що їх вносять до кредитних установ (банків, ощадних кас) для зберігання; Д. називають також вклади в банках і ощадних касах.

ДЕПОЗИТАРІЙ (від лат. *depositum* — річ, віддана на схов) — у міжнародному праві держава чи міжнародна організація, що бере на себе зобов'язання зберігати текст якогось міжнародного договору, документи про його *ратифікацію*, про приєднання до договору інших держав тощо.

ДЕПРЕСІЯ (лат. *depressio* — пригнічення, придушення) — відчуття пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. Виникає внаслідок деяких психічних і загальних захворювань або як реакція на важкі життєві ситуації (смерть рідних, втрата життєвої перспективи, розчарування в чомусь чи в комусь). У хворих на Д. спостерігається загальмованість рухів, мови, зниження активності, ініціативи, порушення сну, апетиту. У дітей у стані Д. з'являються тяжкі немотивовані страхи. Д. у них часто супроводжує інфекційні хвороби (кір, жовтуху тощо). Особливо важкий перебіг Д. спостерігається у підлітковому і юнацькому віці. Запобігання Д. полягає в боротьбі з інфекціями, у створенні умов для правильного фізичного і психічного розвитку людини.

ДЕПУТАТ (від лат. *deputatus* — визначений) — 1) виборний представник населення в постійно діючих органах влади; 2) особа, повноважена колективом (групою) для виконання якогось доручення.

ДЕРЖАВНА ПОЗИКА як форма державного кредиту характеризується тим, що тимчасово вільні грошові кошти населення, підприємств, установ і організацій залучаються до фінансування суспільних потреб шляхом випуску і реалізації облігацій, казначейських зобов'язань та інших видів державних цінних паперів.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ — це здійснення державою комплексу заходів щодо впорядкування,

контролю, нагляду за ринком цінних паперів та їх похідних та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері (Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», ст. 1).

ДЕРЖАВНИЙ ВНУТРІШНІЙ БОРГ УКРАЇНИ — це строкові боргові зобов'язання уряду України у грошовій формі (Закон України «Про державний внутрішній борг України» від 16 вересня 1992 р., ст. 1).

ДЕТЕРМІНІЗМ КУЛЬТУРНИЙ (від лат. *determinare* — визначити) — концепція, за якою культура розглядається як відносно автономне утворення, незалежне від інших сфер суспільного життя, що відіграє вирішальну роль у суспільному розвитку.

ДЕФЕКТОЛОГІЯ (від лат. *defectus* — вада і *...логія*) — наука про розвиток, навчання і виховання дітей з різними фізичними й психологічними вадами (глухота, сліпота, розумова відсталість тощо).

ДЕФЦИТ (від лат. *deficit* — не вистачає) — 1) Перевищення видатків над доходами, пасиву балансу — над його активом. 2) Нестача матеріальних цінностей порівняно з потребою в них.

ДЕФЦИТ СПІЛКУВАННЯ — недостатність або цілковита втрата контактів людини з навколишнім середовищем, з іншими людьми. Причини Д. с. різні — тяжкі хвороби; замкнутість, відлюдність, некоммунікабельність самої людини, брак у неї потреби і смаку до спілкування з іншими. Д. с. негативно впливає на духовний світ людини, позбавляє її радості спілкування з іншими людьми, обмежує, звужує її пізнавальні інтереси і соціальні потреби.

ДИВІДЕНД (від лат. *dividentum* — той, що треба розділити) — частина прибутку акціонерних товариств, яку щороку розподіляють між акціонерами за *акціями*.

ДИДАКТИКА (від грец. *didaktikos* — повчальний) — частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання в процесі навчання.

ДИДАСКАЛ — вчитель у Стародавній Греції та Візантії. Так само називали часто вчителів в українських братських школах XVI–XVIII ст.

ДИЗ'ЮНКЦІЯ (від лат. *disjungo* — роз'єдную, розрізняю) — що полягає в поєднанні двох або більше висловлювань за допомогою логічного сполучника «або» в нове, складне судження (пор. *кон'юнкція*).

ДИНАМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — узагальнена назва психологічних концепцій, представники яких розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін Д. п. вперше вжив американський психолог Р. Вудвортс у 1918 р. для позначення нового напрямку, який підкреслював те, що психічні феномени мають характер процесу, а не стану. Представники Д. п. розглядали реакції організму на зовнішній подразник як складний процес, зумовлений внутрішньою активністю організму, його потребами, які забезпечують вибіркову чутливість організму до стимулів оточення. Термін Д. п. став використовуватися пізніше в ширшому розумінні для позначення різних напрямів, що розглядають переважно динамічний аспект психіки — побуджений, мотиви, інтереси, захоплення, внутрішньоособистісні конфлікти і т. п. Теорія Д. п. торкається питання про рушійні сили людської поведінки, про «духовну енергію», тлумачить їх як результат дії несвідомих психічних сил. До Д. п. в широкому її розумінні належать психоаналіз З. Фрейда та інші відгалуження глибинної психології (Юнг, Адлер, К. Лоренц), а також гормічна психологія (У. Мак-Дугалл). У вузькому розумінні Д. п. може розглядатися як одна з теорій динамічного психічного поля (К. Левін). Д. п. включає в себе також зарубіжні концепції особистості як саморегульованої системи, що діє поза конкретними соціально-психологічними умовами (Г. Олпорт, Т. Мерфі, А. Маслоу).

ДИСГАРМОНІЯ ОСОБИСТОСТІ — часткове або цілковите порушення принципу гармонійності у розвитку особистості. Часткова Д. о. спостерігається часто: наприклад, в період швидкої технізації, інтелектуалізації людини і виникло на цій основі дефіциту емоційності. Повна Д. о. може наставати внаслідок нервових і психічних захворювань. Запобігання часткової Д. о. відбувається під час правильного виховання, гармонійного і всебічного розвитку особистості.

ДИСЕРТАЦІЯ (лат. *dissertatio* — розвідка, дослідження, від *disserto* — досліджую) — наукова праця, яку підготовлено для прилюдного захисту на здобуття вченого ступеня.

ДИСКОМФОРТ (від лат. *dis...* — префікс, що тут означає брак чогось, і англ. *comfort* — сукупність побутових зручностей, затишок; почуття задоволення від них) — незручний, неприємний психологічний стан людини, що викликає стійкі негативні емоції. Д. породжується різними причинами: втомленістю, хворобами, невдачами, неблагополучними відносинами з людьми, незадоволенням важливих потреб тощо.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. *discretus* — роздільний, перервний) — перервність розвитку.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *розрізнення*) — невинуватено негативна поведінка стосовно групи або окремого її члена.

ДИСКУРСИВНИЙ — процес пізнання, що полягає в русі мислення від одного поняття до іншого, з'єднує одне судження з іншим, будує умовивід. Д., наприклад, є будь-яке поняття, оскільки воно утворюється завдяки пов'язуванню різних, вже відомих ознак.

ДИСПОЗИЦІЯ (від лат. *dispositio* — розташовую, розміщую) — у психології наперед визначений план поведінки, спосіб дій людини. Д. може бути природжена або набута. Д. часто є діяльністю у її потенційній формі (у вигляді здатності, нахилу, установки). Знаючи Д., можна докладніше пояснити причини поведінки людини. Окремим видом Д. є звичка.

ДИСЦИПЛІНА (від лат. *disciplina* — учення, виховання, розпорядок) — певний обов'язковий порядок поведінки членів трудового колективу, громадян.

ДИСЦИПЛІНАРНИЙ — той, що стосується *дисципліни*; д. проступок — проступок, стягнення за який накладається в порядку службової підлеглості; д. статут — офіційне положення, що визначає основи

військової дисципліни; д. батальйон — особлива військова частина, в якій відбувають покарання засуджені військовослужбовці.

ДИСЦИПЛІНА ФІНАНСОВА (платіжна) — дотримання встановлених термінів перерахування платежів за поставлену (відвантажену) продукцію, виконані роботи чи надані послуги, а також своєчасна і повна сплата податків до бюджету та відрахувань до позабюджетних фондів, виконання кредитних зобов'язань перед банками. Різновид Д. ф. (п.) є касова дисципліна.

ДИТИНЕЦЬ — укріплена центральна частина.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (франц. *differentiation*, від лат. *differentia* — різниця, відмінність) — поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ ПОРІГ (від лат. *differens* — різниця) — мінімальна різниця між стимулами, котра може бути сприйнята.

ДИФУЗІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ (лат. *diffusio* — поширення і *identicus* — однаковий) — статус Я-ідентичності, за якого молода особа може переживати або не переживати кризу ідентичності, пов'язану з вибором кар'єри або ідеологічних переконань, але не здійснює такого вибору, не виражає готовності його здійснити.

ДИФУЗНА ГРУПА — група, в якій переважають безпосередні взаємини між індивідами, зведено до мінімуму значення спільної предметної діяльності. Д. г. характеризується низьким рівнем згуртованості, легко піддається руйнуванню, здатна в будь-який момент розпастися.

ДИХОТОМІЧНІСТЬ СВІТУ — концепція поділу світу на дві частини, сакральну і профанну.

ДІАЛЕКТИКА (грец. — *мистецтво вести бесіду*) — 1) В давньогрецькій філософії розроблений Сократом метод руху пізнання до

істини через суперечності в мисленні. 2) Розвиток у всій його складності, багатоманітності форм і суперечливості.

ДІАЛОГ (від грец. *dialogos* — поперемінний обмін репліками) — 1) Розмова між двома або кількома особами. 2) Літературно-художній жанр, твір у формі розмови.

ДІАЛОГ КУЛЬТУР — обмін культурними ідеями, цінностями, що відбувається між двома культурами. Проблема Д. к. формулюється залежно від того, який зміст вкладається у поняття «культура». Д. к. є не просто порівнянням або взаємодією культур: він сприяє логічному породженню нових смислових значень культури. Повною мірою Д. к. реалізується у ХХ ст., коли вперше стикається множинність різних культур як рівноправних суб'єктів, коли культура постає в центрі людського буття, розкриваючи свій граничний кризовий і трагедійний характер, коли відчувається необхідність знаходження логіки обґрунтування культури як загального феномена.

ДІАХРОНІЧНИЙ ПІДХІД (від грец. *dia* — наскрізь і *chronos* — час) — порівняння матеріалів культур, народів, націй, які існували на одній і тій самій території у різні історичні періоди; як правило, проводиться в історичній послідовності цих періодів.

ДІЯ — основний елемент у структурі діяльності. Суб'єкта спонукає до дії певний мотив (або сукупність мотивів). Кожна Д. спрямована на досягнення певної мети суб'єкта. Предмет Д. може бути не лише матеріальним, а й ідеальним, зокрема, у пізнавальних діях, які спрямовані на збагачення знань суб'єкта, або в комунікативних діях, орієнтованих на передачу інформації іншому суб'єктові. Істотну роль у детермінації будь-якої Д. відіграє розбіжність між метою суб'єкта щодо предмета Д. та існуючим у цього суб'єкта образом наявного стану вказаного предмета. Успішною Д. досягають результату (продукту), передбаченого її метою; водночас, крім прямого продукту, можуть бути одержані й побічні продукти Д. Залежно від зовнішніх і внутрішніх умов діяльності мети Д. досягають за допомогою відповідної операції (або системи операцій). У способах Д., крім виконавчих операцій, що

безпосередньо реалізують перетворення предмета Д., виділяють також операції, які забезпечують орієнтування в ситуації, планування потрібного перетворення і контроль за досягненням мети.

ДІЯЛЬНІСТЬ — одна з основних категорій психологічної науки. Специфічно людська, регульована свідомістю активність, зумовлена потребами і спрямована на пізнання і перетворення зовнішнього світу та людини. Предметом психології є саме цілісна Д. суб'єкта у різних формах та видах, у її філогенетичному, історичному та онтогенетичному розвитку. Основною, генетичне вихідною є зовнішня, предметна Д., яка породжує усі види внутрішньої психічної Д. Д. включає дії та операції як складові одиниці, що співвідносяться з потребами, мотивами, цілями. Головними процесами Д. виступають інтеріоризація її зовнішньої форми та екстеріоризація внутрішньої; перша веде до створення образу дійсності, друга — до опредмечення образу. Саме предметність є конституціональною характеристикою Д.: спочатку Д. визначається предметом, а потім вона опосередковується та регулюється його образом як суб'єктивним продуктом (О. М. Леонтьєв, В. В. Давидов). Загальну психологічну структуру Д. характеризують також, крім названих вище складових цілей, засоби Д. Розглядаючи Д. як систему, можна виділити в ній суб'єкт Д., процес Д., предмет Д., умови Д., продукт Д. Прийнято виділяти три основні види людської Д.: гру, навчання та працю. Кожен з цих видів визначається своїми мотивами, цілями та засобами. У грі дитину приваблює сам її процес, домінуюче значення має саме «виконання» певних ігрових ролей. Головна мета навчання — засвоєння знань, навичок та вмінь, підготовка до трудової Д. Праця пов'язана з свідомою Д. людини, спрямованою на створення матеріальних та духовних цінностей. У всіх цих видах Д. важливу роль відіграє спілкування (В. І. Войтко, Г. С. Костюк, А. В. Петровський). Методи психологічного аналізу Д. спрямовані на з'ясування її конкретно-історичної природи, структури, предметного змісту та співвідношення її різних форм, їх взаємозв'язків.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕСТЕТИЧНА — специфічний вид практично-духовної (створення творів мистецтва, фольклор, дизайн і т. ін.) і духовної (естетичне споглядання, сприйняття, судження і т. ін.) діяльності.

Спільним започаткуванням усіх різновидів Д. є «творчість за законами краси», завдяки якій людина вступає в естетичні відносини з дійсністю, змінюючи свої здібності і свій духовний світ.

ДЗЕНСЬКЕ МИСЛЕННЯ — інтуїтивне проникнення в природу речей, що руйнує традиційний раціоналізм мислення з його бінарними опозиціями; основою практики дзену є коан, побудований на принципі абсурдності запитання і відповіді.

ДОБРО І ЗЛО — категорії, в яких даються позитивна і негативна оцінки суспільних та природних явищ відповідно до ціннісних орієнтацій певних соціальних груп і класів. Д. і З. в найзагальнішій формі означають: Д. — належне і морально-позитивне у вчинках і мотивах діяльності людей, у явищах соціальної дійсності; З. — морально-негативне, негоже.

ДОГМА — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основні положення того чи іншого вчення, яке приймається без доказів. У релігії — положення, що видаються за вічні, незмінні, «богом дані» істини. 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов.

ДОГМАТ (від грец. *думка, вчення*) — основне положення віровчення, яке визначається незаперечною істиною, має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання Д., сліпого прийняття їх на віру — серед головних вимог християнської церкви.

ДОГМАТИЗМ — це незмінний, що ігнорує конкретні умови місця і часу, підхід до тих або інших проблем, оперування догмами, тобто відірваними від життя положеннями. Систематичний виклад основних догматів.

ДОКТРИНА (лат. *doctrina* — вчення) — наукова або філософська теорія, політична система, керівний теоретичний (або політичний) принцип або нормативна формула.

ДОСВІД — сукупність знань і навичок, набутих на основі і в процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом; форма засвоєння людиною раціональних здобутків минулої діяльності.

ДОТАЦІЯ (лат. *dotatio* — дар, пожертвування, від лат. *doto* — наділяю) — асигнування з державного бюджету на покриття збитків, для збалансування нижчестоячих бюджетів, доплата.

ДРУЖБА — взаємна прихильність між людьми, що виявляється в здатності до самопожертви, взаємодопомоги, насолоди духовним спілкуванням.

ДУАЛІЗМ (від лат. *dualis* — подвійний) — вчення, яке визнає два рівноправних першопочатку світу — духа і матерії.

ДУМКА — 1) Результат розумового відтворення та перетворення (через аналіз і синтез, отождоження і розрізнення, диференціацію та інтеграцію тощо) пізнавальних образів об'єктів, оперування їхніми ознаками, яке дозволяє розпізнавати загальне в окремому, абстрактне в конкретному, істотне у випадковому. 2) Зміст свідомості, що займає проміжне становище між знанням і вірою і має деякі ознаки їх обох. 3) Знання в єдності з інтелектуально-емоційним відношенням до нього в діапазоні від безсумнівного переконання в його істинності до припущення його істинності з більшою чи меншою домішкою сумніву.

ДУХ — у релігії та міфології надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності. У релігійному та ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинне щодо природи. У релігіях під Д. розуміється особливий нематеріальний початок, розумний і самодостатній, тобто божество. Звідси походить і положення християнського віровчення про третю іпостась святої Трійці — Дух Святий.

ДУХ СВЯТИЙ — символ третьої особи Трійці; діючої сили Божественного натхнення (в іудаїзмі); наставника; надихаючої творчої сили; безсмертя; світла; відродження; розуму; любові до Бога; очи-

щення; пророцтва. Дух Святий (Дух Божий), Параклет («помічник») в уяві іудаїзму — «діюча сила божественного натхнення», у християнстві — третя особа Трійці. В архаїчних текстах Старого Заповіту саме під впливом Святого Духа Самсон стає «іншою людиною», одержує «інше серце». Дух Святий, згідно Біблії, приносить особливий дар, який «робить людину здатною нести царський сан» (*Мифы народов мира.* — М., 1991. — Т. 1. — с. 412). За християнським віровченням, Дух Святий разом з Богом-Отцем і Богом-Сином «дає всьому життю, особливо духовне людям». При створенні світу (за Біблією) «Дух Божий носився над водою». При хрещенні Господа він відкрився у вигляді голуба, а в день П'ятидесятниці зійшов на апостолів у вигляді вогнених язиків. Саме після вселення Духа Святого пророки писали священні книги. Дух Святий був «посланий Христом» і «свідчив» про Нього. Ісус Христос назвав його «Духом істини». У ньому вміщено слово Боже, Божественне откровення. У святих таїнствах Дух Святий просвічує віруючих світлом Христового вчення, зігріває серця любов'ю до Бога і ближнього та очищає їх від усякої гріховної скверни (Православний церковний календар).

ДУХОВЕНСТВО (духівництво) — служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, що здійснюють культові дії-таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення даної релігії. У православ'ї Д. поділяється на чорне (ченці) та біле (яким дозволяється одружуватися).

ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ — система свідомо-психологічних рис, особливостей, яка в своїй цілісності виявляє міру усвідомлення людиною сутності буття, свого місця й призначення в світі і проявляється в її ставленні до світу і до себе. Д. с. о. не існує поза духовним життям суспільства. Він являє собою специфічну, індивідуально неповторну форму його прояву, існування. В ньому знаходять специфічне виявлення чуттєвий і раціональний рівні суспільної свідомості, всі її форми, суспільна психологія та ідеологія. Проте він не зводиться до їх суми, а є відносно самостійною цілісністю. Вихідним моментом формування змісту і структури Д. с. о. є знання. Характерною особливістю Д. с. о. виступає здатність застосовувати знання і

розум для аналізу та оцінки явищ, для визначення ставлення до них, характеру вчинків і дій відповідно до потреб та інтересів особи, класу, суспільства.

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ — витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури.

ДУХОВНІСТЬ — індивідуальна здатність до світо- і самопізнання, орієнтованість особистості діяти «для інших», пошук нею моральних абсолютів.

ДУША — нематеріальне, глибоко особистісне начало в людині, її внутрішній світ як унікальне ціле, що залишається відносно рівним собі упродовж усього життя людини. Слово «Д.» вживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, а також основних рис особисті — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних рис, її ставлення до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, часто називають її духовним життям.

Е

ЕВДЕМОНІЗМ (від грец. *eudaimonia* — щастя) — етичний принцип, який основою моральності вважає прагнення людини до щастя (до суспільного щастя — соціальний Е., до особистого — індивідуалістичний Е.). Близький до *гедонізму*.

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ (від лат. *evolutio* — розвиток) — безперервний; поступовий; той, що розвивається поступово і по прямій лінії.

ЕВОЛЮЦІЯ — процес зміни, розвитку перетворення.

ЕВРИСТИКА (від грец. *heurisko* — знаходжу, відкриваю) — 1) Спеціальні методи розв'язування задач (евристичні методи), які звичайно протиставляють формальним методам розв'язування, що спираються на точні математичні моделі. Використання евристичних методів (евристик) скорочує час розв'язування задачі порівняно з методом повного довільного перебору можливих альтернатив. Іноді в психологічній і кібернетичній літературі евристичними вважають будь-які методи, спрямовані на скорочення перебору варіантів, або індуктивні методи розв'язування задач. 2) Організація процесу продуктивного творчого мислення. В цьому розумінні Е. розуміють як сукупність притаманних людині механізмів, за допомогою яких народжуються процедури, спрямовані на розв'язання творчих завдань. 3) Наука, яка вивчає евристичну діяльність; спеціальний розділ науки про мислення. Її основний об'єкт — творча діяльність; найважливіші проблеми-завдання, що пов'язані з моделями прийняття рішень. 4) Спеціальний метод навчання (сократичні бесіди) або колективного розв'язування проблем. Евристичне навчання, історично започатковане Сократом, полягає в пропонуванні учням серії навідних питань і прикладів. Колективний метод розв'язання складних проблем (який дістав назву «мозкового штурму») ґрунтується на тому, що учасники

колективу ставлять авторові ідеї розв'язання навідні, запитання з прикладами і контрприкладми. 5) Методична або методологічна наука, предметом якої є розв'язання проблем в умовах неозначеності, спеціальний розділ науки про мислення. Головною проблемою Е. є усунення суперечностей.

ЕВРИСТИЧНА БЕСІДА — запитально-відповідна форма навчання, за якої учитель не повідомляє учням готових знань, а вміло поставленими запитаннями, іноді навідними, які не містять прямої відповіді, змушує їх самих на основі своїх знань, уявлень, спостережень, життєвого досвіду приходити до нових понять, висновків і правил. Е. б. виникла як реакція на зазубрювання в школах навчального матеріалу і спрямовувалася на розвиток мислення в учнів.

ЕВФЕМІЗМ (від грец. *eufemismos* — пом'якшений вираз) — слово чи вираз, яким замінюють у мові грубі, непристойні чи заборонені вислови.

ЕГАЛІТАРНИЙ (від франц. *egalitaire* — рівний, рівноправний) — зрівняльний; такий, що свідчить про необхідність рівності у розподілі багатства, доходів, життєвих шансів.

ЕГОЇЗМ (франц. *egoisme*, від лат. *ego* — я) — 1) Морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства та інших людей. Е. не «закладений» у людській природі. Як правило, він — наслідок неправильного виховання. У ході виховання прояви Е. у дітей можуть бути зведені до мінімуму. 2) Мотивація, яка спрямовує поведінку індивіда на поліпшення власного добробуту, без урахування інтересів інших; протилежна *альтруїзму*. Себелюбність.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. *ego* — я і *centrum* — осердя, центр) — 1) Філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. В *етиці* цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, *егоїзмі*. Е. заважає людині спілкуватися

з іншими людьми, швидко й легко входить в соціальну групу. Переборення Е. здійснюється шляхом виховання колективізму. 3) Терміном «Е.» швейцарський психолог Ж. Піаже позначав своєрідність психіки дитини дошкільного віку.

ЕДИПІВ КОМПЛЕКС — одне з понять психоаналізу, що відображає своєрідність відношень між батьками і дітьми, внаслідок чого нібито виникає моральна структура суспільства. Назва походить від давньогрецької легенди про царя Едипа, який випадково у сутичці вбиває одного чоловіка, не знаючи, що це його батько, та одружується на царіці-вдові, не знаючи про те, що вона його мати. Усвідомлення зла, що трапилось, приводить Едипа до переживання почуття вини — за Фрейдом, вихідного пункту становлення моралі в історії людства.

ЕЙФОРІЯ (грец. *добре переносу*) — стан надмірної веселості, що часто не має об'єктивних передумов; підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності). Спостерігається при токсичних ураженнях головного мозку, органічних захворюваннях центральної нервової системи.

ЕКЗАЛЬТАЦІЯ (від лат. *exaltus* — дуже високий) — стан збудження, надмірної радості, що може бути реакцією на сильний емоціогенний подразник (збіг щасливих обставин) або реакцією на звичайні емоціогенні подразники при схильності до Е. Нерідко Е. є негативною і потребує відповідного лікування.

ЕКЗАМЕНИ, іспити (від лат. *examen* — зважування, випробування) — одна з форм перевірки знань, умінь і навичок учнів. За своєю метою Е. бувають шкільні, які завершують певний етап навчальної роботи, і державні, які дають право на вступ до школи вищого ступеня навчання або на зайняття певної посади (чину) на державній службі. Система державних Е. вперше виникла в Китаї на межі I і II ст. н. е. Тут завдання шкільної освіти полягало у підготовці учнів до складання триступеневих державних Е., які давали право займати певні посади. В Європі Е. були запроваджені в середньовічних університетах для здобуття ступеня бакалавра чи магістра. До XIX ст. система Е.

існувала вже у всіх європейських країнах. В Україні проводять у всіх типах загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів.

ЕКЗАРХ (від грец. *керівник*) — 1) У Стародавній Греції глава жерців при храмі. 2) У Візантійській імперії намісник імператора, правитель області. 3) У православ'ї — глава церковної округи (екзархату).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ — філософський світогляд, який утверджує унікальність існування світу людської суб'єктивності.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (лат. *existentia* від *existo* — існую) — основна категорія екзистенціалізму, яка означає внутрішнє буття людини, те непізнане, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною, неповторною особистістю.

ЕКЛЕКТИКА, ЕКЛЕКТИЗМ (від грец. *eklektikos* — той, що вибирає) — 1) Напрямок в античній філософії II ст. до н. е. — II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденцій до стирання відмінностей між ученнями і школами. 2) Механічне поєднання в одному вченні різнорідних, суперечливих, органічно несумісних положень, що безпринципно запозичені з протилежних концепцій; використання й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. 3) Брак оригінальності й самостійності. 4) Поєднання в одному творі ознак різних стилів.

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ КУЛЬТУРИ — система ціннісних орієнтацій культури, яка спирається на відношення до природного середовища як до унікального макрокосму.

ЕКОЛОГІЯ (від грец. *oikos* — оселя, середовище й...логія) — 1) Розділ біології, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів між собою та з навколишнім середовищем, а також організацію і функціонування надорганізмових систем (популяцій, видів і т. ін.). Центральною категорією Е. є поняття екосистеми, що означає властиву певним умовам фізичного середовища сукупність рослин і тварин, між якими

існують стійкі зв'язки. Розрізняють Е. загальну, що досліджує основні принципи організації і функціонування різних надорганізованих систем, і спеціальну, предметом якої є вивчення взаємовідношень певних екологічних груп організмів з навколишнім середовищем. 2) Умовне існування людини, тварин і рослин у певному регіоні.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ — наука, що досліджує проблеми впливу навколишнього середовища на людину.

ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — галузь соціології, що вивчає суспільно-історичні взаємовідношення людини і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій.

ЕКОНОМІКА (від грец. — житло і закон) — 1) Історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, що характеризують економічний лад суспільства, його базис, властивий певній суспільно-економічній формації. 2) Народне господарство даної країни. 3) Наука, що вивчає специфіку виробничих відносин у певній галузі або сфері суспільної діяльності (Е. промисловості, Е. сільського господарства, Е. будівництва, Е. матеріально-технічного постачання, Е. невиробничої сфери, Е. праці).

ЕКОНОМІКА ОСВІТИ — наука про дію економічних законів у народній освіті, про особливості матеріальних відносин, які складаються у сфері освіти і зв'язках її з рештою галузей народного господарства. Е. о. має різний зміст залежно від панівних у суспільстві тих чи інших виробничих відносин. Однією з актуальних проблем Е. о. є точний розрахунок економічної ефективності освіти. Особливості Е. о. як науки — тісна взаємодія методів економічного й педагогічного аналізу, широке використання для аналізу методів соціологічних досліджень.

ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА — система засобів господарської діяльності, лояльне ставлення до будь-якої форми власності, поважання успіхів комерційної, підприємницької, фермерської чи іншої діяльності, створення рівних умов для розвитку громадян у всіх сферах економічного життя країни.

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА — підготовка спеціалістів із планування, обліку, фінансів та інших напрямів економічної роботи в народному господарстві, а також для науково-педагогічної діяльності в галузі економічних наук.

ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ — здатність людини пізнавати, відобразити і узагальнювати економічну дійсність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів.

ЕКОНОМІЧНИЙ (від грец. — господарський) — той, що стосується економіки або політичної економії; господарський, найвигідніший, раціональний; економічна політика — система економічних заходів, що їх здійснює держава.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ДЕМОКРАТІЇ — участь максимально можливого числа громадян у власності та в управлінні виробництвом і господарством як на макрорівні (рівні держави і суспільства), так і на мікрорівні (фірми, підприємства).

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕГІЗМУ — етико-політична школа давнього Китаю, представники якої розробляли концепцію «держава — економіка», концепцію керівної ролі держави в усьому господарському житті суспільства, у стабілізації ринкових цін.

ЕКСКУРСІЯ (від лат. *excursio* — поїздка, подорож, похід) — пізнавальний вид діяльності, що позитивно впливає на активне сприйняття людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, промислових підприємств, сільськогосподарських виробництв, на історичні об'єкти з науковою, загальноосвітньою, культурно-освітньою метою. Виникли наприкінці XVIII — на початку XIX ст. як метод навчання. Її набула великого значення як форма і метод навчально-виховної роботи в школі, у позашкільній роботі й у діяльності культурно-освітніх закладів України. За змістом Е. бувають тематичними і комплексними.

ЕКСПАНСИВНІСТЬ (від лат. *expansio* — *поширення*) — психічний стан людини. Психологічною основою Е. є переоцінка свого «Я» і надмірний, нерідко не контрольований інтелектом і волею, вияв власних почуттів. Експансивні люди часто втрачають здоровий глузд, вдаючись до нереалістичних, авантюрних дій. Вони важкі у спілкуванні, схильні до конфліктів, від яких найчастіше самі страждають. Переборення окремих виявів Е. слід здійснювати шляхом самоконтролю, підсилення власних вольових дій.

ЕКСПЕКТАЦІЇ (від англ. *expectation* — очікування) — приписування іншій людині очікуваних або прогнозованих форм поведінки та думок.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — загальне позначення різних досліджень психічних явищ експериментальними методами.

ЕКСПЕРТИЗА (від лат. *expertus* — досвідчений) — метод дослідження експертом якихось справ, питань у тій чи іншій галузі знань, у т. ч. педагогіці й психології.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (від франц. *expression* — вираження) — напрям у європейській літературі і мистецтві в перші десятиліття ХХ ст., який проголосив єдиною реальністю суб'єктивний духовний світ людини. Суб'єктивно-ідеалістичні концепції вели до хворобливої напруженості емоцій, ірраціональності образів, гротескної деформації зображуваного світу. Е. виразив індивідуалістичний протест проти потворностей цивілізації.

ЕКСТАЗ (від грец. *нестяма, несамовитість*) — стан захоплення й замилювання, що поєднується зі скованістю рухів (заціпеніння), може наставати у віруючих і під сильним емоційним впливом творів мистецтва, людської праці, явищ природи.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *exterior* — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних активів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем.

У процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин і форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з *інтеріоризацією*.

ЕКСТРАВЕРСІЯ (від лат. *extra* — поза, зовні і *verso* — спрямовую) — характерна властивість особистості, що проявляється в спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Екстраверт — тип людської індивідуальності, зорієнтований на природне оточення та інших людей, не здатний до зосередження й до аналізу своїх внутрішніх переживань. Поведінку й діяльність такої людини визначають зовнішні враження.

ЕКСТРАВЕРТ — тип особистості, протилежний інтроверту, на відміну від якого йому більш властива спрямованість, що безпосередньо відгукується на зовнішні впливи. Е. зовнішньо спрямований, він комунікабельний і легко вступає в контакти; живе лише сьогоденням і інтересами людей, які його оточують.

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ ПРОФЕСОР (від лат. *extra* — поза і *ordo* — порядок) — звання, яке надавалося молодим ученим, котрі працювали найближчими працівниками відомих професорів. У російських університетах до 1917 року до Е. п. належали позаштатні професори, які обмежувались у правах і одержували меншу зарплату, ніж ординарні професори.

ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ (від латин. *extra* — поза, *polio* — пригладжую, обробляю) — поширення кількісних характеристик і висновків, одержаних в результаті вивчення соціально-економічних явищ та процесів досліджуваної сукупності, на іншу однорідну сукупність або на інший час. Е. в просторі ґрунтується на вибіркового спостереженні, результати якого поширюють на сукупність у цілому (напр., у бюджетних обстеженнях). Е. в часі полягає в поширенні виявлених за відомий період тенденцій на інший період. При цьому Е. буває перспективною (при визначенні чогось на майбутнє) і ретроспективною (спрямованою в минуле). Найпростішими методами виявлення наявних тенденцій при Е. є вирівнювання рядів динаміки, визначення

середніх темпів зростання виробництва, встановлення форми зв'язку на основі кореляційних обчислень.

ЕКСТРАСЕНС (від лат. *extra* — поза, зовні, крім і *sensus* — відчуття) — особа, яка має яскраво виявлені парапсихологічні здібності.

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *extrimus* — крайній) — схильність індивіда чи групи до крайніх поглядів і дій. Е. виростає на ґрунті переоцінки свого «я», групи через абсолютизацію її потреб, інтересів. Е. у поглядах не сумісний з об'єктивним станом речей, вказує на втрату реалістичності мислення. Е. у діях означає ігнорування об'єктивних законів, невміння і небажання зважати на реальні обставини.

ЕКТОМОРФНИЙ ТИП (від грец. *ekto* — поза, зовні і *morfe* — форма) — морфологічний тип, властивий худорлявим, високого зросту людям, що мають слабо розвинену мускулатуру.

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ (від грец. *oikumene* — заселена земля, світ) — об'єднавчий рух християнських церков, започаткований протестантизмом на Единбурзькій Всесвітній місіонерській конференції 1910 р. У 1948 р. в Амстердамі на 1-й Всесвітній асамблеї церков була створена Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), до якої увійшли переважна більшість протестантських, а також православних і старокатолицьких церков. У травні 1995 р. Папа Іоан Павло II видав послання про екуменічний обов'язок «Хай будуть всі єдині». Е. р. ведеться на рівні міжнародних, регіональних і національних релігійних організацій. Активну участь в Е. р. беруть Українська православна, греко-католицька і деякі протестантські церкви. Водночас існує надто сильна антиєкуменічна течія в Руській православній церкві.

ЕЛЕГІЯ (грец. *журлива пісня*) — 1) Один з жанрів лірики; вірш, у якому виражені настрої смутку, журби, роздуму, *меланхолії*. 2) Музичний твір задумливого, сумного характеру.

ЕЛІТА (франц. *elite* — краще, добірне, від лат. *eligo* — вибираю) — найвидатніші представники будь-якої частини суспільства (напр., творча Е., політична Е., фінансова Е. тощо).

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ (від грец. *ellen* — грек) — такий, що стосується епохи еллінізму; у Стародавній Греції та низці країн Малої Азії, Єгипту, Близького Сходу та Середньої Азії — остання чверть IV — I ст. до н. е. Епоха еллінізму

характерна значним поширенням давньогрецької культури на ті землі, які увійшли до імперії Олександра Македонського, та синтезом цієї культури з місцевими культурними явищами. На території України Е. культура залишила визначні пам'ятки мистецтва (залишки архітектурних споруд та їх декор, скульптуру, вазопис, ювелірні прикраси), в яких синтезовано грецькі і місцеві сюжети та образно-стильові особливості.

ЕЛОКВЕНЦІЯ (лат. *eloquentio*, від *eloquor* — виголошую промову) — красномовність.

ЕЛЬДОРАДО (ісп. *e1 dorado* — позолочений, у золотому одязі) — вигадана країна казкового багатства, «золоте дно».

ЕМАНСИПАЦІЯ (лат. *emancipatio*, від *emancipor* — звільняю сина від батьківської влади) — звільнення від гніту, повинності, скасування якихось обмежень (напр., Е. жінок).

ЕМБЛЕМА (від грец. *emblema* — вставка, рельєфне оздоблення) — 1) Знак, що умовно або символічно відбиває певну ідею, поняття, слугує матеріальним зображенням

якогось символу. Основними Е. є родові знамена, міські або державні герби та прапори, певні зображення на товарах, фірмових бланках. 2) В XI–XIII ст. символічне зображення, що супроводжувалося віршованим або прозовим текстом. Були друковані збірники Е. Емблематичні цикли віршів писав Ф. Прокопович, а теоретичне обґрунтування емблематики дав Г. Сковорода (його власні емблематичні малюнки не видані). До емблематичної поезії близькі т. зв. «гербовні вірші»,

улюблені в Україні в XI–XII ст. 3) Різновид алегоричного художнього образу, в якому предметне зображення втілює певне абстрактне поняття, ідею. Межує з образами-символами, алегорією.

ЕМІСІЯ (від лат. *emissio* — випуск, випромінювання) — випуск банкнот, паперових грошей і цінних паперів державними установами.

ЕМІТЕНТ (від лат. *emittens (emittentis)* — той, що випускає) — установа або підприємство, що випускає в обіг цінні папери, банкноти або паперові гроші, тобто здійснює емісію.

ЕМОЦІЇ (від франц. *emotion* — хвилювання, збудження) — реакції людини і тварин на дії внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення й охоплюють усі види чутливості і переживань. Завдяки Е. люди не лише відчують, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність Е. і почуттів становить емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми Е. визначають емоційну культуру особистості.

ЕМПАТІЙНА КУЛЬТУРА (від англ. *empathy* — співчуття, співпереживання) — сукупність знань, переконань, вмінь і навичок, які характеризують здатність однієї людини підтримувати почуття іншої таким чином, щоб у процесі співпереживання дане почуття, залежно від його змісту, форми, часу, необхідності, ставало глибшим або нейтралізувалося.

ЕМПАТІЯ (англ. *empathy* — співчуття, співпереживання) — здатність людини до співпереживання і співчуття, розуміння внутрішніх станів іншої особи. Процес Е. є в основному інтелектуальним за своїм змістом.

ЕМПІРИЗМ (від грец. *empeiria* — досвід) — один із напрямів теорії пізнання, який на протигагу *раціоналізмові* стверджує, що єдиним джерелом і критерієм пізнання є чуттєвий досвід, применшує значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень (напр., емпірична

соціологія, що застосовується у соціологічних дослідженнях, обмежується спостереженням у суспільному житті лише окремих сторін, здебільшого нематеріальних).

ЕМПІРИЧНА ПЕДАГОГІКА — практика навчально-виховної роботи, що склалася стихійно й не дістала теоретичного обґрунтування та узагальнення. Філософія *емпіризму*, визнаючи чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм пізнання, виправдовує таке становище.

ЕМПІРИЧНИЙ (від грец. *empeiria* — досвід) — 1) Заснований на досвіді. 2) Властивий або стосується *емпіризму*.

ЕНДОГЕННИЙ (від грец. *endon* — всередині і *genos* — походження) — зумовлений внутрішніми причинами.

ЕНДОМОРФНИЙ ТИП (від грец. *endon* — всередині і *morfe* — форма) — морфологічний тип, властивий повним людям з переважним розвитком внутрішніх органів; характерна риса — прагнення до комфорту та чуттєвих задовольень.

ЕНТРОПІЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА — процес зниження рівня системно-ієрархічної впорядкованості, культурного комплексу будь-якого суспільства.

ЕНТУЗІАЗМ (від грец. *enthusiaso* — захоплююся божеством) — психічний стан великого піднесення, душевного пориву, натхнення.

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНИ — систематизовані збірники, в яких подано в алфавітному або тематичному порядку статті про осіб, предмети і явища, події, а також про окремі галузі народного господарства, науки тощо. Першою Е. У. є «Українська Загальна Енциклопедія», видана у 1930–1935 рр. у 3-х томах у Львові (гол. редактор І. Раковський). У 30-х роках в УРСР було зроблено спробу видати «Українську Радянську Енциклопедію» (УРЕ) у 20-ти томах, але у зв'язку з репресіями проти української культури та її діячів уряд припинив це видання. Із фахових Е. У. можна назвати «Колгоспну Виробничу

Енциклопедію» у 2-х томах, видану 1956 р. у Києві (гол. редактор М. Співак). 1939 р. у Львові вийшов перший зошит «Української Сільськогосподарської Енциклопедії» (гол. редактор Є. Храпливий), але з початком війни видання було призупинене. Окреме місце посідають Е. У. з питань українознавства. Першим виданням такого характеру є монументальна праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Із запланованих трьох томів з'явилися лише два за редакцією М. Грушевського (огляд українознавчих студій і історія України); Х. Вовка (антропология та етнографія), О. Шахматова (нарис історії української мови), С. Рудницького (нарис географії) та ін. Науковим товариством ім. Т. Шевченка в еміграції у 1949–1952 рр. видано «Енциклопедію Українознавства» в 3-х томах (гол. редактори В. Кубійович і З. Кузеля). 1955 р. з'явилася друга словникова частина «Енциклопедії Українознавства». А у 1955–1984 рр. видрукована фундаментальна праця за ред. В. Кубійовича «Енциклопедія Українознавства» у 10-ти томах. У ті ж роки в УРСР вийшла «Енциклопедія народного господарства Української РСР» за ред. С. Ямпольського у 4-х томах (К., 1969–1972), «Українська Радянська Енциклопедія» за редакцією М. Бажана у 16-ти томах, 17-й том – довідковий (К., 1960–1965), «Українська Радянська Енциклопедія» за ред. М. Бажана — у 12-ти томах (К., 1977–1985). З інших енциклопедій належну увагу українознавству і правдиві дані містить чеський «Ottuv Slovník Naučný», англomовний «Slavonic Encyclopaedia» (гол. редактор Й. Ручек, Нью-Йорк, 1949). Проте трактування українознавства у західних енциклопедіях залишається недостатнім: український матеріал розкиданий між російським і польським. Його обсяг незначний, а інформація часто невивірена, автори користуються неукраїнськими джерелами.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (грец. *коло загальноосвітніх знань*) — науково-довідкове видання з широкого кола найрізноманітніших узагальнених і систематизованих знань, найістотніших відомостей із життєдіяльності людини і людства. Е. бувають універсальні, спеціальні, галузеві.

ЕПІГОН (від грец. *нащадок*) — зневажлива назва осіб, що в нових умовах механічно відтворюють застарілі ідеї або мистецькі прийоми й засоби своїх попередників.

ЕПТАЛАМА (від грец. *шлюбний*) — в античній літературі пісня або вірш, що виконувалися під час весільних обрядів.

ЕПТАФІЯ (від грец. *epi* — над і *taphos* — могила) — 1) Намогильний напис. 2) Скульптурний чи живописний твір меморіального призначення, що містить портретне зображення померлого.

ЕПОС (грец. — *слово, розповідь*) — 1) Героїчні народні пісні, думи, поеми, оповіді. 2) Оповідний рід художньої літератури.

ЕРГОНОМІКА (грец. *ergon* — робота і *nomos* — закон) — інтегративна наука, яка вивчає закономірності особливостей людини та засобів виробництва. Виникла на стику технічних наук і психології, фізіології та гігієни праці. Досліджує оптимальні пристосування машин, інструментів, обладнання і умов праці до психофізіологічних властивостей людини. Е. називаємо також антропотехнікою та інженерною психологією.

ЕСЕ (франц. *essai*, букв. спроба) — короткі наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються вишуканістю форми. Іноді термін «Е.» вживається з іронічним відтінком. У сучасній літературі Е. — нарис або стаття, насичені теоретичними, філософськими роздумами.

ЕССЕНИ, або **ЕССЕЇ** — іудейська секта, заснована 150 р. до н.е. Стояла осторонь політичної боротьби, демонструвала релігійний аскетизм, суворо дотримувалася традиційних іудейських настанов. Частина Е. практикувала безшлюбність. Займалася сільським господарством, ремісництвом та лікуванням; майно в їхніх громадах було спільним. Вступ до секти був пов'язаний з таємними ритуалами. Е. вірили у безсмертність душі, потойбічну відплату; мали розвинуті месіанські уявлення. Це сприяло злиттю Е. з християнством.

ЕСТЕТИКА (від грец. *aisthetikos* — чуттєво сприйманий) — наука про прекрасне, його сприйняття та значення для суспільства, про загальні закони художнього пізнання дійсності і розвитку мистецтва.

ЕСХАТОЛОГІЯ (від грец. *eschatos* — останній, крайній і...логія) — релігійне вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту, є складовою будь-якої релігії.

ЕТАЛОНИ (франц. *etalon*, від *etaler* — виставляти, показувати) — 1) Зразкові міри та зразкові вимірювальні прилади, призначені для зберігання й відтворення одиниць вимірювання з точністю, максимально можливою за даного рівня вимірювальної техніки. Е. забезпечують єдність і правильність вимірювання у кожній державі та в усьому світі. Розрізняють Е. штучні й природні. До штучних належить, напр., Е. одиниці маси — кілограма, що становить прямий циліндр діаметром 39 мм, виготовлений зі сплаву платини (90 %) та іридію (10 %) Природним є, напр., Е. одиниці довжини — метра, який дорівнює 1 650 763,73 довжини хвиль (у вакуумі) випромінювання атома критону — 86. Е. бувають міжнародні (їх зберігають у Міжнародному бюро мір і вагів) і національні, які належать окремим державам. 2) Переносно — зразок, мірило.

ЕТАЛОННА ГРУПА — група, система поглядів якої використовується діючою особою як система *еталонів*.

ЕТИКА (лат. *ethica, ethika*, від грец. *ethos* — звичай) — 1) Наука, що вивчає мораль. 2) Норми поведінки, сукупність загальноприйнятих моральних правил, вимоги, які людина ставить перед собою або яких вимагає суспільство у певному середовищі, соціальній групі населення. В українському побуті ще у давні часи зафіксовані певні правила глибокої моралі для різних прошарків населення — однакові як для ченців, так і для світських людей. Суворі вимоги до людини містились у спеціальних порадниках для сповіді. Напр., «Ізборник Святослава», 1076 р. («Поради багатим») або «Поученіє» Володимира Мономаха (до 1125 р.) містили класифікацію добродійств, де поряд з релігійною санкцією моралі («Заповіді Божі») вказувалися і санкції «людські» (слава та поважання людей). Вимоги християнської етики до питань політики викладені у т. зв. «Слові про князів» (XII ст.). Про вимоги «лицарської моралі» свідчать літописи (зокрема, т. зв. Іпатіївський). Ці три типи етичних поглядів панували в Україні аж

до XII ст. Етичні проблеми висвітлював у своїх творах Г. Сковорода (систематичний виклад: «Начальная дверь ко християнському доброду, правию, діалоги»). У них наголошено на індивідуальних моральних завданнях, які стоять перед кожною людиною, покликані Богом до певного життєвого шляху. Подібне пропагують М. Гоголь (кожній людині Богом «доручено» виконання якогось завдання, людина є робітником у «Божому господарстві»), І. Франко, Леся Українка, І. Багряний. Велике значення для ефективності підприємництва має дотримання етичних норм.

ЕТИКЕТ (франц. *étiquette*, від флам. *steeken* — устромляти) — 1) Правила поведінки людей. 2) Порядок дій, правил ввічливості під час ділових зустрічей, переговорів, у дипломатичних колах.

ЕТИКЕТКА (франц. *étiquette* — ярлик, знак) — 1) Товарний ярлик, товарний знак, долучений до товару або до його упаковки, де зазначено назву товару, його основні характеристики, параметри, ціну, фірму-виготовлювача тощо. 2) Підпис під експонатом у музеї чи на виставці.

ЕТНІЧНА ГРУПА (від грец. *ethnos* — народ) — національна меншина, частина *етносу*, що проживає за межами своєї *етнічної* території. В Україні такими є росіяни, поляки, угорці, євреї, німці, білоруси, словаки, чехи, ін.

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ — усвідомлення людьми своєї причетності до певного народу; одна з основних *етнічних* прикмет.

ЕТНІЧНИЙ (від грец. *ethnikos* — народний) — той, що стосується або належить до якогось народу, його традицій, духовності, культури або до окремої етнічної групи людей.

ЕТНІЧНІ ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ — рушійні сили розвитку економіки суспільства, пов'язані з впливом на економічне життя особливостей *етнічної* свідомості, типової *економічної культури* і поведінки нації.

ЕТНОГЕНЕЗ (грец. *ethnos* — народ, *genesis* — походження, джерело) — походження народів. Це сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, які спричинилися до утворення етносу. Охоплює значний історичний період становлення та існування етносу у різних етноісторичних джерелах (рід, плем'я, народ, нація).

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — локально-територіальна частина *етносу*, яка вирізняється особливостями традиційної матеріальної і духовної культури, побуту, інколи діалектом. Такими Е. г. в Україні є гуцули, бойки, поліщуки, подоляни, волиняни, ін.

ЕТНОГРАФІЯ (грец. *ethnos* — плем'я, народ і *grapho* — пишу) — «народопис», народознавство. Наука, яка вивчає культуру, побут і звичаї того чи іншого народу.

ЕТНОЛОГІЯ (грец. *ethnos* — народ і *logos* — слово, наука) — наука про народ. У науці вживається для означення поняття «теоретична *етнографія*».

ЕТНОНІМ (від грец. *ethnos* — народ і *onima* — ім'я, назва) — назва народу, що передбачає визнання одного предка, родину й психологічну сумісність. Назва народу «українці» сформувалася остаточно у XVIII–XIX ст., хоч виникла ще у XII ст. Раніше вживали назв «руський», «русичі».

ЕТНОС (грец. *народ*) — стійке об'єднання людей, що історично склалися на певній території на ґрунті суспільного походження. Характеризується єдиною мовою, культурою, побутом, самосвідомістю, ментальністю. Вживається у значенні «народ».

ЕТНОЦЕНТРИЗМ (від грец. *племінний, народний* та лат. *центр*) — переконання у зверхності, вищості власної етнічної та культурної групи, відповідно зневага до інших груп.

Є

ЄВА (староевр. *Хава* — та, що дає життя) — згідно з *Біблією* перша жінка на Землі, праматір людства, створена Богом на шостий день його творіння з ребра Адама і приведена йому як дружина. За непослух Бог вигнав Єву разом з Адамом із раю і засудив їх. Єва за свій гріх мала «в болях ... народжувати дітей» і коритися чоловікові.

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. *evangelion* — добра звістка) — частина *Біблії*, чотири пов'язані спільною темою релігійні твори, що становлять основну частину Нового Заповіту. Містять життєпис Ісуса Христа на основі християнського віровчення.

ЄВАНГЕЛІСТ (грец.) — 1) Кожний з чотирьох, визнаних християнською церквою, укладачів ранньохристиянських творів — євангелій. 2) Член секти євангелістів.

ЄВРАЗІЙСТВО — концепція щодо слов'янських культур як неєвропейського феномену, який об'єднує в собі західні і східні риси і знімає суперечність інших та синтезує їхні досягнення.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ — вчення, яке доводить, що найбільший внесок у розвиток світової культури зробили європейські народи.

ЄВШАН — ЗІЛЛЯ (ПОЛИН) — символ пам'яті; рідної землі, Батьківщини, своєрідний пароль українців. Євшан — зілля (полин) — степова запашна рослина із червоним або пурпуровим цвітом. У *Біблії* слово «полин» нерідко поєднується зі словом «яд». Грішники часто зазнають кари Господньої саме полином. Слово «Євшан» за походженням тюркське. В Іпатіївському літописі міститься цікава

оповідь про братів — воловецьких ханів — Отрока та Сирчана. Після поразки від Мономаха хан Отрок опинився у Грузії, а Сирчан залишився коло Дону. «По смерті ж Володимира остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези (частина Грузії), мовивши: «Володимир вже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слово мое, співай же йому пісні воловецькі. А якщо він не схоче, дай йому понюхати зілля, що зветься Євшан». Той же не схотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І пішов він у землю свою (Л. *Махновець Літопис руський*. — С. 368–369). Не випадково митрополит Лларіон підкреслював: «Євшан — зілля зцілює від винародовлення, і хто забуде свою Батьківщину воно пригадає». В українському фольклорі полин — надійний оберіг від русалок, іншої нечисті. Образ «євшан — зілля» став літературною традицією. Він зустрічається у творах І. Франка, М. Вороного, Л. Забашти, М. Чабанівського, В. Коломійця, О. Гончарова та ін.

ЄЗУЇТИ (від лат. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного 1534 р. І. Лойолою. Орден відзначався особливою активністю в боротьбі з *Реформацією*.

ЄРЕСЬ (від грец. — особливе віровчення) — 1) Релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми пануючої церкви. 2) Переносно — відступ від панівних, загальноприйнятих поглядів, правил, положень та ін., інколи — те, що позбавлене здорового глузду.

Ж

ЖАНР (франц. *genre*, від лат. *genus (generis)* — рід, вид) — тип мистецького й літературного твору (роман, повість, поема тощо).

ЖАРГОН (франц. *jargon*, від галло-романського *gargone* — базікання) — соціальний діалект; відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної систем.

ЖЕНЬ (кит.) — принцип людяності, гуманного підходу до людини та суспільства.

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ — один із стародавніх релігійних обрядів принесення жертв духам померлих предків, обожнюваним предметам, богам, злим духам тощо. Ж. виникло в епоху первісного суспільства, коли мисливці кращу частину своєї здобичі залишали для духів померлих предків або духів-покровителів. Ж. набувало часом диких, бузувірських форм. У тій чи іншій формі Ж. збереглося в усіх релігіях і до нашого часу: запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання родичів на могилах, причастя, обітниця, калічення себе в бузувірських сектах.

ЖРЕЦТВО — суспільна (становна чи кастова) група людей, що виконували релігійні обряди. Найбільшого розвитку досягло в Єгипті, Індії, Іудеї та ін. На відміну від релігій Сходу, в Греції не було Ж. в загальноприйнятому розумінні: у полісах кожен громадянин міг приносити жертви, виконуючи очищення, узливання та інші священні дії. Жерця, як правило, обирали на рік або на кілька років, часом призначали жеребкуванням. Деякі «посади» жерців діставались у спадщину на ціле життя. В елліністичний період сан жерця можна було купити. Жерцем міг бути лише рівноправний громадянин, здоровий

психічно й фізично. Жерці не брали особливої платні за свою роботу, але брали частину м'яса жертвних тварин та подарунки віруючих. В античній Греції державним культом відали найвищі службові особи, а не жерці. Римське Ж. відіграло більшу роль в житті суспільства, ніж грецьке. У Римі жерці були службовими особами, відали календарем, оберігали закони, вступали в міжнародні зносини, засідали с сенаті тощо.

У переносному значенні жрець — той, хто присвячує себе служінню чомусь: жрець Аполлона — митець, жрець Вакха — п'яниця, жрець Морфея — сплюх (жартівливе) тощо.

ЖУПЕЛ — щось таке, що викликає жах, лякає. На церковно-слов'янській мові — сірка, що горить, чи смола для грішників у пеклі.

З

ЗАДАТКИ — природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, що становлять природне підґрунтя розвитку здібностей.

ЗАКЛИНАННЯ — усталена словесна формула, що супроводжується відповідними діями, яка мала магічну силу. Метою заклинань було вплинути на когось чи щось, підкорити його своїй волі або чаклунській силі, висловити настійне прохання, благання.

ЗАМОВЛЯННЯ — магічні слова, які за давніми уявленнями, маючи чаклунську силу, чинять вплив на щось — загоюють рани, лікують хвороби тощо.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИАНСТВА НА РУСІ — прийняття християнства наприкінці X ст. як державної релігії в Київській Русі, відоме також під назвою «хрещення Русі». Як свідчить історична наука, цей процес розпочався задовго до правління київського князя Володимира Святославовича і тривав багато десятиліть після нього. Серед панівних верств християнство поширилося вже в середині IX ст. У 988-989 рр., коли за Володимира проводилося масове хрещення в Києві та Новгороді, воно набуло статусу державної релігії, але його запровадження відбувалося й далі. З. п. на Р. було зумовлене потребами феодального ладу: сформоване родоплемінним суспільством язичництво вже не відповідало соціальним і духовним запитам нового часу; князівсько-боярська верхівка бачила в новій релігії, яка проповідувала ідеї богоданості держави, законопослушання, християнської духовності тощо, засіб зміцнення своєї влади, централізації давньоруської держави, зміцнення її міжнародного становища. Той факт, що Володимир віддав перевагу православ'ю, пояснюється низкою обставин: наявністю давніх торговельних та інших зв'язків між Київською Руссю і Візантією, укоріненням у ньому принципом підлеглості

церкви державній владі («принцип візантіїзму»), можливістю використання у даній конфесії слов'янської мови під час богослужіння. З. п. на Р. наштовхнулося на опір прихильників «віри батьків» — язичництва, але в цілому було прогресивним актом, оскільки воно допомогло встановленню історично-прогресивних феодальних суспільних відносин, сприяло широкому проникненню на Русь досягнень візантійської культури, налагодженню і розвитку зовнішньополітичних зв'язків Київської держави з державами Європи.

ЗВИЧАЙ — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

ЗДАТНІСТЬ — властивість індивіда, яка визначає його можливість, спроможність, нахил до виконання певної діяльності, наприклад здатність до навчання, здатність до трудової діяльності (професійна придатність) тощо. З. зумовлюється рівнем знань, здібностей, умінь, навичок, особистісними якостями (риси характеру і темперамент, особливості емоційно-вольової сфери). З. опосередкована умовами діяльності і вимогами соціального оточення. З. не є чимось незмінним, вона розвивається, поглиблюється, диференціюється в ході практичної діяльності людини. Значну роль, при цьому відіграють природні нахили людини, задатки.

ЗДІБНОСТІ — психічні властивості індивіда, які є передумовою успішного виконання певних видів діяльності (набуття знань, умінь і навичок; використання їх у праці). Виділяють загальні З., які тією чи іншою мірою виявляються у всіх видах людської діяльності (загальні розумові здібності, пам'ять, увага та ін.), і спеціальні здібності, які відповідають вузькому колу вимог конкретної діяльності (музичний слух — для музиканта, психомоторне чуття — для пілота, творча уява — для конструктора тощо). Успішне виконання певної діяльності передбачає своєрідне поєднання загальних і спеціальних здібностей. З. є не природженими, а соціально набутими. Визначальним у розвитку здібностей є умови життя і відносини людини з навколишнім середовищем. З. людини розвиваються на базі засвоєння суспільного досвіду, виховання і навчання, в

процесі трудової діяльності. Найуспішніше формуються здібності в умовах, коли праця стає життєвою потребою і людина у своїй діяльності керується високими громадськими мотивами. Такі умови для розвитку індивідуальних здібностей трудової людини створює соціалістичне суспільство.

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД — сукупність уявлень, поглядів, навичок мислення, вироблених і зафіксованих людиною на основі її повсякденного життя. Це свого роду робоча концепція явищ і подій, що оточують нас. Внаслідок багатовікового досвіду склалися прості, але правильні уявлення, які не втрачають свого значення, оскільки вони дають людині правильні орієнтири в природному і соціальному оточенні. З. г. протистоїть апріорним розумуванням, відірваним від життя. У минулому матеріалісти часто апелювали до здорового глузду у критиці антинаукових чи ідеалістичних теорій. З. г. відображає дійсність на рівні явища, він не достатній для проникнення в сутність, проте у психології, де емпіричний момент пізнання має чималу вагу, широко використовуються спостереження і досвід, точка зору З. г. не лише не ігнорується, а визнається як передумова руху пізнання від явища до сутності. В З. г. нерідко одночасно співіснують акумульований століттями досвід, наукоподібні версії і навіть окремі забобони. Ось чому, коли люди прагнуть внести вдосконалення в практику, З. г. виявляється замало, виникає потреба в строгому науковому знанні.

ЗЕЛЕНІ СВЯТА — символ єднання людини з силами природи та потойбічним світом; сонця, сонячного культу; торжества життя; розквіту дерев, квітів і трав; часу найбільшого буяння сил життя. Уже й сама назва З. с. дуже стародавня, далеко передхристиянська — вказував С. Килимник у дослідженні «Український рік...» Християнська церква намагалася змінити назву З. с. на свято Троїці, але весняні свята називають Зеленими, поминальну суботу — клечальною, а весь тиждень — Зеленим або Русальним. Головна мета цих свят — поклоніння Сонцю, Сонячному культу та культу покійників, а також поклоніння деревам, квітам. Хату і двір прибирали клечанням, квітами та травами, устеляли долівку скошеною травою. Українці ві-

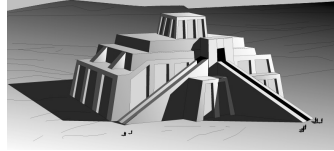
рили, що душі померлих весною і влітку вселяються в дерева і квіти, тому їх приносили до двору і хати, «пригощали» коливом, задобрюючи їх.

ЗЕМЛЯ — символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни; духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного і негативного начала; світла і темряви; гріхопадіння, місця вигнання людини з раю. До землі український народ почуває глибоку повагу, яка часом межує з обоженням. Землю називають святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, земля годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, при цьому цілують її або з'їдають жменьку землі — і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чимось іншим вважається таким же великим гріхом, як бити рідну матір (*Булашев Г. О. Український народ. — С. 268*). Наші предки зважали, що земля жива, бо «тільки живе може живому життю дати». А земля давала життя і житу, і пшениці, і усякій пашниці. «Земля наша мати, всіх годує», «Земля дає все і забирає все», — стверджують прислів'я. «Земля — мати», а «Сонце — батько, Місяць — вітчим». Ці народні афоризми відображають взаємини людини з природою від найдавніших часів. Слово «земля» в українській культурі уособлює кілька значень, і така ж неоднорідна символічна знаковість цього образу: астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі — Вітчизни. Земля-мати — дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі. Образ землі-матері ввійшов поетичним символом до фольклору українського та інших слов'янських народів (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. — 28 с.*).

ЗИЗАНІЙ Лаврентій (Тустановський) (? — після 1633) — український та білоруський православний церковний діяч, письменник. Член «вченого гуртка» Києво-Печерської лаври. Родом з Рогатина на Галичині. Освіту здобув у Острозі. Викладав у львівській, віленській, берестейській братських школах. Брав участь у роботі Берестейського православного собору 1596 р. З 1624 р. — редактор і перекладач у друкарні Києво-Печерської лаври. Головний твір З.Л. — «Великий катехізіс» (1627 р.). Ряд його трактувань (про Трійцю, природу

гріховності людини, свободу людської волі та ін.) були піддані критиці московськими цензорами як неправославні, протестантські. Його праці: перший в Україні друкований буквар « Наука ку читаню и розуменю писма словенскаго» (1596 р.), «Лексис», «Грамадіка словенска» (1596 р.) та ін.

ЗІККУРАТ — в архітектурі Месопотамії ступінчаста вежа з храмом на вершині. Найвідоміший зіккурат — Етеменанкі у Вавилоні з храмом бога Мардука на вершині, мав висоту близько 90 м.

ЗНАК — матеріальний предмет, явище, подія, які виступають представником іншого предмета і використовуються для збереження і передачі інформації.

ЗНАННЯ — форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. Сумнів щодо істинності пізнавального результату виключає можливість зведення його до знання і перетворює цей результат на гадку. Статус З. як права на істину здатна забезпечити лише практика.

ЗНЕСЕННЯ — відповідник нім. *Aufgeben* від дієсл. *aufgeben* — сходити, підніматися; виникати; розкриватися; розчинятися у чому-небудь. Нім. Філософ Г. В. Ф. Гегель використовує це поняття для передачі суперечливого змісту категорії заперечення. Це водночас і загибель (знесення будівлі) і збереження, піднесення на вищий рівень розвитку. Поняття З. є принципово важливим для розуміння принципу заперечення заперечення (у праці «Наука логіки»).

ЗОДІАК — символ земного життя; його матеріалізації та одухотворення; символ нескінченності, вічності; внутрішньої єдності; відповідності між земними подіями і небесними явищами; символ єдності і взаємозв'язку людини та Всесвіту. Слово Зодіак означає «колесо життя», тому його символіка пов'язана з колом. З давніх часів люди, спостерігаючи за небом, намагалися встановити шкалу відповідності

між подіями земного життя та небесними явищами. У результаті певних узагальнень вони дійшли висновку, що кожна форма земної природи перебуває в залежності від небесних переміщень. Своєрідним графічним зв'язком цієї залежності і став Зодіак. Безпосередні джерела його виникнення маловідомі. Однак аналогічні йому символи знайомі багатьом народам. Кожен знак зодіакальної системи зазнає впливів з боку однієї з планет та певного міфічного божества, тому кожен такий знак є необхідним етапом на шляху духу до своєї досконалості. Основа зодіакальної системи (рух сонця по небу) була закладена у древній Індії: індійці відкрили 8 знаків Зодіаку. Зодіакальна система із 12-ти знаків з'явилася в VI ст. до н. е. Вона характеризується формою круга (символ нескінченності), поділом на 12 частин, яким відповідають певні знаки, а також зв'язком із сімома планетами. Зодіак можна розглядати не лише як безперервний процес, але і як замкнений ланцюг, у межах якого в результаті переходу кількісних змін у якісні здійснюється поділ на 12 частин. Символіка Зодіаку пов'язується з окремими його знаками, до яких належить Овен, Тілець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козеріг, Водолій, Риби.

ЗООМОРФНІСТЬ (від грец. *тварина* і *форма*) — уподібнення речі

якійсь тварині, реальній або фантастичній (тератоморфність); засоби такі ж, як і при *антропоморфності*.

ЗОСЕРЕДЖЕНІСТЬ — одна з універсальних властивостей свідомості, співмірна з такими її показниками, як єдність і цілісність. Правомірно говорити про зосередженість уваги, сприймання, пам'яті, уяви, волі, а в соціальній психології — зосередженість всієї особистості на певних видах діяльності і спілкування. Зосередженість має велике значення для оптимального перебігу пізнавальної і практичної діяльності людини. Значною є роль зосередженості у багатьох сучасних професіях, особливо з чималим вмістом творчих операцій. Фізіологічним ґрунтом зосередженості є здатність нервової системи

концентрувати в певних точках, зонах процеси збудження і гальмування. З погляду психологічного аналізу зосередженості є здатністю інтелекту і волі до контролю над швидкоплинними ситуаціями.

ЗРІЛІСТЬ (особистості) — сукупний стан високого розвитку фізіологічних, інтелектуальних, вольових, моральних, соціальних параметрів людини. В генезисі спочатку настає біологічне і фізіологічне дозрівання організму (нині у зв'язку з акселерацією воно дещо зсунулося в бік молодшого віку: для хлопців 14–16 років, для дівчат 12–16 років), а потім приходить психічна зрілість як високий показник роботи сенсорних, мнемічних, інтелектуальних функцій людини. Згодом настає моральна і світоглядна зрілість як свідчення соціальної зрілості особистості. Соціальна зрілість (ґрунтується) на ідейних переконаннях, сформованому світогляді і включає в себе оперативне, вправне й ефективне здійснення практичної діяльності.

I

ІДЕАЛ (від грец. *ідея*) — уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу. І. вірно чи ілюзорно відображає корінні суспільні, насамперед класові, інтереси. Залежно від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політичні, етичні, естетичні, гносеологічні та інші ідеали, які входять до складу світогляду людини, і виявляють активно-творче відношення людини до дійсності, відіграючи роль кінцевих цільових орієнтирів. І. об'єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи та плани, рівень домагань, задуми та вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (від лат. *identicus* — тотожний і *facio* — роблю) — прийом наукового пізнання, при якому встановлюються тотожність, подібність об'єктів завдяки спільності певних рис, ознак. У соціальній психології ідентифікація широко застосовується при вивченні малих груп, класифікації лідерів, типології особистості. Ідентифікація тісно пов'язана з моделюванням як методом сучасного наукового пізнання. І. — процес, завдяки якому дитина присвоює характеристики «іншого».

ІДЕЯ (грец.) — за Платоном особливий вид буття, духовна реальність, яка існує об'єктивно, незалежно від фізичного буття, неосяжна для чуттєвого сприйняття. Ідеї — своєрідні прототипи, моделі фізичних речей.

ІДІОМА (з грец.) — стале словосполучення, що виконує функцію окремого слова, значення якого не виводиться із значень компонентів, з яких воно складається (наприклад, «накивати п'ятами»). Ідіома є результатом мовної творчості народу протягом багатьох століть.

ІЄРАРХ (від грец. *hieros* — священний і *arche* — влада) — представник вищого християнського духовенства (папа, патріарх, митрополит кардинал, архієпископ, єпископ).

ІЄРОГЛІФ — знак деяких видів ідеографічного письма (єгипетська ієрогліфіка, давньошумерський клинопис, сучасна китайська ієрогліфіка).

ІЗОЛЯЦІЯ (франц. *відособлення*) — у психології почуття соціального спустошення і безнадії, яке виникає внаслідок нездатності досягти соціальних, інтимних контактів.

ІКОНА (від грец. *eikon* — зображення, образ) — у християнстві (православ'я, католицизм) — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення, якому надають священного характеру. У широкому розумінні — зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, сцен зі Святого Письма. У вузькому значенні — твори мистецтва, що мають культове призначення. Культ І. бере початок від II ст., набув розквіту в X ст. Найдавніші І., що збереглися до наших днів, належать до VI ст. І. трапляються й у деяких інших релігіях, напр. у ламаїзмі.

ІКОНОГРАФІЯ (від грец. *зображення, образ і пишу, креслю, маюю*) — 1) Сукупність зображень будь-якого обличчя (напр., видатної людини) або тих сюжетів, котрі були характерними для певної епохи, напряму в мистецтві та ін. 2) В образотворчому мистецтві І. — суворо встановлена система зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен. Іконографічні сюжети виникли на основі зв'язку стародавнього мистецтва з релігійним культом і ритуалом. Вони були покликані полегшувати розпізнавання персонажа або сцени, а також узгоджувати принципи зображення з певною теологічною концепцією (напр. І. Богоматері, Ісуса Христа, свят — у християнському мистецтві, Будди — в буддійському). 3) У мистецтвознавстві — І. (іконографічний метод) — опис і систематизація типологічних ознак і схем, що визнані і використовуються для зображення персонажів або сюжетних сцен. Іконографічний метод склався у Франції у 40-х роках XIX ст. як засіб вивчення середньовічного мистецтва, тлумачення його *символіки, алегорій, атрибутів*. Набув поширення в 2-й пол. XIX — на поч. XX ст.

ІКОНОПИС — вид культового станкового живопису (*ікони*). І. виник на основі античної художньої культури. Іконоборство, що набуло поширення у VIII–IX ст., загальмувало розвиток І. Іконописні твори виконувалися в техніці яєчної темпері та мозаїки. Провідною школою І. у Візантії була Константинопольська, яка мала вплив на школи Балкан, Грузії, Італії та Київської Русі. Наприкінці II ст. склалася Київська школа («Печерська (Свенська) Богоматір», 1288). З того часу відоме ім'я художника Алімпія Печерського. З XII ст. відомі художні школи І. у Володимиро-Суздальському, Галицько-Волинському та ін. князівствах («Устюзьке Благовіщення», «Спас Нерукотворний»).

ІКОНОСТАС (від *ікона* і грец. *stasis* — місце стояння) — стіна, що відокремлює вівтар від основної частини православного храму. І. Виник наприкінці XIV — у XV ст. з передівтарної перегородки. Тоді ж склалася загальноусталена композиційна структура І. Під впливом різних архітектурних стилів (Відродження, бароко, класицизм тощо) змінювались архітектурні рішення та декоративне оздоблення І. В Україні відомі І. у церквах: Параскеви П'ятниці у Львові (поч. XVII ст.), Успенський у с. Великі Грибовичі Львівської обл. (1629–1638), Св. Духа в м. Рогатині Івано-Франківської обл. (1645–1650), Преображенській у с. Великі Сорочинці Полтавської обл. (1732), Софійському соборі (1731–1747) та Андріївській церкві в Києві (1751–1754), Іллінській у Чернігові (1774).

ІЛЮЗІОНІЗМ (франц. *illusionnisme*, від лат. *illutio* — обман, насмішка) — 1) Імітація видимого світу у творах образотворчого мистецтва, створення уявлення реально існуючих предметів і простору. І. з'явився в античному живописі, відігравав помітну роль у мистецтві Відродження; став одним із провідних принципів монументально-декоративного мистецтва бароко (коли в інтер'єрах будівель реальний архітектурний простір зливається з ілюзорним живописним, який відтворюється за допомогою вигадливих

перспективних споруд). І. використовується в станковому мистецтві (живописні та графічні натюрморти-«обманки» XVIII ст., акварелі). 2) Вид церковного й естрадного мистецтва, пов'язаний з використанням спеціальної апаратури для створення видимості «чудес».

ІЛЮЗІЯ (від лат. *illusion* — помилка, оманливе уявлення) — хибне сприймання об'єктивного світу, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи. Ілюзії виникають з різних причин: несприятливих умов навколишнього середовища (туман, темрява), дефектів у діяльності органів чуттів (глухота, короткозорість), напруженого очікування, емоційного збудження, афекту, який дезорганізує психіку і поведінку людини, послаблення уваги. Залежно від органа чуттів, що їх породжує, ілюзії бувають оптичними, слуховими, тактильними. Бувають ілюзії, що відіграють певну позитивну роль у сприйманні людини. До них належать просторові ілюзії, з якими ми зустрічаємося при сприйнятті творів живопису (наприклад, ілюзія перспективи). Ілюзії, які виникають при різноманітних психічних захворюваннях, — стійкі. У здорової людини ілюзії мають епізодичний характер. Ілюзії слід відрізнити від галюцинацій. Ілюзії виникають за наявності реальних подразників, а галюцинації — за відсутності зовнішніх реальних об'єктів.

ІЛЮЗОРНІСТЬ (від лат. *illusio* — обман, насмішка) — в образотворчому мистецтві — оманливе відчуття вірогідності зображення.

ІЛЮМІНУВАННЯ (від лат. *illumino* — освітлюю, роблю яскравим, прикрашаю) — розфарбовування вручну гравюр або малюнків; процес виконання кольорових мініатюр та оформлення орнаментом середньовічних рукописних книг.

ІЛЮСТРАЦІЯ (від лат. *illustratio* — висвітлюю, наочно зображую) — зображення, яке наочно пояснює або доповнює будь-який друкований текст.

ІМАНЕНТНИЙ (від лат. *immanens* — властивий, притаманний) — внутрішньо властивий будь-якому явищу, такий, що впливає із самої природи явища.

ІМІДЖ (від лат. *imago* — образ, вигляд) — цілеспрямовано формований образ (особи, явища, предмета), покликаний здійснити емоційно-психологічний вплив на когось з метою популяризації, реклами та ін. І. — сукупність зовнішніх особливостей людини (одяг, зачіска, прикраси, макіяж) у поєднанні з внутрішніми створюють враження про особистість як оригінальну, неповторну, із власним стилем поведінки, мовлення та способом життя.

ІМІТАЦІЯ (від лат. *imitor* — наслідую) — у психології — здатність однієї людини наслідувати рухи, жести, міміку, голос іншої людини. Окремим людям властиво копіювати звуки (тварин, птахів), точно відтворювати голос відомого актора тощо. На цій здатності розвинувся спеціальний імітаційний жанр естрадного мистецтва. На основі імітації розробляють мову ЕОМ, близьку до природної людської мови. Імітація має важливе значення у постановці драматичних творів, а також при програнні соціальних ролей в різних видах людської життєдіяльності.

ІМПЕРАТИВ (лат. *владний*) — вимога, наказ, закон. У І. Канта — загальнозначущий, безумовний моральний принцип на противагу особистим принципам поведінки людини, які мають значення лише за певних умов.

ІМПЛІЦИТНИЙ (від лат. *implicito* — сплітаю) — неявний, схований, такий, що (на відміну від експліцитного) може бути виявлений тільки через свої зв'язки з іншими об'єктами чи процесами. У мислительному завданні інформація про невідомі об'єкти є значною мірою імпліцитною. Наприклад, розв'язок завдання в його умові існує приховано, імпліцитно. Термін імпліцитний широко вживається у психології для позначення того, що приховано від погляду дослідника, наприклад мотиви тієї чи іншої поведінки.

ІМПЛЮВІЙ (від лат. *impluvium* — водостік) — неглибокий чотирикутний басейн у центрі атрію (приміщення в давньорим. житлі); із покрівлі будинку в І. через комплювій стікала дощова вода.

ІМПОРТ — 1) Термін, усталений для стародавніх суспільств з розвиненою торгівлею; вказує на товарний характер, стандартизацію виробництва продукції та вивіз її для продажу або обміну, часом на значні відстані (аж до міжконтинентальних). Іноді вживається для позначення поодиноких речей немісцевого походження. 2) Ввезення товарів або капіталів будь-якою країною з-за кордону.

ІМПРЕСІОНІЗМ (франц. *impressionisme*, від *impression* — враження) — художній напрям у мистецтві й літературі останньої трет. XIX — поч. XX ст. Провідною метою мистецтва І. проголошував витончене відтворення суб'єктивних скороминущих вражень і спостережень, мінливих відчуттів і переживань художника. І. сформувався в пейзажному живописі у Франції (70–80 р. XIX ст.); художники-імпресіоністи збагатили живопис творчими досягненнями в зображенні мінливих станів природи, тонких відтінків світла, забарвлення предметів залежно від освітлення.

ІМПУЛЬС (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — у психології — спонукання, поштовх до дії, який не стримується інтелектом. Імпульсивна людина — невірноважена, легко збуджується, поведінка її нелогічна. У фізіології імпульс — форма збудження в нервових волокнах, яку спричинює будь-яке подразнення.

ІМПУЛЬСИВНІСТЬ (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — схильність людини до надто швидких, недостатньо продуманих, надміру емоційних реакцій на події, що відбуваються навколо. І. часто виступає як риса характеру людини.

ІНДИВІД (лат. *неподільне*) — людина як окрема природна істота, представник виду, носій індивідуально своєрідних рис. Найістотніші характеристики індивіда — цілісність психофізичної організації, стійкість у взаємодії із зовнішнім світом.

ІНДИВІДУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — один із напрямів глибинної психології, розроблений А. Адлером, учнем З. Фрейда. Психічний розви-

ток визначається, за Адлером, почуттям неповноцінності, котре формується у дитячому віці і потім може бути переборене через самоствердження у творчих актах, у боротьбі за владу, зверхність над іншими.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ (від франц. *individual* — особистий) — неповторність психіки та *особистості* людини, своєрідне поєднання її фізичних та психологічних особливостей.

ІНЦІАЛ (від лат. *initialis* — початковий) — 1) Збільшена заголовна літера будь-якого розділу в тексті рукописної чи друкованої книги, оздоблена орнаментом, ілюстративним малюнком, зокрема зображенням людських фігур і тварин, жанровими сценками. 2) Великі початкові літери імені, по батькові, прізвища.

ІНЦІАЦІЯ — обряд посвячення юнаків у повноправні члени суспільства, що імітував вмирання та нове народження або перетворення на іншу істоту.

ІНКОРПОРАЦІЯ (від англ. *об'єднуватися, приєднуватися, приймати до складу, утворювати спілку*) — вступ-прийняття до групи, об'єднання з групою.

ІНТЕГРАТИВНИЙ — той, що сприяє об'єднанню та згуртуванню (див. *Інтеграція*).

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integratio* — поповнення, відновлення) — 1) Об'єднання в ціле будь-яких окремих частин. Протилежне — дезінтеграція. 2) І. економічна — процес інтернаціоналізації господарського життя, зближення, об'єднання економік низки країн. 3) Погоджений розвиток і взаємне доповнення підприємств галузей економіки, регіонів і держав задля ефективнішого використання ресурсів і повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах і послугах. 4) І. соціальна — наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами.

ІНТЕЛЕКТ (від лат. *intellectus* — розуміння, розсудок, пізнання) — розум, здатність до мислення, особливо до його вищих теоретичних рівнів.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — соціальна група, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (науковці, інженери, техніки, вчителі, лікарі, митці тощо). І. виникла внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної.

ІНТЕНЦІЯ (лат. *прагнення*) — філософський термін, який означає намір, мету, спрямованість свідомості, мислення на предмет.

ІНТЕРАКЦІЯ (франц. *взаємодія*) — характеристика діяльності, в якій беруть участь два або більше суб'єктів.

ІНТЕРВ'Ю (англ. *interview*, букв. — зустріч, бесіда) — 1) Жанр публіцистики, розмова журналіста з політичним, громадським або іншим діячем з актуальних питань. 2) Засіб ділового спілкування. 3) Спосіб отримання інформації при проведенні маркетингових (соціологічних) досліджень.

ІНТЕРЕС (від лат. *interest* — має значення) — поняття, що характеризує важливе, значуще, потрібне для *індивіда*, сім'ї, колективу, групи, класу, нації, суспільства в цілому. Розрізняють І. особисті і загальні (сімейні, групові, класові, національні, суспільні). І. є результатом об'єктивних соціальних умов, що визначають відповідну спрямованість волі і дії людей. Суспільний І. є завжди інтересом людей, що входять до складу будь-якої соціальної та історичної спільності (суспільної групи), того чи іншого колективу, підприємства, об'єднання.

ІНТЕР'ЄР (від франц. *interieur* — внутрішній) — 1) Внутрішній простір будівлі, приміщення. 2) Внутрішнє оформлення приміщення, офісу, підприємства (організації, фірми, компанії) чи торговельної зали, яке викликає позитивні емоції відвідувачів, спонукає покупця до купівлі товару.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (лат. *овнутрювання*) — процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні ідеальні дії, перетворення об'єктивних змістів на суб'єктивні смисли.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ (від лат. *між та люди*) — специфічна, особлива спільність між суб'єктами дії, умов, одна із вад взаєморозуміння та взаємодії, сфера спільних для суб'єктів значень та смислів.

ІНТИМНИЙ (від франц. *intime*, лат. *intimus* — найглибший, таємний) — глибоко особистий, приятний, сердечно щирий, дружній, задушевний; сердечний, любовний.

ІНТОНАЦІЯ (лат. *intono* — голосно вимовляти) — 1) Ритмомелодійний лад мовлення, що залежить від підвищення або пониження тону під час вимови. 2) Тон, манера вимови, що виражає почуття, ставлення до предмета висловлювання.

ІНФАНТИЛІЗМ (від лат. *infantilis* — дитячий) — затримка в розвитку організму, яка виявляється в збереженні у дорослої людини фізичних і психічних сил, властивих дитячому вікові.

ІРЕДЕНТИЗМ (італ. *irredentismo*, від *irredento* — незвільнений) — політичний і суспільний рух в Італії кінця XIX — початку XX ст. за приєднання до Італії земель, що були частково заселені італійцями і не ввійшли до складу Італії під час її возз'єднання.

ІРОНІЯ (від грец. *eironeia* — вдавання, прихований глум) — 1) Тонке приховане глузування. 2) У літературі — стилістичний прийом контрасту видимого і прихованого змісту висловлювання, що створює ефект глузування. Злу іронію називають сарказмом.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. *irrationalis* — несвідомий, нерозумний) — поняття, протилежне раціоналізмові, обстоює обмеженість можливості розуму в процесі пізнання, протиставить йому інтуїцію, віру, інстинкт, відчуття як основні види пізнання.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ (лат. *irrationalis* — несвідомий, нерозумний) — те, що перебуває поза межами розуму, пізнання. Нелогічне, містичне.

ІСИХАЗМ — містична течія візантійської філософії етико-аскетичного характеру, яка проповідувала єднання з Богом через зосереджену молитву, що межувала з *екстазом*.

ІСЛАМ (араб. — *покірність, віддання себе Богу*) — одна з світових релігій. Виник у VII ст. в Аравії і багато в чому визначив історію, ідейне і культурне життя значної частини населення Азії, Африки і частково Європи у середні віки, новий і новітній час. Характерною ознакою І. є його роль як соціального і культурного регулятора. В мусульманській громаді всі сторони життя людини і суспільства регламентовані релігією. Преважна увага ранніх мусульман до питань права і зовнішньої обрядовості знайшла відображення у п'яти основах віровчення: визнання єдиного божества і пророчої місії Мухаммеда, молитва (саят), піст (саум), податок на користь бідних (закят) і паломництво (хадж).

Й

ЙОГА (санскрит., дослівно *з'єднання, роздуми, споглядання*) — в індійській традиції один з шести ортодоксальних (брахманських) напрямів, який розробив систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс практичних вправ для досягнення стану «звільнення» душі від «пут» матерії, тіла. Засновником класичної Й. вважається Патанджалі (близько II ст. до н. е.). В залежності від особливостей йогіна, система Й. передбачає три шляхи до «звільнення», а саме: шлях пізнання (джнана-Й.), релігійної любові (бхакті-Й.) і активної дії (карма-Й.).

ЙОРДАНЬ (Водохреще, Богоявлення) — символ сили і могутності; день хрещення Господа; здоров'я, життя на землі; чистоти; світла; любові. Це велике церковне свято (19 січня за н. ст., 6 січня за ст.ст.). За Євангелієм, саме цього дня приблизно 2 тис. років тому 30-річний Ісус Христос прийняв хрещення від Івана Хрестителя (Предтечі) на річці Йордань. «І не знав Я Його, але Той, Хто хрестити водою послав мене, мені оповів: «Над Ким Духа побачиш, що сходить і зостається на ньому, — це Той, Хто хреститься Духом Святим». І я бачив, і засвідчив, що Він — Божий Син» (*Іоана I, 29-39*). Свято 19 січня називалося празником Хрещення Господа і Богоявлення. Бо при хрещенні Спасителя було з'явлення Пресвятої Трійці та урочисте з'явлення Божества Спасителя, який всенародно розпочав своє служіння в ім'я визволення світу. Св. І. Золотоуст говорить, що не той день, в який народився Спаситель, має бути названий Богоявленням, але той день, в який він хрестився. У цей день в пам'ять про хрещення Ісуса Христа у Йордані Церква проводить велике освячення води на річках, озерах, колодязях. Саме місце, куди йдуть від Церкви на освячення води, називають Йорданою. Слово йордань виникло у найдавніші часи і означало певне надання воді сонячної сили. У часи язичництва це свято було приурочене народженню богині води Дани. З давніх звичаїв у слов'ян

збереглося шанобливе ставлення до води. 19 січня вирубували з криги хрест, фарбували буряковим квасом у червоний колір, прикрашали рушниками, гілками сосен, сухими квітами. Потім священик освячував воду та віруючих. Ця вода — особлива, її використовують для лікування хвороб, для різних магічних обрядів. Дівчата вмиваються, щоб «рожеві лица були». Після освяти несли воду додому, і батько окроплював нею хату і все господарство. Хлопці в цей день малювали хрести на парканах, дверях, хатах, і знаки не можна було витирати до наступного Водохреща. У цей день ходили в гості, співали йорданські колядки, веселилися, молодь збиралася на різні забави.

К

КАЗНА (тюрк.) — 1) сховище грошей, коштовностей та інших матеріальних цінностей ханів, царів, князів, монастирів. 2) В умовах централізованих держав — сукупність їхніх фінансових ресурсів; те саме, що й *фіск*.

КАЗНАЧЕЙСТВО (від *казна*) — державний фінансовий орган, що видає касовим виконанням державного бюджету.

КАЛЕНДАР (лат. *calendarium*, букв. — боргова книжка) — 1) Система виміру часу, що ґрунтується на періодичності явищ природи, пов'язаних із рухом небесних тіл. Сучасний К. бере початок від юліанського К. (старий стиль), запровадженого Юлієм Цезарем 46 р. до н.е. У ньому з кожних 4-х років 3 роки були по 365 днів, а четвертий, високосний (номер якого ділиться на 4) — 366 днів. Оскільки тривалість юліанського року довша за справжню на 11 хв. 14 сек., то за 128 років це призводило до запізнення початку календарного року майже на 1 добу. Через це 1582 р. папа римський Григорій XIII провів реформу юліанського К. Було запроваджено григоріанський К. (новий стиль). Середня тривалість року за григоріанським К. лише на 26 сек. довша за астрологічну. Різниця між юліанським і григоріанським К. становить: у XVIII ст. — 11 діб, XIX ст. — 12 діб, XX ст. — 13 діб. У Росії юліанський К. запроваджено 1700 р. Петром I, а григоріанський — лише з 14 лютого (1 лютого за старим стилем) 1918 р. Про український К. дохристиянських часів відомо дуже мало, хоча про існування календарної системи свідчать народні назви деяких місяців. Приймавши християнство з Візантії, Київська Русь узяла звідти і К. (т. зв. юліанський). В Україні новий стиль був уведений Центральною Радою 1 березня 1918 р. для цивільного вжитку; у церковному житті залишився юліанський К. 2) Назва популярної книги, поширеної з XVII ст., що розвинулася з первісного додатка до богослужбових

книг (напр., місяцеслова) до типу альманахів універсального популярно-наукового і літературного характеру. Відомий К., друкований Ф. Скориною 1525 р. у Вільні під назвою «Малая подорожная книжица», зміст якої становили псалтир, часословець, акафісти, канон, шестидневець, календар і пасхалії. На початку XVIII ст. К. видавала друкарня Києво-Печерської лаври. Перший К. під назвою «Календарь, или месяцесловъ» вийшов 1700 р. Наприкінці XVIII ст. у Києві виходили періодично два К.: церковний і «Астрономо-политический». Періодичне видання К. розпочав Ставропігійський інститут у Львові (1864–1939 рр.). Це був щорічний К. наукового характеру з багатим змістом. Від 1870 до 1939 р. виходив К. товариства «Просвіта» у Львові. У 1920–1930 рр. на західноукраїнських землях К. видавали різні українські організації. Деякі з них залишалися джерелом матеріалів з історії культурно-освітнього, визвольного-політичного життя. Відомий К. київської «Просвіти» (1907, 1908) і «відривні К.» видавництва «Час». 1919 р. вийшов перший радянський К. під назвою «Календар довідний». 3) Показчик усіх днів року.

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ — найдавніший вид усної поетичної творчості. Виникла у християнську добу. Цикли цієї уснопоетичної словесності пов'язані з певними періодами року (календарем) — колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, петрівчані пісні тощо, або ж з відповідною трудовою діяльністю людини — косарські пісні, обжинкові пісні.

КАЛИНА — символ вогню, сонця; неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. «Без верби й калини нема України», — каже народна мудрість. У давнину калину висаджували у кожній садибі. Нею прикрашали найсвятіше — гільце (вільце) молоді, весільний коровай, оселю. І проводжали у вирій на вічний спочинок теж із калиною. Етимологія слова «калина» пов'язана з поняттям вогню, — першоелементами земного життя. Сувіття білих віночків нагадувало сонце,

а білий колір був сакральним. Насінини калини за формою дуже схожі на червоне серце. В Україні колись святим було материнське побажання: «Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, неза́йманою та чистою до вінця!» Одним із найважливіших символічних значень калини було «чиста дівоча врода» («А Дівчина, як калина, личком рум'яная...»). Символізувала вона і вірне, довічне кохання («Та й зацвіла калиночка дрібненько, аби в парі прожили добренько»). Ламати калину означало виходити заміж, любити. «Символізуючи відновлювану від покоління до покоління кров українського народу, — пише О. Братко-Кутинський, — калина тим самим символізує його невмирущість, непідвладність часові... Єдинокровність, однак, пов'язує народ не лише в часі, а й у просторі. Отже, червона калина трактується як засіб магічного зв'язку між людністю України» (*Братко-Кутинський О. Символік світобудови. Українська традиція // Людина і світ. — 1991. — № 11 — 38 с.*). У фольклорі, народній уяві символом України виступала саме калина: *А ми тую червону калину та й підіймемо. А ми нашу славу Україну та й розвеселимо!...* Червона калина стала також символом українського козацтва, війська. Філософськи глибоким є й символічний образ «калинового мосту». «Калина — символ розквіту, — підкреслює Б. Ажнюк, — міст — життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть). Перший берег вже за спиною (на...мості), попереду другий берег, і зворотного шляху немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя у хвилину розквіту і ностальгія за тим, що минає» (*Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цілісність // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992. — 41 с.*). Сумну символіку мала калина у хвилину вічної розлуки з дорогою людиною, її часто висаджували на могилах неодружених дівчат та хлопців. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. «Так символічно, — вказує С. Боруцький, — виражалася потреба постійного зв'язку людини з «тамтим світом», що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя» (*Боруцький С. «А ми тую червону калину...» // Людина і світ. — 1993. — № 2. — 28 с.*). І все ж куц калини не був символом смерті. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам'ять.

КАЛОКАГАТІЯ — естетичний ідеал гармонії духовного і фізичного.

КАМІНЬ — символ буття, означає міць і гармонійне примирення із самим собою; символ єдності й сили; у християнстві — один із символів Ісуса Христа; у фольклорі, літературі — символ непорушності, твердості, водночас жорстокості, суму, душевного болю і відчаю; основи світу; Місяця. Твердість, надійність каменю споконвіку вражала людей. Саме із цього матеріалу вони робили надійні знаряддя праці, а тому — обожествляли його. У стародавніх переказах їх називали «кістками землі». При ударі каменю об камінь з'являлися «чудо-іскри» (вогонь), які теж стали предметом культу. Довговічність, сакралізація каміння спричинили і те, що більшість ідолів були зроблені саме з твердих порід каменю. Обожненню цих мінералів сприяли і метеорити, що падали з неба, їх називали у слов'ян язичників «перуновими» чи «громовими» стрілами і використовували з лікувальною метою. «Особливою силою, — пише З. С. Болтарович (*Народна медицина українців. — К., 1990. — 168 с.*), — наділяла народна уява камені незвичайних форм, великі, з заглибленнями на поверхні. В народній уяві східних слов'ян такі заглиблення часто асоціювалися з слідами ніг Богородиці, а вода, яка збиралася у них під час дощу, вважалася цілющою... Таким каменям приносилися жертви у вигляді полотна, частин одягу, грошей та ін. Біля них відправлялися молебні». У Росії ще в XIX ст. існував звичай класти в домовину померлого камінь. Вислів «побити камінням», як вважає А. Голан, походить від звичаю карати злочинця у країнах Стародавнього Сходу саме камінням. Це символізувало принесення жертви богу землі через його атрибут — камінь. Відомий також «філософський камінь», що символізує в алхімії «поєднання протилежностей», є символом «Всього». Християнська символіка часто персоніфікує Ісуса Христа саме через камінь («Кам'яна твердиня», «Камінь живий», «Духовний камінь» тощо). Біблійний вислів «камінь спотикання» означає перешкоду, на яку наражаються в якійсь справі. Інший вислів «каменю на камені не лишити» вживається в значенні «знищити, зруйнувати вщент». В українських колядках камінь символізує основу Всесвіту, Місяць. К. Сосенко згадує про звичай класти на Святвечір під стіл камінь (на Гуцульщині) і кадило. На його

думку, «цей святочний камінь є символом місяця; тут додаю, що є він, мабуть, також наглядною фігурою каменя, на якому світ зродився й розвився, та посереднім об'єктом культу Бога...» (*Сосенко К. Різдво-Коляда. — 251 с.*). У фольклорі, літературі камінь символізує також душевні муки (камінь на душі, на серці), самовідданих борців за щасливе майбутнє («каменярі» І. Франка).

КАНЕЛЮРИ (від франц. *cannelure* — паз, жолобок) — 1) У трипільській кераміці (див. *Трипільська культура*) жолоби орнаменту, заповнені іншим кольором глини. 2) В архітектурі — вертикальні жолобки на пілястрі.

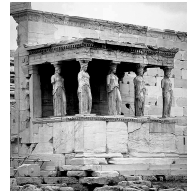

КАНОН (грец. *kanon* — палиця, переносно — норма, правило, зразок) — 1) У релігійному контексті — установлення щодо віровчення, догматики, культу, церковної організації, що ведуться від апостолів, Отців церкви або вироблені церковними соборами; церковна традиція як зразок. Має догматичний характер. У християнстві К. називають: а) Символ віри; б) учення Ісуса Христа та апостолів; в) книги Святого Письма (Старий Заповіт і Новий Заповіт); г) сукупність правил щодо богослужіння, обрядів, ієрархічних відносин тощо; д) церковні піснеспіви на честь святого чи свята. К. є джерелом і виводом віровчення, культу і церковного права. К. — установлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці та сумнівам і повинно сприйматись як «богонатхнена» істина. 2) В образотворчому мистецтві — сукупність твердо встановлених правил, що визначають у художньому творі норми композиції та колориту, систему пропорцій або іконографію цього типу зображення, яке служить нормативним зразком. Теоретичні основи К. були розроблені давньогрецьким скульптором Поліклетом у творі «Канон» (2-га пол. V ст. до н. е.). Системи К., пов'язані з релігійними приписами, панували в мистецтві стародавніх культур Сходу, Африки, в середньовічному мистецтві Європи та Азії. Для античності та Відродження характерні спроби раціоналістичним шляхом знайти ідеальну закономірність у пропорціях людського тіла й вивести незмінні, математично обґрунтовані правила побудови людської фігури.

КАПЛИЦЯ (лат. *capella*) — невелика споруда для відправ і молитов, а також меморіального призначення (мавзолей, усипальниця).

КАРІАТИДА (від грец. *karyatides* — жриці храму Артеміди у Стародавній Греції) — скульптурне зображення стоячої жіночої фігури, що служить опорою балки в будинку. К. звичайно притулені до стінки або виступають з неї. Поширення набули в античній архітектурі та європейському будівництві XVII–XIX ст.

КАРМА (санскрит) — доля, закон відплати, згідно з яким будь-які добрі чи лихі вчинки людини визначають перебіг її тілесного життя, послідовності народження і смерті.

КАРНАВАЛ — універсальний механізм, який є протиположністю ієрархичності середньовічного суспільства.

КАРТИНА СВІТУ — одна з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою науковий образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду. Цілісна картина дійсності, насамперед узагальнений образ соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей. Як наукове зображення об'єктивної реальності, яке відповідає безпосередньому сприйняттю суб'єктом, К. с. відрізняється від раціонального компонента свідомості (системи філософії і наукових понять та принципів) чуттєвою очевидністю й органічною цілісністю.

КАСТА (порт. *casta* — рід, походження, від лат. *castus* — чистий) —
 1) Відокремлена група людей з певними стабільними правилами, нормами, звичаями, законами, із суворою регламентацією відносин.
 2) Переносно — замкнена суспільна група, що зберігає свою відокремленість і групові привілеї.

КАТАЛОГ (грец. *katalogos* — список) — 1) Систематизований віддрукований перелік предметів, товарів, послуг, складений за певними ознаками для полегшення їх пошуку та ознайомлення з ними. 2) Спеціальні видання — переліки книжкових видань, музейних експонатів, товарів окремих фірм чи багатьох товаровиробників, що надсилаються поштою. 3) Згрупований перелік друкованих матеріалів (літератури, газетних та часописних статей), що містяться у фондах бібліотек або у комп'ютерній пам'яті для допомоги читачам у пошуках матеріалів певного змісту. За способом групування матеріалу К. бувають алфавітні, систематичні, предметні.

КАТАРСИС (від грец. *katharsis* — очищення) — термін античної естетики, означає душевну розрядку, естетичну реакцію, що відчуває особистість на завершальній стадії процесу художнього сприйняття.

КАТЕГОРІЯ (від грец. — обвинувачення, ознака) — 1) філософ. Загальне поняття, яке відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ. 2) Родове поняття, що означає розряд предметів. 3) Група однорідних предметів, явищ, осіб.

КАТЕХІЗИС — церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви.

КАФЕДРА (грец. букв. — сидіння, стілець) — 1) Місце для викладача, лектора, промовця тощо. 2) У вищих навчальних закладах — основна навчально-наукова група, що здійснює навчальну, методичну і науково-дослідну роботу з однієї або кількох, пов'язаних між собою наукових спеціальностей, а також підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

КВАЛІФІКАЦІЯ (від лат. *qualis* — якість і *facio* — роблю) — щабель професійної підготовленості.

КВІТІВ СИМВОЛІКА — символіка, пов'язана з різноманітними квітами. Квіти у давні часи мали ритуальну значимість, що й зараз згадується в обрядах, особливо в родинних. Напр., весільні короваї прикрашались кетягами калини, горщиком з кашею на хрестинах — ритуальним букетиком — «квіткою», що складався з трав, гілочок калини, колосся тощо. У практиці ритуального використання квітів знаходимо сліди найдавніших вірувань, пов'язаних з культом Великої богині — уособленням життя, землі й плодючості. Цей культ пізніше знаходив вияв у пошануванні давньоруських берегинь, рожениць, Мокоші. Наявність культу Великої богині, за археологічними даними, простежується на Середньому Подніпров'ї аж до періоду розквіту Київської Русі. Є відомості, що у слов'ян богиня плодючості й життя Жива (Сіва) зображувалася в образі жінки з квітами в руках. У трансформованому вигляді цей образ зберігся на старовинних вишивках, в українському мистецтві дерев'яного різьблення. У X–XII ст. образ Великої богині у пишному оточенні квітів, звірів і птахів зникає як культ, залишившись у родильній обрядовості та у повір'ях. Вагоме символічне значення мали васильки, мак, рута-м'ята, мальва, конвалія, бузок, півонії (див. Ботанічна символіка). Поцінювалися як обереги полин і петрушка — від русалок на русалчин Великдень; м'ята, любисток, татарське зілля, якими прикрашали хати на Трійцю, хрест із пахучих, трав на покуті — охорона від злих сил; пахуча трава, освячена на Маковея, — захист від «вроків», «навіювання» тощо. Що стосується певних квітів, то здавна на Україні калина вважалася символом любові, щастя, краси, багатства, здоров'я, символом зв'язку з потойбічним життям. Так, на весіллях калиною оздоблюють коровай та гільце, вбрання нареченої, щоб підкреслити її чистоту, дівочу цнотливість, а також одяг молодого та весільні вінки. На хрестини калину затикали у калачі, шишки для кумів, клали в першу купіль дитини. Дівчата садили цей куц і на могилах коханих. Існувало повір'я, що посаджений в саду барвінок приносить щастя, а уміщений в букет — незмінне кохання. Тому барвінок саджають на могили дорогих людей як знак вічної любові і спогадів. Із нього плетуть вінки і кладуть у голови померлих. Збереглися у традиціях і пізніші нашарування символіки квітів, що побутували серед нашого народу. Наприклад, подарований букетик волошок говорить про скромність і ніжність, квітучий барвінок — про освідчення в коханні; білий бузок — натяк на скромність, листок папороті символізує

довір'я; червоні садові маки означають красу і вірність, молодість, польові ж маки натякають на глупоту; лілові фіалки засвідчують невтішну тугу за померлим, фіалки ж інших кольорів утверджують радість, веселощі; квітка едельвейса — символ кохання і мужності, вірності і патріотизму. Якщо говорити про кольорову гаму піл час складання букета, то й тут існують деякі правила: поєднання червоного та блакитного кольорів символізує вірність і кохання, жовтий колір означає невірність, розлуку, а у поєднанні з червоним — недовір'я, білими квітами підкреслюють вірність, а у поєднанні з червоними — нагороду і повагу; пурпурові й зелені кольори означають мудрість, обережність і пересторогу. Отже, даруючи букет, треба знати, які квіти підібрати до певної нагоди. Дівчині дарують квіти з напіврозпущеними бутонами, що підкреслює чистоту і щирість. Дарувати заміжній жінці червоні квіти нетактовно, бо вони означають готовність віддати їй своє серце. Чоловікам дарують, як правило, гвоздики, гладіолуси і хризантеми.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — перша вища школа в Україні. Заснована 1632 р.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — символ духовності українського народу, його святості, смиренномудрості. Цей православний монастир заснований у 1051 р. монахами Антонієм і Феодосієм у печерах поблизу Києва, звідси й походить сама назва. В XI ст. Києво-Печерська Лавра була найбільшим у Давній Русі центром, що поширював християнство. У XII ст. монастир отримав статус «лаври» — найвпливовішого православного чоловічого монастиря. Києво-Печерська Лавра була центром літописання, тут працювали відомі літописці: Нестор, Никон, Сильвестр, котрі займалися перекладами на церковнослов'янську мову та переписували твори зарубіжних авторів. Саме тут було створено «Повість минулих літ», «Києво-Печерський патерик» та ін. твори. Києво-Печерська Лавра виступає осередком образу святості. Найвищим її покликанням вважалося те, до чого й був спрямований образ святості — об'єднати людей у пориванні поза межі наявного світу, до світу більш досконалого як вищої цінності й мети людського життя. Печерська Лавра мала завдання насаджувати і вирощувати насіння чистої, істинної, благодатної віри. Печерська Лавра — це не лише святий центр землі Руської, але й центр

всенародного просвітництва. Яскравіше за все свідчать про це слова преп. Нестора: «Велика користь буває від вчення книжного... Книжки вказують і вчать нас шляху покаяння. Якщо пошукаєш мудрості в книжках, то одержиш велику користь для душі своєї». У XVI ст. Печерська Лавра очолює боротьбу українського народу за свою віру. Тут працюють З. Копистенський, П. Беринда, Л. Зизаній. Лавра заснувала особний інститут проповідників, що понесли слово Боже в народ і стали за оборону православної віри. Була заснована тут і школа вищого типу, що у першій половині XVII ст. була перейменована у Києво-Могилянську Академію. З 1926 року територія Києво-Печерської Лаври оголошена історико-культурним заповідником. Пізніше частина приміщень Лаври знову повернута церкві.

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр в Україні. Початок її поклала Київська братська школа (заснована 1615 р.), яка 1632 р. об'єдналася з Лаврською школою (заснована 1631 р.). Об'єднана школа стала називатися Києво-Могилянською колегією на честь свого проrektора митрополита П. Могили. У 1701 р. вона дістала титул і права академії й почала називатися Київською академією. Курс навчання в К. а. тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інтиму (молодший клас), граматику, синтаксиму і вищі — поетику, риторику, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічну підготовку, знання мов: слов'янської, української літературної, грецької, латинської, польської, оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом, вивчали класичну грецьку та римську й частково середньовічну літературу, історію, географію. Філософію й богослов'я. З часом у К. а. було введено курс російської, французької, німецької і староеврейської мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільської економіки й медицини. Значне місце відводилося художній і музичній освіті. К. а. була визначним науковим осередком. Тут формувався один з центрів філософської думки слов'янського світу в цілому. В К. а. відбувалося становлення української літературної мови, склалася літературна й поетична школа. Щороку в К. а. навчалася від 500 до 2000 студентів.

Вікових обмежень не було. Для бідних учнів існувала б у р с а. К. а. була також важливим просвітительським центром. Вона заснувала колегії в Гощі, Вінниці, Кременці, Чернігові, Харкові, Переяславі й постійно їм допомагала. В академії навчалися Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та інші визначні діячі XVII–XVIII ст. У 1817 р. К. а. закрили й замість неї в 1817 р. було створено Київську духовну семінарію, перейменовану в 1819 р. в духовну академію. В 1918 р. Київська духовна академія припинила своє існування. Відроджена в 1992 р. як Національний університет «Києво-Могилянська академія».

КИЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — організована 1615 р. київським богоявленським братством. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 р. за зразком статуту Львівської братської школи. Першими ректорами її були І. Борецький (колишній ректор Львівської братської школи), М. Смотрицький, а в 1620–1624 рр. — К. Сакович. Школа мала кваліфікованих світських і духовних учителів. Учні вивчали мови: тодішню літературну українську (слов'яноруську), еліногрецьку, латинську й польську, а також граматику, риторичку, піїтику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Велику увагу звертали на релігійно-моральне й патріотичне виховання учнів. В 1632 р. її було об'єднано з Лаврською школою.

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ — вищий духовний навчальний заклад в Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Заснована 1819 р. До К. д. а. приймали осіб, які закінчили духовну семінарію. Строк навчання — 4 роки. При К. д. а. діяла б у р с а (згодом семінарія). К. д. а. припинила діяльність на початку 1920 р. Відновила роботу після 1991 р. як духовна академія Української православної церкви.

КИЇВСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА — перший професійний музичний навчальний заклад у місті. Відкрита Київським магістратом 1768 р. з метою підготовки кадрів для магістратського оркестру. До школи набирали дітей міщан. Крім музики, в школі викладали математику, історію, географію та мови. Існувала до 1852 р.

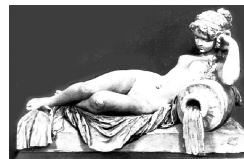
КИЇВСЬКА РИСУВАЛЬНА ШКОЛА — художній навчальний заклад останньої чверті XIX ст. (1875–1901 рр.), що відіграв велику роль у підготовці українських національних художніх кадрів. Заснована художником-педагогом М. Мурашком за допомогою передових діячів української культури. Діяльність школи заклала основи художньої освіти в Києві.

КИЇВСЬКЕ МУЗИЧНЕ УЧИЛИЩЕ імені Р. М. Глієра — середній спеціальний музичний навчальний заклад. Засноване 1868 р. У 1913 р. училище було перетворено на консерваторію. В 1923–1934 рр. існувало як музичний технікум, з 1934 р. — музичне училище. Має 8 відділень денного та вечірнього навчання. Готує хористів, оркестрантів, концертмейстерів, керівників самодіяльності та викладачів дитячих музичних шкіл.

КИРИЛИЦЯ — один з двох старослов'янських алфавітів (другим є глаголиця). Названий за ім'ям *Кирила*. Виникла на основі грецького письма. К. користувалися православні слов'яни, а також (до XIX ст.) румуни.

КІКЛІЧНИЙ ЕПОС (циклічний епос) — група епічних творів, починаючи з найдавніших часів, об'єднаних авторським задумом, історичною епохою, головними героями, місцем дії. Кікличними називалися поети — наступники Гомера, які мали намір охопити якнайбільше коло (цикл) міфологічних подій.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* — взірцевий) — один з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII–XVIII ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке і давньоримське) мистецтво. Напрямок у мистецтві, для якого характерні *раціоналізм*, нормативність творчості, тяжіння до завершених гармонійних форм, до монументальності, ясності і простоти стилю, до врівноваженої композиції, схематизації та ідеалізації.

КНИГОЗБІРНІ — місця зібрання книг, бібліотеки.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ (від лат. *cognito* — пізнання) — напрям у психології ХХ ст., завданням якого є доведення вирішальної ролі знання у поведінці людини.

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС (від лат. *cognito* — пізнання і *dissonans* — різноголосий) — напруження, яке переживає людина, відчуваючи несумісність кількох фрагментів знань.

КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ (від лат. *cognitus* — пізнавальний, розв'язувальний) — пізнавальні процеси людини, включаючи її відчуття, сприйняття, увагу, уяву, пам'ять, мислення, мову.

КОЗАЦТВО — символ України, її одвічної боротьби за волю та незалежність; мужності, лицарства, самопожертви, героїства; оборонців православної віри, рідної землі; людської та національної гідності. Козацтво — вільна військово-промислова людність у східноєвропейських степах, що дістала цю назву значно пізніше своєї появи. Слово «козак» вперше зустрічається в словнику половецької мови з середини ХІІІ ст., маємо його також у візантійських джерелах, інструкціях італійських міст своїм колоніям на Чорноморщині. Козаками ці джерела називають озброєних людей, які займалися охоронною службою у прикордонних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степових шляхах або й самі займалися промислами. Під кінець ХV ст. назва козаків поширюється й на ту частину людності Центральної і Східної України, яка ходила на різні промисли, «у ходи», займалася полюванням, рибальством, бджільництвом, видобутком солі, селітри тощо.

Українське козацтво відмінне від інших козацьких формацій Східної Європи не тільки своїм етнічним походженням, але й роллю, яку воно відіграло в історії України, зокрема в змаганнях українського народу за відродження своєї державності, а також своєю боротьбою проти навали тюрксько-татарського світу. Саме в процесі боротьби степових «уходників» з татарськими нападами виникла десь у першій половині ХVІ ст. організація Запорозька Січ. Поволі козацтво починає проводити

власну незалежну від польського уряду зовнішню політику. Особливої сили набирає козацтво в першій чверті XVII ст., коли гетьман Петро Сагайдачний прославив його вдалими походами проти татар.

КОЗАЦЬКЕ БАРОКО — національний варіант українського *бароко*, що виник у період Козацько-Гетьманської держави. Являє собою синтез класичних європейських форм та місцевих традиційних елементів.

КОЛЕКТИВИЗМ — концепція, яка надає вищості груповим цілям та інтересам над особистісними.

КОЛЕСО — символ широкого охоплення чогось; символ синтезу, активності космічних сил і течії часу; вічної течії життя як боротьби добра і зла; бога — громовержця; богині неба. Колесо — один з найвагоміших світових символів. Із правіку у багатьох народів планети воно виступило символом Сонця, бога неба.

КОЛИСКА — символ безсмертя роду і родоводу; батьківщини, зародження, виникнення життя; центру, першопочатку чогось важливого. На думку Б. Чепурка, слова коло, колесо, колосок, колиска, колодязь, а також ритуальний, та й взагалі святковий «калач» — однокореневі лексеми (*Чепурко Б. Українці. — 33 с.*). Якщо «врахувати, що вказані слова називали найсвятіші для праукраїнців іпостасі — Сонце, хліб, воду, дитину, любов, а коло було магічним оберегом від нечисті, то стає зрозумілим символічне значення самого предмета і слова «колиска». А семантика його сягає світових вершин. По-перше, колиску (невеличке ліжечко для спання і колисання дитини) колись плели із священних дерев — верби, дуба, верболозу, явора. По-друге, формою колиска була подібна до еола (овалу). І форма, і назва — слово (бо колись воно було великою магічною силою!) — були надійним оберегом немовляти від злих сил. Колиску кріпили до сволюка на гаку чотирма мотузочками. Сволок — брус, на якому трималася стеля хати, символізував міцність оселі, довговічність, був оберегом. На ньому записували імена, важливі дати, події в житті родини, вирізали хрести, розетки — обереги. Чотири мотузочки теж символізували чотири сторони світу, який чекає на дитину. Немовля було

найдорожчим скарбом оселі, матері невіпадково мріяли про «шовкові вервечки, золоті бильця, срібні коло кільця». Калинова колиска символізувала безсмертя роду і родоводу, батьківщину.

КОЛЬОРУ КВІТІВ СИМВОЛІКА — символіка, пов'язана із кольоровою гамою. Червоний колір асоціюється з кров'ю і вогнем. Його символізм багатозначний та амбівалентний. З одного боку — енергетичний, активний, символізує повноту життя, свободу, урочистість, радість, а з іншого — ворожнечу помсту, війну, агресивність. Він має цілющі властивості, охороняє від «вроків» та чаклунства. Червоні квіти троянди, гвоздики та плоди калини і горобини допомагають від нечисті. Аналогічну дію виявляють червоні нитки, зав'язані на руці дитини, писанки, намисто. Червоний колір — знак влади і величі. У Візантії тільки імператриця могла носити червоні чобітки. На прапорах він символізує бунт, революцію, боротьбу, незалежність. Білий колір — нейтральний, все збільшує та підкреслює. Тому квіти білого кольору (лілії, конвалії та ін.) — символ невинності, чистоти, радості. Він асоціюється з денним світлом, чарівною силою, захованою в молоці та яйці. У християнських традиціях біле означає спорідненість із божим світлом. У білому зображені ангели, святі. Білий колір має і протилежну символіку; він є знаком порожнечі, безтілесності, мовчання, смерті. Слов'яни одягали покійників саме у білий одяг. Жовтий колір — теплий, веселий. Символізує світло, радість, повагу. Жовтий колір — колір золота, зрілого колосіння пшениці, жита, ячменю, зів'ялого листя, але і колір хвороби, смерті потойбічного світу. У Європі жовтий прапор означав карантин, а хрест — чуму. В Україні жовтий колір сприймається як колір ревнощів, зради, тому жовті квіти чорнобривців, хризантем, нагідок, звіробою, безсмертників рідко дарують дівчатам і жінкам. У Тибеті ревнощі називали «жовте око». Жовтогарячий колір — веселий, життєрадісний, полум'яний, символізує владу, розкіш, сонце, радість, марнославство. Синій колір — спокійний, сентиментальний, серйозний. Символізує довір'я, безкінечність, сум. Це колір неба і моря. У християнській культурі асоціюється з вічною божественною істиною. Блакитні квіти цикорію, волошок, незабудок, фіалки сим-

волізують ніжність, покірність, легкий сум, далечність. Мовою геральдики синій колір означає доброчесність, добру славу, вірність. «Голуба кров» свідчить про благородне походження людини. Зелений — колір трави, листя. Він спокійний і символізує мир, спокій, надію, силу. У багатьох народів зелений колір — знак юності, надії, радості, але разом з цим незрілості, недосконалості. Лісові насадження, трав'яний покрив луків чи оточення з зеленим відтінком мають заспокійливий вплив на схвильованих, збуджених людей, хоч інтенсивно-зелений колір може пригнічувати. Зелено-жовтий колір символізує зраду, ревності, заздрість.

КОЛЬОРУ СИМВОЛІКА — це символіка забарвлення, світлового тону. Символіці кольору присвячені десятки томів наукових праць, оскільки вони протягом тисячоліть відігравали важливу роль у міфології, богослужінні, народних обрядах, геральдиці, алхімії, образотворчому мистецтві та ін. Сакральним у всіх культурах світу був білий колір. Його антипод — чорний. Символіка кольорів змінювалася протягом віків, вона зумовлена етнокультурними особливостями. І все ж практично по всюди червоний колір асоціювався з кров'ю, війною, ранами, смертю, любов'ю, чоловічою силою, вогнем; жовтий — із сонячним світлом, зелений — з життям (і водночас — смертю), голубий, блакитний — з небом, морем; коричневий — із землею; срібний — з Місяцем. Колір був промовистим символом соціального статусу. Наприклад, одяг римських імператорів, кардиналів був пурпурового кольору (символ влади, величі, духовності). Жовтий вважався священним привілеєм імператорської сім'ї в Китаї. В алхімії чорний колір символізував стадію гниття, падіння, затемнення, червоний — любов і страждання, білий — просвітлення, сходження, одкровення, золотий — славу тощо (*Керлот Х. Словарь символов. — 554 с.*). Чорний колір практично в усіх етнокультурах — це символ темряви, зла, смерті, диявола, пекла, Заходу та ін. Водночас в езотериці цей колір розглядають як символ первісної мудрості, що походить із Прихованого Джерела. Для Віктора Гюго, Рікарда Вагнера п'ятьма — це «материнське начало» (*Керлот Х. Словарь символов. — 556 с.*). В Україні символіка кольорів відігравала величезну роль варіювалася залежно від означувальних предметів, регіональних особливостей, традицій.

Вагоме навантаження мав колір у писанках, квітках, вінку, одязі. Поняття «краса дівчини» пронизане перш за все кольоровою символікою: чорні брови, карі очі, біле (рум'яне) личко, руса коса та ін. У фольклорі, літературі назви кольорів часто набувають символічного значення. Напр., прикметник «сивий» означає «давнину», «печаль», «втому». Згідно з християнськими догматами, голубий колір символізує «устрімлення світу до Бога». Вагоме символічне значення має золотий колір. У православ'ї «золотий» співвідноситься з Богом, Богородицею, святістю, Господньою енергією, силою, світлом Христа та ін. У літературі «золотий» є символом-синонімом до слів «багатий, щасливий, рідний, дорогий, коштовний, сонячний». Поширеним символом Природи, життя, буяння, розквіту рослин є слово «зелений» (зелене жито, гай, дуб, клен). Оригінальним символом є вишневий колір, що символізує рідну землю, красу, сум.

КОЛЯДА — дохристиянський цикл стародавніх слов'янських новорічних свят, пристосованих до аграрного культу, що супроводжувалися веселими звичаями (перевдяганням, іграми, танцями, ворожінням, банкетами, відвідуванням домівок, побажаннями господарям щастя та благополуччя, обдаруванням колядників тощо). З поширенням християнства К. за часом частково збіглися зі святом Різдва. Багато з обрядів К. церква поєднала з християнськими культовими діями.

КОЛЯДКИ — народні календарні обрядові пісні, що їх співають на Різдвяні свята. К. належать до найдавніших видів народнопоетичної творчості. Подібні пісні та обряди зустрічаються у фольклорі давніх українців і всіх слов'ян. За своїм змістом і характером до К. близькі щедрівки.

КОМЕДІАНТ (від італ. *commediante* — актор) — 1) До XVIII ст. назва актора; пізніше — виконавця ролей у балаганних виставах. 2) Переносно — удавальник, чванько.

КОМЕДІЯ (грец.) — 1) У стародавній Греції імпровізована весела вистава — процесія з музикою, піснями й танцями. 2) Драматичний твір веселого характеру, часто з висміюванням негативних явищ у

побуті чи суспільному житті. 3) Переносно — смішна подія; удавання, лицемірство.

КОМЕДІЯ ДЕЛЬ АРТЕ, або *комедія масок* — вид італійського народного театру, що виник в середині XVI століття. Особливість комедії масок — відсутність літературного тексту, акторська імпровізація, постійні персонажі (наприклад, Арлекін, Панталоне), які носили на обличчях напівмаски.

КОМЕРЦІЯ (від лат. *commercium* — торгівля) — діяльність, пов'язана з реалізацією товарів.

КОМПЕНСАЦІЯ (від лат. *compensatio* — винагорода, зрівноваження) — 1) Відшкодування, винагорода за будь-що (К. збитків, грошова К. та ін.). 2) Спосіб припинення зобов'язань зарахуванням зустрічних вимог кредитора й боржника. 3) Зрівноваження хворобливих розладів в організмі через розвиток відповідних пристосувань (напр., К. пороку серця). 4) Нейтралізація зовнішніх впливів, що заважають правильній дії точних механізмів (К. компаса, маятника).

КОМПЕТЕНТНИЙ (від лат. *competens (competentis)* — належний, відповідальний) — 1) Досвідчений у певній галузі, якомусь питанні. 2) Повноважний, повноправний у розв'язанні якоїсь справи.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ (від лат. *competens* — відповідний, здатний) — психосоціальна якість, що означає силу і впевненість, джерелом яких є відчуття власної успішності та корисності. К. сприяє усвідомленню особистістю власної здатності ефективно взаємодіяти з оточенням.

КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ — глибоке всеохоплююче почуття власної неповноцінності порівняно з іншими людьми. Часто супроводжується дефективними, помилковими установами і поведінкою.

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* — угода, згода) — 1) Згода, порозуміння з супротивником, досягнуті шляхом взаємних поступок. 2) Пристосування до обставин, пов'язане з відмовою від особистих переконань. 3) У римському праві — угода про третейський (третьосторонній) розгляд справи.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ (від лат. *communico* — з'єдную, повідомляю) — риса особистості, яка відображає її здатність до спілкування з іншими людьми.

КОМУНІКАТИВНИЙ (від лат. *communico* — з'єдную, повідомляю) — той, що виступає засобом спілкування та зв'язку.

КОНВЕНЦІЙНИЙ (від лат. *conventio* — договір, угода) — такий предмет (явище), уявлення про характеристики якого поділяє більшість людей у певній культурі; договірний.

КОНВЕРГЕНЦІЯ (від лат. *convergo* — сходжуся, наближаюся) — утворення однакових явищ у різних суспільствах або в одному суспільстві в різні епохи, без прямого наслідування, на основі однакових ідеологічних, економічних, культурних умов.

КОНВЕРСІЯ (від лат. *conversio* — перетворення, зміна) — 1) Заміна раніше випущених державних позик новою, щоб продовжити строки кредиту й заміни умови позики. 2) Обмін валюти даної країни на іноземну.

КОНКУРЕНТ (від лат. *concurrrens (concurrentis)* — той, що біжить разом із кимось) — особа, що суперничає в будь-якій сфері діяльності з іншою.

КОНСОЛІДАЦІЯ (від лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — згуртування, об'єднання певних політичних сил, груп, народу для вирішення спільних завдань.

КОНТО (італ.) — рахунок.

КОНТРАКТ (від лат. *contractus* — угода) — договір, письмова угода сторін.

КОНТРОЛЬ (франц. *controle, contrerole* — подвійний список) — 1) Перевірка, облік, спостереження за чим-небудь. 2) Установи, особи, що перевіряють діяльність будь-якої іншої організації або відповідальної особи, звітність тощо. 3) Заключна функція управління.

КОНТРОЛЬ ФІНАНСОВИЙ — 1) Одна з форм управління фінансами, особлива сфера контролю, зумовлена формуванням і використанням фінансових ресурсів у всіх структурних підрозділах економіки держави. Передбачає перевірку господарських і фінансових операцій щодо їх законності, економічної доцільності та досягнення позитивних кінцевих результатів. Сферою К. ф. є господарські операції, здійснювані з використанням грошей, а в окремих випадках і без них (наприклад, бартерні угоди). К. ф. охоплює такі показники: виторг від реалізації продукції та інші надходження, основні види витрат, стан обігових коштів, активів і пасивів балансу, рентабельність, фінансовий стан і платоспроможність підприємства, розрахунки з бюджетом та кредитними установами. Залежно від часу проведення К. ф. буває попереднім, поточним (оперативним) і подальшим. 2) Контроль за веденням фінансової документації, її відповідністю встановленим нормам і правилам. 3) Фінансовий контроль — це цілеспрямована діяльність законодавчих і виконавчих органів публічної влади і недержавних організацій, спрямована на забезпечення законності, фінансової дисципліни і раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання коштів централізованих і децентралізованих грошових фондів держави з метою найефективнішого соціально-економічного розвитку всіх суб'єктів фінансових правовідносин.

КОНСТРУКТИВНА ВІДПОВІДЬ (від лат. *constructio* — побудова) — така відповідь людини на дії або висловлювання іншої людини, яка містить корисні пропозиції щодо вирішення проблеми, що хвилює іншу людину, і може стати основою для подальших дій.

КОНТРИБУЦІЯ (лат. *contributio* — збираю, стягую) — 1) Під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська. 2) Після війни грошові суми, що їх за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

КОНТРРЕФОРМАЦІЯ (від лат. *contra* — проти і *Реформація*) — релігійний рух у Європі середини XVI — XVII ст., спрямований на збереження та зміцнення становища католицької церкви в боротьбі з *Реформацією* і протестантизмом.

КОНФЛІКТ (лат. *зіткнення*) — несумісність дій та цілей агентів взаємодії.

КОНФОРМІЗМ (від лат. *conformis* — подібний, схожий) — 1) Пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами. 2) Вчення англіканської церкви.

КОНФУЦІАНСТВО — 1) Філософсько-етичне вчення давньокитайського мислителя VI ст. до н. е. Кун Фу-цзи (Конфуція). Основним твором конфуціанства є трактат «Луньюй» («Бесіди і судження»), складений учнями Кун Фу-цзи. Головним у конфуціанстві є поняття «жень» (гуманність) — моральний закон, який визначає взаємини людей в сім'ї і вимагає беззастережної покори молодших старшим за віком або за соціальним становищем. 2) Віровчення, що склалося після смерті Конфуція на ґрунті його філософсько-етичного та релігійного вчення.

КОНЦЕПТУАЛІЗМ — художній світогляд, в якому дійсність замінюється її вербалізованою концепцією.

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. *conceptio* — сприйняття) — 1) Система поглядів на певні явища, спосіб тлумачення явищ, дій, розуміння теорії. 2) Форма і засіб наукового пізнання, що є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї, теорії; науково обґрунтоване і логічно доведене вираження основного змісту теорії, але на відміну від теорії воно ще не може бути втіленим у систему точних наукових понять. 3) В економіці — система поглядів, помислів, що визначають основний напрям, стратегію і тактику реалізації бізнесово-підприємницьких проектів, програм.

КОН'ЮНКЦІЯ (від лат. *conjunctio* — зв'язок, об'єднання) — логічна операція, за допомогою якої з двох або більше висловлювань утворюють нове висловлювання (пор. *диз'юнкція*).

КОРАН (араб. «читання») — священна книга мусульман; збірник релігійно-догматичних, міфологічних і правових матеріалів, складених у VII ст.

КОРИГУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНЕ (від лат. *corriго* — виправляю, поліпшую) — подолання чи послаблення порушень, вад психічного, фізичного або соціального розвитку дітей.

КОРОВАЙ (каравай) — символ плодючості; продовження роду; єднання; Сонця; Бога; з'єднання молодих у сім'ю; щастя; спільної долі. Коровай у східних слов'ян — символ родючості, обрядовий круглий хліб. Для його приготування існував цілий комплекс обрядів: зерно для короваю мололи на спеціальних жорнах, його пекли спеціальні жерці. При виготовленні короваю до Бога зверталися з молитвою, щоб він спустився з неба та допоміг пекти. В Україні й зараз коровай для обрядів печуть жінки — коровайниці. Цілком очевидний зв'язок його з Богом в українських назвах обрядового хліба — Дивень, Дивний коровай, «Божий коровай». У весільних обрядах дві половинки короваю символізують наречену і нареченого. У різних регіонах України є свої особливості випікання та оздоблення короваю. Його верх прикрашають різними виробами з тіста — птахами та рослинами. З давніх часів збереглися й ритуальні дії при цьому — спів величальних пісень, танок та ін. Як символ закінчення польових робіт випікався обжинковий хліб. Україна взагалі багата видами обрядового хліба. Окрім караваю, це верч, хліб, яким обмінювалася весільна рідня на Поліссі, дивень та калач (перший на Півдні, Полтавщині та Слобожанщині, другий — на Поділлі, Буковині, у Карпатах). Виконував функцію короваю лежень, різновид колача (калача). Цей тип обрядового хліба був характерним для Лівобережної України. Ще один вид обрядового хліба, котрий не був пов'язаний ні з весіллям, ні з Різдом, — це калита (калета). Його пекли на Андрія (13 грудня), на день молодіжних гулянь. Калита був центром веселощів. Дівчата випікали круглий хліб з отвором посередині й підвішували його до сволака: «Сторожив Калиту так званий «Пан Калитинський», тримаючи в руці квача, обмащеного в сажі. Інший учасник гри, осідлавши коцюбу («Пан Коцюбинський»), скакав до нього, і між ними відбувався жартівливий діалог» (*Українська минувшина. — 104 с.*) Символіка обрядового хліба, як правило, пов'язана з сонцем і місяцем, з картиною зоряного неба: «Хліб, випечений як сонце», «За лісом, за пролісом золота діжа кисне».

КОРФ Микола Олександрович (14.VII.1834, Харків — 25.XI.1883, с. Нескучне Донецької обл.) — український та російський педагог і методист, діяч у галузі народної освіти, організатор початкових земських шкіл в Україні. Захищав загальну обов'язкову початкову освіту, навчання рідною мовою, відстоював звуковий, аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. Спеціально для сільської школи написав книгу «Наш друг» (1871), яка містила практичні поради. К. сам влаштовував школи, інспектував їх, навчав учителів, давав зразкові уроки, захищав інтереси народної школи в пресі. Був ініціатором (1867) з'їздів-курсів для вчителів народних шкіл, організатором учительських бібліотек. Вимагав навчання учнів рідною мовою.

КОРЧАК (*Korczak*) **Януш** (справжнє прізвище та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.VII.1878 або 1879, Варшава — 5 або 8.VIII.1942, Треблінка) — польський педагог, письменник, лікар. З 1912 по 1942 працював у заснованому ним «Будинку сиріт». Під час Першої світової війни перебував в Україні і брав участь в організації роботи дитбудинку для польських дітей у Києві. Головні принципи виховної системи К. виклав у книзі «Як любити дітей». Основна засада виховної роботи К., на якій ґрунтуються всі його твори й уся практична педагогічна діяльність у керованих ним дитячих установах, — це самовиховуюча активність дітей, формування у них уміння й навичок самопізнання, самоконтролю, самооцінки, самоуправління. Система дитячого самоврядування, яку розробив К., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. В роки окупації Польщі гітлерівською Німеччиною К. героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Треблінки разом з 200 своїми вихованцями.

КОСМОМОРФНІСТЬ (від грец. *kosmos* — порядок, світ, Всесвіт і *morphe* — форма) — втілення у рукотворному предметі понять про будову Всесвіту («космосу»). У стародавньому прикладному мистецтві космоморфна річ поділялася по висоті на три головні частини: середню (світ перебування людей), нижню («потоїбчний» світ) та верхню (місце перебування вищих, надлюдських сил та явищ: світил, небесної вологи, божеств та духів).

КОСМОС (грец. — букв. *порядок*) — у філософії — світ як упорядкована універсальна система.

КОШТОРИС ВИТРАТ — основний плановий документ, який визначає загальний обсяг, цільове надходження та використання, а також щоквартальний розподіл коштів, що відпускаються з бюджету на утримання бюджетних установ або здійснення централізованих заходів щодо соціального, господарського, екологічного, культурного та іншого будівництва.

КОШТОРИСНИЙ ПРОЦЕС — це процес складання кошторису. Він включає кілька етапів: складання, затвердження, виконання.

КРЕАТИВНИЙ (від лат. *creatus* — такий, що створює) — творчий.

КРЕАТИВНІСТЬ (від лат. *creatio* — створення) — творча сила, конструювання, породження.

КРЕДИТ (від лат. *creditum* — позика, від *credo* — вірю) — позичка в грошовій або товарній формі на умовах повернення, що надається банком чи юридичною (або фізичною) особою, кредитором, іншій особі — позичальникові. Позичальники за користування К. сплачують процент. Розрізняють фінансовий кредит, який надають банки (банківський К.) чи небанківські установи, а також товарний (комерційний) К., який надають господарські партнери, та інші види кредиту. К. є формою вияву кредитних відносин і формою руху позикового капіталу.

КРЕДИТ ДЕРЖАВНИЙ є відносинами вторинного розподілу вартості валового суспільного продукту і частини національного доходу. При державному кредиті взяті в борг грошові кошти надходять у розпорядження держави, перетворюючись в її додаткові фінансові ресурси.

КРЕДИТ ДОВІРИ — форма страхового захисту підприємців від незадвірливих фінансових наслідків, збитків, завданих власним персоналом, якому з огляду на виконувані ним службові обов'язки довірено майнові цінності.

КРИМСЬКИЙ Агатангел (Агафангел) Юхимович (1871–1942) — укра-

їнський учений, один з найвидатніших сходознавців світу, поліглот (знав близько 60 мов), етнограф, письменник, член і один з організаторів АН України (1918 р.), секретар, голова історико-філологічного відділу; 1921–1929 рр. очолював Інститут сходознавства ім. О. Потебні в Києві; член НТШ, професор Київського університету; дослідник арабської, турецької, перської, а також україн-

ської мов, історії та культури; в *«Трудах по востоковедению»* (курсив) Лазаревського інституту опубліковано 26 монографій К., у т. ч. Історія мусульманства, Історія арабів і арабської літератури, Історія Персії та її письменства, Історія Туреччини та її письменства у 4-х т.; монографії про Хамасі Абу Таммана, Абану Ліхікі, Хафіза, П. Халепського; переклад Корану російською мовою, Гафіза, Хайяма, Рудкі українською; Українська граматика у 2-х т, Нариси з історії української мови (у спів-авторстві з О. Шахматовим), редагування Академічного словника української мови; низка оригінальних художніх творів; звинувачений в антирадянській та націоналістичній діяльності; 1941 р. вивезений до Казахстану, де незабаром помер з голоду.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ — це «мистецтво для суспільства». Представники цього методу керувалися програмою морального впливу на людину, виступали проти важкого політичного гніту, зображали драматичні моменти життя бідноти, апелювали до моралі, почуття справедливості панівного стану.

КРУЖАЛЬНИЙ — те саме, що й гончарний, виготовлений на гончарному крузі.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія (1872 –1952), співачка (сопрано); виступала на оперних сценах Львова, Варшави, Відня, Мілана, Петербурга, Парижа, Неаполя, Каїра; концертувала в США та Південній Америці; репертуар: понад 60 оперних ролей: Чіо-чіо-сан, Тоска (однойменні опери Пуччіні), Саломея, Електора (однойменні опери Р.Штрауса), Галька (однойменна опера Монюшка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), українські народні пісні.

КСЕНОФОБИЯ (від грец. *xenos* — чужий і *phobos* — страх) — страх чужого, незнайомого, іншого, інакшого.

КУБІЗМ (франц.) — модерністична течія в образотворчому мистецтві першої чверті ХХ ст., представники якої намагалися звести пластичне рішення художнього образу до комбінацій геометричних тіл або фігур.

КУЛЬТ РЕЛІГІЙНИЙ (від лат. *cultus* — догляд, поклоніння) — система релігійних дій, предметів і символів, протягом певного часу етноконфесійно зорієнтованих, апробовуваних у релігійній практиці і за потреби змінюваних. Пов'язаний з релігійними уявленнями віруючих і спрямований на задоволення релігійних потреб. У деяких конфесіях К. р., завдяки високому розвитку церковного мистецтва, може задовольняти й естетичні потреби віруючих. Розрізняють два види К. р.: магія (чаклунство) та умилюючий (пропиціальний).

КУЛЬТ СВЯТИХ — вшанування віруючими певних реальних чи вигаданих осіб, канонізованих даною церквою. У більшості конфесій виникнення цього культу пов'язане зі сприйняттям святих як осіб, що мають особливі заслуги перед Богом, можуть творити чудеса і бути посередниками та заступниками людей перед Богом. Ознакою К. с. є наявність відповідних свят, обрядів, молитов, церковних служб і літургій, а також існування релігійних і позарелігійних організацій, які у своїй діяльності пропагують ідеї та спосіб життя святих. К. с. особливо розвинутий у православ'ї, католицизмі, ісламі, буддизмі, іудаїзмі.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* — догляд, освіта, розвиток) — може бути охарактеризована як: 1) Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Матеріальні цінності становлять матеріальну К. суспільства. Досягнення суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва, літератури, в організації державного і суспільного життя є його духовною К. 2) Рівень, ступінь розвитку певної галузі господарської або розумової діяльності. 3) Інтелектуальність,

освіченість, начитаність. 4) Освоєння, гуманізація, облагородження людиною природи; все, що створене руками і розумом людини. 5) Сукупність способів і прийомів людської діяльності (як матеріальної, так і духовної), об'єктивованих у предметних, матеріальних носіях (засобах праці, знаках), що передаються прийдешнім поколінням. 6) Визначальний фактор потреб і поведінки людини, яка засвоює у сім'ї чи через інші суспільні інститути певний набір цінностей, стереотипів сприйняття, поведінки і дій у навколишньому середовищі.

КУЛЬТУРА ВИРОБНИЦТВА — комплексний показник, що відображає ступінь відповідності технології та організації виробництва ергономічним (див. *Ергономіка*), фізіологічним, естетичним, економічним, соціальним вимогам і відбиває рівень задоволеності працівника процесом праці, її змістом і характером.

КУЛЬТУРА ДУХОВНА — сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. К. д. включає форми суспільної свідомості (політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, науку й філософію) та втілення їх у літературні, архітектурні та інші пам'ятки людської діяльності. До К. д. належать освіта, виховання, мова і писемність, фольклор, народне мистецтво та ін.

КУЛЬТУРА ЕКОНОМІЧНА (див. *Економічна культура*).

КУЛЬТУРА МАСОВА — явище культури ХХ ст., породжене науково-технічною революцією, урбанізацією, руйнуванням локальних спільностей та розмиванням територіальних і соціальних кордонів. К. м. характеризує особливості виробництва культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове споживання (масове виробництво культури при цьому розуміється, як аналог з поточно-конвеєрною індустрією). Масова культура являє собою культуру щоденного життя, призначену для сприйняття масовою свідомістю, за допомогою засобів масової інформації.

КУЛЬТУРА МАТЕРІАЛЬНА — сукупність матеріальних цінностей, створюваних народом у процесі його історичної діяльності (знаряддя праці, одяг, їжа, транспортні засоби, житло, побутові речі, ін.).

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА тісно пов'язана з поняттями «нація», «етнос» і становить сукупність економічних, політичних, побутових, мовних, обрядових, моральних та інших чинників. Українська культура бере свій початок з часів легендарного суспільного Трипілля, охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених українським народом на терені України та за її межами (діаспорою) упродовж усієї його історії.

КУЛЬТУРА ПЕДАГОГІЧНА (див. *Педагогічна культура*).

КУЛЬТУРА СВІТОВА — це вікова сукупність культур цілісного світу, що визначається власною системою загальнолюдських цінностей і залежно від умов розвитку конкретизується і розгалужується на певні рівні якісного і кількісного характеру, акумулює, відсортовує і розвиває найкращі риси національних культур.

КУЛЬТУРА ПРАЦІ І ВИРОБНИЦТВА — форма культури, що являє собою нагромаджений досвід людства у матеріальному виробництві, в окремих його сферах. Культура праці і виробництва включає в себе як основні соціально-економічну і техніко-технологічну підсистеми, в яких людина виступає суб'єктом праці і виробництва, тобто реалізує у своїй діяльності об'єктивні, що склалися історично, досвід і знання трудової діяльності попередніх поколінь людей.

КУЛЬТУРА УПРАВЛІННЯ — 1) Сукупність вимог до зовнішньої сторони процесу управління і до особистих властивостей керівника, зумовлених нормами і принципами моралі, етики, естетики і права. 2) Характеристика якісної сторони управлінської діяльності суб'єкта управління.

КУЛЬТУРНА САМОСВІДОМІСТЬ — виділення людини із світу культури й усвідомлення себе в ній, оцінка себе як особистості. Людина не тотожна своїй життєдіяльності, вона розрізняє себе як діяча і предмети своєї діяльності. У процесі формування К. с. важливу роль відіграє мова, способи діяльності, спільна праця, система знань і спілкування.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА — матеріальні і духовні цінності, створені в минулому, а також історико-культурні пам'ятки і об'єкти, що

мають значимість для збереження і розвитку самобутності народу, його внесок у світову цивілізацію. Конвенція ЮНЕСКО 1972 р. дає поняттю К. с. детальне розшифрування, включаючи в нього: а) твори архітектури, монументальної скульптури, живопису та ін., що мають цінність з погляду історії, мистецтва або науки; б) «пам'ятні місця», що є універсальною цінністю з погляду історії, *естетики, етнології, антропології* та ін.

КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ (від лат. *contextus* — зчеплення, з'єднання, зв'язок) — сукупність життєвих обставин, завдяки яким утворюється той чи інший зміст.

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ — стійкі, «інерційні» моменти в культурі. У більш загальному розумінні К. т. — це традиції, що є елементами культурної спадщини: ідеями, цінностями, звичаями, обрядами, способами світосприйняття та ін., для яких характерним є збереження і передавання від покоління до покоління (традиція — від лат. *передача*).

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ (КУЛЬТУРА) — поняття, що має два характерологічних аспекти: 1) дезаксіологічний (позаціннісний, об'єктивістський), за яким в культуру входить все, створене людиною: і засоби творення, і засоби нищення; і літературна мова, і кримінальний жаргон. Як факти культури стоять в одному ряду плуг і гільотина, велична симфонія і непристойна пісенька; 2) аксіологічний (ціннісний), коли факти культури співвідносяться з прийнятою системою цінностей і поділяються на позитивні і негативні, світлі і темні. Вартісне, переважне, бажане, благородне — все це вказує на щось позитивне для людини і для людського життя. У цьому значенні цілком виправдані опозиції: К. — варварство, К. — безкультур'я, К. — невихованість. Іноді твердять, що природа — це дійсність поза цінностями, а культура — дійсність з позиції цінностей.

КУЛЬТУРОГЕНЕЗ — процес зародження культури людства, пов'язаний зі становленням і розвитком знаряддевої, комунікативної та семантичної діяльності.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ (від *культура* і *...логія*) — наука, що формується на стику соціального і гуманітарного знання про людську *культуру* як цілісний феномен. Про предмет і місце К. в системі наукового знання не склалося єдиної думки. В Оксфордському словнику вказано на те, що слово *kulturologie* вперше використав німецький вчений В. Освальд 1913 р., а англійський термін *culturology* вжив 1949 р. американський антрополог Л. Уайт. Після чого термін К. вжито в літературі лише декілька разів — в 1949, 1956, 1957 рр. У тому ж словнику «К.» трактується як наука або вчення про культуру. Наукове вивчення культури, здійснюване етнографами, філологами, соціологами, дає можливість побачити в культурі складне багатовимірне утворення. Повне знання про культуру виникає на перетині антропологічного, гуманітарного і соціологічного знання. В К. виділяють такі підрозділи: теорія культури (світова художня культура), прикладна та емпірична К. (антропологія і соціологія культури). К. перебуває ще на стадії становлення, пошуку свого предмета і методів, її науковий статус повністю не визначений. Вона належить одночасно галузі соціального значення (цьому сприяють соціологія культури і антропологія), де використовуються кількісні методи збору даних, і гуманітарному знанню (завдяки мистецтвознавству і філософії культури), котре вибудовується на цінностях і якісних методах дослідження. Культуролог найчастіше звертається до методів філософії, логіки, соціології, мовознавства, психології, семіотики, історичних методів, а також до аналітичних процедур міждисциплінарного плану.

КУПАЛЬСЬКА СИМВОЛІКА — символіка, що стосується одного з найпоетичніших свят праукраїнців Івана Купала, що відбувалося в ніч з 23 на 24 червня (7 липня). Як відомо, Іванів день припадав на час літнього сонцестояння, присвячувався Сонцю, Купалу (Купайлу) — богу родючості, врожайного літа, лікарських рослин, кохання. Купальські обряди та ритуали мали глибокий символічний зміст, пов'язувалися з міфологією, практичними потребами праукраїнців. Основою цих обрядодій були елементарні асоціації та імітативна магія. 24 червня (за старим стилем) сонце досягало зеніту своїх можливостей, і злі сили (відьми, чарівники), за народними віруваннями, ставали особливо небезпечними у цей день. Тому на Івана Купала

переважали обряди очисного характеру. Стрибання через вогонь, купання у воді, «замаювання» зеленню хат символізувало очищення від впливу злих сил. «Чільне місце в купальській обрядовості посідала ідея плодючості. Вона виражалася в асоціативних зв'язках між родючістю природи і жіночою фертильністю: чітко простежується прерогатива дівчат і жінок в обрядових діях (розпалювання купальського вогню, виконання пісень, вінкоплетіння, прикрашення купальського деревця, збирання ягід, зілля» (*Климець Ю., Купальська обрядовість на Україні. — 120 с.*). купальського вогню, узяти від нього вдосталь життєвої енергії, запліднюючої сили» (Ю. Климець). Купальське деревце виступало символом запліднюючої й родючої сили.

КУРГАН — могила з високим земляним насипом. Найстаріші поховання такого роду походять з III тис. до н. е.

КУРТУАЗНА ЛІТЕРАТУРА (від франц. *courtois* — витончено ввічливий, люб'язний, лицарський) — придворно-лицарський напрямок у європейській літературі XII–XIV століть; представлений лірикою трубадурів і труверів у Франції, міннезінгерів в Німеччині та лицарськими романами. Класичні зразки — творчість Бертраана де Борна та Кретьєна де Труа.

КУТЯ (від грец. — зерно, боби) — обрядова страва східних слов'ян та ін. народів (румун, греків) під час новорічних свят. Вживання К. відоме з дохристиянських часів. Готується з цілих зерен пшениці, рису, до яких додаються родзинки, мед тощо. К. як обов'язковий елемент поминальних обрядів називається коливом. Це засвідчує про зв'язок різдвяно-новорічної обрядовості з обрядами культу предків.

Л

ЛАБІЛЬНІСТЬ (від лат. *labilis* — нестійкий, рухливий) — властивість нервових процесів (нервової системи), що виявляється у здатності проводити певну кількість нервових імпульсів за одиницю часу; лабільність також характеризує швидкість виникнення та припинення нервового процесу.

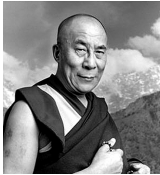
ЛАБИРИНТ (грец. *labyrinthos*) — споруда, що, нібито складалася з кількох тисяч кімнат, залів і коридорів. В античності були відомі чотири Л.: 1) єгипетський — на схід від Арсіної, споруджений у 2 тис. до н. е.; то був величезний палац із гробницею та підземними ходами; 2) на острові Самосі, збудований за наказом Полікрата; 3) в Італії, що його спорудив етрусський цар Порсенна як усипальню для царської родини. Найвідомішим є Л. на Криті. Його за дорученням Міноса спорудив Дедалі для Мінотавра. Конструкцією цей Л. був подібний до єгипетського. В основу міфів про Л. лягли історичні факти. Наприклад, міф про критський Л. відбив спогад про розквіт критської держави 2 тис. до н. е. Слово Л. пов'язують із назвою подвійної сокири — *labris*, зображення якої часто зустрічається на стінах критського Л. Стародавні під Л. розуміли поплутані підземні коридори в копальнях та катакомбах; переносно його вживали для позначення різних складних явищ і плутаних мовних зворотів. У сучасній мові Л. також означає не тільки споруду, з якої важко знайти вихід, а й заплутані стосунки, ситуації, думки тощо.

ЛАВРА (грец. буквально — *міська вулиця, квартал, прохід*) — назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів поширення релігійної ідеології та паломництва віруючих. В українському та руському православ'ї Л. називали

чотири монастирі: Києво-Печерська (з 1182 р.) у Києві, Троїце-Сергіївська (з 1744 р.) в Загорську, Олександро-Невська (з 1797 р.) в Санкт-Петербурзі та Почаївська (з 1833 р.) на Тернопіллі. Настоятелями були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, як правило, в сані архімандрита. Києво-Печерський монастир заснував 1051 р. чернець Антоній (світське ім'я — Антип, 982–1073) у печерах поблизу Києва (звідси назва монастиря). Назву Л. монастир отримав у XII ст. Києво-Печерська лавра здійснювала велику політичну й освітянську діяльність, боролася з національним поневоленням українців. В XI ст. тут була заснована бібліотека, 1615 р. — Києво-Печерська друкарня.

ЛАМА (тибетське *блама*, букв. — найвищий) — буддійський чернець у Тибеті, Монголії, Бурятії.

ЛАМАЇЗМ (від лама) — напрям буддизму, панівна релігія в Тибеті. Для Л. характерне вчення про особливу роль хамства (чернецтва) в досягненні віруючим «спасіння».

ЛАТЕНТНИЙ (від лат. *latens* — прихований, невидимий) — такий, що ще не має зовнішніх видимих проявів.

ЛАУРЕАТ (від лат. *laureatus* — увінчаний лавром) — 1) У давніх греків і римлян — переможець у змаганнях музикантів, ораторів, гімнастів, якого вшановували лавровим вінком. 2) Звання, яке присвоюється за видатні заслуги у громадській діяльності, в галузі науки, мистецтва, літератури. 3) Переможець на фестивалях, конкурсах.

ЛЕГАЛЬНИЙ — визнаний, дозволений законом; такий, що має законну силу.

ЛЕГЕНДА — 1) Поетичне оповідання або народне сказання про якісь історичні події чи життя людей. 2) Те, що здається неймовірним, вигаданим.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* — законний) — у ширшому значенні — визнання, усвідомлення та виправдання соціального порядку, події, діяльності посадової особи тощо.

ЛЕЙТМОТИВ (від нім. *Leitmotiv* — основна тема, думка) — 1) Провідний мотив, гармонійний або мелодійний зворот, що повторюється в музичному творі (переважно оперному). 2) Переносно — основна думка, тема, що проходить через твір або наукову працю і підкреслює основну ідею.

ЛЕКЦІЯ (від лат. *lectio* — читання) — 1) Навчальне заняття у вищому навчальному закладі, систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки; публічний виступ на певну тему. Головні вимоги до Л.: науковість, доступність, єдність форми і змісту, емоційність викладу, органічний зв'язок з іншими видами навчальних занять — семінарами, практичними заняттями тощо. 2) Лекції — записи курсу з певного навчального предмета, публічних читань, складені лектором або слухачем.

ЛЕОНАРДО (*Leonardo*) **ДА ВІНЧІ** 1452–1519, італійський маляр, архітектор, скульптор і теоретик мистецтва, винахідник, дослідник природи та філософ; релігійні картини та фрески, портрети з гармонійними композицією і пропорціями, лагідною світлотінню (сфумато). Широко відомі його картини «Дама з горностаєм», «Мадонна в скелях», «Тайна вечерея», «Мона Ліза»; технічні та наукові винаходи (розробляв ідеї літального апарата, важкого за повітря, парашута, підводного човна); теоретичні праці; «Трактат про малярство».

ЛІБРЕТО (італ. *libretto*, букв. — книжечка) — 1) Словесний текст великого музично-драматичного твору — опери, оперети тощо. 2) Короткий виклад змісту п'єси, балету, драми, кінофільму, який звичайно видається окремою книжечкою. 3) План сценарію балету або кінофільму.

ЛІДЕР (англ. *leader*, від *lead* — вести, керувати) — 1) Керівник політичної партії, групи тощо. 2) Особа, що йде першою у якому-небудь змаганні.

ЛІМІТ (від лат. *limes (limitis)* — межа) — 1) Крайній ступінь обмеження, максимальна кількість або норма чогось. 2) Встановлена сума коштів, матеріальних засобів, що їх господарські органи не повинні перевищувати.

ЛІНЕАРНИЙ МАЛЮНОК — малюнок, створений за допомогою лінії, яка може бути неперервною або складатися з щільно припасованих елементів (пунктирна лінія). В останньому випадку лінеарність стилю малюнка визначається зоровою перевагою цілісності лінії над самостійністю її елементів.

ЛІРА (грец.) — 1) Струнний щипковий музичний інструмент, відомий з найдавніших часів. Є *емблемою* музики. 2) Австралійський птах, хвіст якого нагадує форму ліри.

ЛІРИКА (від грец. — лірний, лірик) — 1) Жанр художньої літератури (поряд з епосом і драмою). В Л. виявляється емоційне ставлення автора або його героя до об'єкта зображення. Л. буває громадсько-політична, філософська, інтимна, пейзажна тощо. 2) Сукупність творів ліричної поезії. 3) *перен., розм.* Ліричний настрій.

ЛІРИЧНІСТЬ — наявність у витворах людського духу емоційності, схвильованості, щиросердості, насиченість їх переживаннями творця, його суб'єктивним настроєм. Ліричність — цінна психологічна риса, що відіграє важливу роль у певних видах діяльності людини (написанні творів художньої літератури, створенні живописних полотен, у лекторській роботі), її повсякденній поведінці (ставленні до дітей, рідних і близьких). Ліричність є співіснуючою протилежністю щодо раціоналізму. Ліричність не слід ототожнювати з сентиментальністю.

ЛІТЕРА (від лат. *litera* — літера) — 1) Те саме, що *буква*. 2) *Друк*. Металевий (при великих розмірах — дерев'яний) брусочок, на верхньому боці якого є обернене рельєфне зображення букви або іншого знака.

ЛІТЕРАТУРА — один з наймобільніших і найдієвіших видів мистецтва. Л. — це жива художня система, яка чутливо реагує на зміни

життєвого процесу. Головний елемент літературної творчості — слово, яке є вічним будівельним матеріалом літературного образу.

ЛІТОГРАФІЯ (від грец. *lithos* — камінь і *grapho* — пишу) — різновид гравюри, коли для виготовлення друкарської форми використовується вапняк, листи цинку або алюмінію.

ЛІТОПИС — 1) Хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником. 2) Визначний історичний твір князівської Русі, писаний як хроніка (щорічні записи, аннали).

ЛІТОТА (від грец. *litotes* — простота) — вид метонімії (заміни одного слова іншим, суміжним за суттю), зворот мови, протилежний перебільшенню (*гіперболи*); заміна будь-якого виразу іншим, рівнозначним, але у формі заперечення (напр., «згоден» — «не заперечую»).

ЛІТУРГІЯ — 1) Обідня, вид богослужіння у православній церкві. 2) У Стародавній Греції та Візантії — деякі види державних повинностей.

ЛІЦЕНЗІЯ (від лат. *licentia* — свобода, право) — 1) Дозвіл, що надається державними органам на право ввезення товарів із-за кордону й вивезення їх за кордон. 2) Патентна Л. — надання права здійснювати і використовувати чийсь винаходи, на які видано *патент*.

ЛОГІКА (грец. *наука про умовивід*) — наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі міркування й пізнання.

ЛОГОС — першооснова буття в його впорядкованості та законовідповідності; раціональна діяльність розуму, спрямована на усвідомлення системності й гармонійності світу.

ЛОНГІТ'ЮД (англ. *довгота*) — наукове дослідження процесу, який відбувається впродовж тривалого часу (антропологічне, соціологічне тощо).

ЛЬВІВСЬКЕ БРАТСТВО — релігійно-національна організація українських православних міщан, що існувала при Успенській церкві у Львові з XV до поч. XVIII ст. Найстаріше з українських братств. Перша згадка в історичних джерелах 1463 р. Л. Б. відіграло значну роль у боротьбі проти польсько-шляхетської агресії, національних та релігійних утисків на західноукраїнських землях. За новим статутом 1585 р., затвердженим Антіохійським патріархом, вступ у Л. Б. був відкритий усім верствам населення, незалежно від місця проживання. У 1588 р. Л. Б. одержало від Константинопольського патріарха право ставропігії. У 80-х рр. XVI ст. при Л. Б. були засновані друкарня і школа з слов'янською і грецькою мовами навчання. 1708 р. львівський єпископ примусив Л. Б. прийняти унію.

ЛЬВІВСЬКИЙ ТАЄМНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад, що діяв нелегально на громадських засадах у Львові в 1921–1925 рр. Заснований у відповідь на заборону приймати студентів українського походження до Львівського університету. Мав філософський, юридичний і медичний факультети, на яких навчались понад 1 тис. студентів. Першим ректором був В. Щурат. При Л. т. у. в 1921–1922 рр. діяло 2 курси таємної політехніки (політехнічного інституту).

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Івана Франка — один з найстаріших центрів слов'янської культури та науки. Заснований 1661 р., пройшов складний шлях розвитку й перетворень в умовах Речі Посполитої (до 1772), Австрійської і Австро-Угорської монархій (до 1918), польської держави (до 1939). До закриття 1773 р. — єзуїтська академія (з правом викладання всіх університетських дисциплін і присудження наукових ступенів) у складі 3 факультетів (богословський, юридичний, філософський). З 1784 р. відновлений як австрійський світський університет з викладанням латинською мовою. 1803 р. професор П. Л. Лодій заснував в університеті педагогічний інститут. При університеті діяла гімназія, у 1787–1808 рр. так званий руський інститут з викладанням українською літературною мовою того часу. 1805 р. університет закрито; на його базі працював ліцей. 1817 р. ліцей знову дістав статус університету. Мовами навчання стали німецька і латинська. З 1879 р. запроваджено викладання польською

мовою. У 1918–1939 рр. — польський університет, мав 4 факультети. З ініціативи українського студентства було створено український *Львівський таємний університет*. З 1939 р. — радянський університет з викладанням українською мовою. У 1950–1970 рр. став одним з провідних наукових центрів України. 1991 р. у складі університету було 13 факультетів.

ЛЮБОВ — високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданих і свідомій прихильності людини до когось чи до чогось, зумовленій визнанням достоїнств об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей. Протилежною любові є ненависть. Предметом любові можуть бути різноманітні конкретні й узагальнені об'єкти (конкретна людина, праця, батьківщина). В усіх проявах любов — явище соціально-історичне; в різні епохи вона мала різний зміст, її розвиток завжди залежить від суспільного життя людей, від їх класового становища, від дійсного ставлення людини до інших людей, від їх досвіду, ідеології і загальної культури. Любов у вузькому розумінні слова, або кохання, — це стійка і свідомо прив'язаність до особи іншої статі. Маркс підкреслював, що в статевій любові важливо не тільки і не стільки веління природи, а те, що веління природи перетворюється на духовне спілкування (єднання) людей різних статей, на їхнє взаємне моральне і розумове збагачення.

ЛЮДЯНІСТЬ — риса особистості, що виявляється у повазі до людей, гуманності, уболіванні за добробут і культурний розвиток людства. Риси людяності найповніше виявляються у груповій формі буття людей, коли їм доводиться виконувати спільну роботу, вступати у безпосереднє спілкування між собою. Людяність передбачає, крім любові і пошани до інших людей, високий рівень вимогливості. З погляду соціальної психології людяність є могутнім фактором наслідуванням.

ЛЮДИНА — суспільна істота, продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури, вищий ступінь у розвитку живих організмів. Як продукт тривалої еволюції світу, людина є матеріальною, природною істотою. Проблема взаємодії соціального і біологічного в людині є найважливішою в комплексі наук про людину.

ЛЮДИНА СХІДНОГО ТИПУ — людина, визначена у своїй долі та діях космічним законом відповідно до формули «людина в човні без весел», з настановою на споглядальність, на містичне єднання з природними й надприродними силами, з орієнтацією на корпоративні цінності.

ЛЮСТРАЦІЇ (від лат. *lustratio* — очищення через жертвоприношення) — 1) Релігійно-магічні обряди, які, за уявленням віруючих, охороняють від хвороб та інших бід. У багатьох народів очищувальна сила приписувалась вогню (обкурювання людей, житла), воді, солі, залізу тощо. 2) Заборона функціонерам високого рангу забороненої у даній країні політичної партії обіймати посади у державному апараті, обиратися до представницьких органів, бути суддями та ін.

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — система міського самоуправління у середньовіччі; походить від привілеїв 1188 р., яке отримало німецьке місто Магдебург від архієпископа.

МАГИ — у Стародавньому Ірані жерці зороастризму і деяких інших вірувань. В VI–IV ст. до н. е. становили окреме плем'я і брали ендогамні шлюби. Персидські маги, як і жерці вавилонської релігії (халдеї), займалися пророцтвами і заклинаннями. Згодом магами почали називати усіх провісників долі, чаклунів, астрологів, заклинателів.

МАГІЯ (лат. *mageia* — чаклунство) — 1) Обряди, покликані надприродним шляхом впливати на явища навколишнього середовища (викликання дощу, об'єктів полювання тощо). 2) Сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій у житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин в їхній життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів земної кулі в різних формах: виробнича, лікувальна, зашкодлива тощо. Магічні уявлення та дійства збереглися у формі побутових забобонів до наших днів.

МАДРИГАЛ — невеликий музично-поетичний твір любовно-ліричного змісту. Розвинувся в епоху Відродження в Італії.

МАЙОЛІКА (італ.) — вид кераміки, покритої поливою (глазурованою, керамічними емалями) і розмальованою.

МАНЬЄРИЗМ — стильова течія XVI–XVII ст. в Європі, для якої характерні екзальтація та гіперболізм (підготувала появу бароко).

МАРГІНАЛІЯ — назва чи малюнок, вміщені на полях книги.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. *margo* — край, кордон) — пограничний стан особистості стосовно будь-якої спільноти, який справляє вплив на її психіку та спосіб життя.

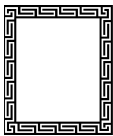
МАСНИЦЯ — аграрно-магічне свято давніх слов'ян, приурочене до зустрічі весни. Відзначається на тижні, що передує перед пасхальному посту. Дні М. мали традиційні назви: понеділок — зустріч, вівторок — загравання, середа — ласощі, четвер — гуляння, п'ятниця — тещина вечірка, субота — вдовицині посиденьки, неділя — проводи. Обряди М., орієнтовані на сприяння приходу весни, «посилення» Сонця (поїдання круглих млинців, що символізують Сонце, запалювання колеса та ін.), забезпечення достатку, доброго врожаю, приплоду домашніх тварин.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА — див. *Культура матеріальна*.

МАТРИМОНІАЛЬНИЙ (лат. *matrimonialis*, від *matrimonium* — шлюб) — пов'язаний зі шлюбом.

МАТРІАРХАТ (від лат. *mater* — мати і грец. *arche* — влада) — домінуюче становище жінки у сім'ї та суспільстві.

МЕАНДР — геометричний орнамент у формі ламаної або кривої лінії з закрутками, від давньої назви звивистої річки у Малій Азії. Широко застосовувався в Греції. В Україні вперше виявлений в с. Мізинь на Чернігівщині.

МЕДИТАЦІЯ — розумова дія, спрямована на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості. Особливого розвитку М. набрала в індійській та буддійській йозі, в античному «філософському екстазі» платоніків та неоплатоніків, в ушавленому «розумному діянні» («Ісусова молитва»), а також в деяких школах сучасного психоаналізу.

МЕЗОМОРФНИЙ ТИП (від грец. *mesos* — середній і *morphe* — форма) — морфологічний тип, властивий людям з розвинутою мускулатурою; цей тип відповідає енергійному й активному темпераменту.

МЕНТАЛЬНІСТЬ НАЦІЇ, МЕНТАЛІТЕТ (від лат. *mens* — розум, мислення) — специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природнокліматичних та інших чинників. М. н. виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. М. н. зберігає код нації. М. н. виявляється в національному характері, самосвідомості *етносу*, у різних компонентах його культури. Ментальність українського народу має такі основні риси: волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність.

МЕСА — 1) Католицька обідня (літургія). 2) Багатоголосий циклічний хоровий твір на текст літургії (із супроводом органа чи оркестру).

МЕСІАНІЗМ, МЕСІЯ (від староевр. «*mashiax*» — помазання) — віра в майбутнє пришестя месії, тобто Божого послання, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі «Царство Небесне». Уявлення про месію виникло серед стародавніх іудеїв під час так званого «вавилонського потопу» (VI ст. до н.е.), коли в образі месії виступав завойовник, що мав «відновити порядок». З часом, після загибелі Іудеї, формується вчення про месію як майбутнього рятівника іудеїв від іноземного гніту, покликаного відносити договір Яхве (іудейського бога) з його обраним народом. У християн месія — епітет Христа як рятівника від земних страждань.

МЕТА — передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямовано діяльність окремої людини, групи або усього суспільства. Категорія мета у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже

є активним фактором людської свідомості. М. тісно пов'язана з засобами її досягнення. Цей зв'язок відображається в законі оптимальності, який вимагає, щоб М. була, по-перше, науково обґрунтована, по-друге, практично досяжна, а засоби руху до М.— оптимальними. М. має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань.

МЕТАМОРФОЗА — повна зміна.

МЕТАТЕОРІЯ (грец. *meta* — після і *theoria* — спостереження, дослідження) — теорія, яка аналізує структуру, методи та властивості будь-якої іншої теорії.

МЕТКИ (від грец. «переселенці») — в полісах Стародавньої Греції чужоземці, а також відпущені на волю раби. Були особисто вільні, проте не мали політичних прав.

МЕТОДОЛОГІЯ (від грец. *methodos* — спосіб пізнання — ...логія) — 1) Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. 2) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Розрізняють а) часткову М. — сукупність методів у кожній конкретній науці; б) загальну М. — сукупність більш загальних методів; в) філософську М. — систему діалектичних методів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через часткову М.

МЕХАНІЦИЗМ — світогляд, що пояснює розвиток природи і суспільства законами механічної форми руху матерії.

МЕЦЕНАТ — ім'я римського державного діяча (I ст. до н. е.), близького до імператора Августа; уславився своїм широким покровительством над поетами й художниками. Його ім'я стало називним.

МИКОЛА ЧУДОТВОРЕЦЬ — один з найшанованіших у християнстві святих. М. Ч. (260–343) — архієпископ м. Міри Лікійської обл. Малої Азії. Своїм чудотворством уславився ще за життя, що спричинилося,

за твердженням церкви, до його канонізації невдовзі після смерті. З «Житій святих» відомо про участь М. Ч. у Нікейському соборі (325 р.), його боротьбу з еретиками. Популярність М. Ч. підвищувалася завдяки проголошенню його покровителем торгівлі і землеробства, захисником бідних і немічних. Торговельні зв'язки м. Міри сприяли проникненню культу М. Ч. в інші країни. В Києві в 882 р. була церква св. Миколая, в 11 ст. на його честь було засновано монастир. Серед усіх святих на Русі М. Ч. посідає четверте місце, виступаючи покровителем сільського господарства, захисником селян і моряків перед Богом. Свято св. Миколая поширене і в наші дні в Західній Україні, де він постає покровителем дітей. Католицька церква виключила свято на честь М. Ч. із особливо вшановуваних пам'ятних днів, на відміну від сучасного православ'я, яке в цьому зберегло вірність традиції.

МИЛОСЕРДЯ — жаліслива й діяльна любов, яка виражається в готовності допомогти тим, що потрапили в біду, один з істотних виразів гуманності. У понятті М. поєдналися духовно-емоційний і конкретно-практичний (прагнення до реальної допомоги) аспекти. Без першого аспекту М. перетворюється в філантропію, без другого — обмежується сентиментальністю. Основний метод виховання здатності до М. — особистий приклад батьків, дорослих, їхня повсякденна діяльність.

МИСТЕЦТВО — 1) Естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості — особливого виду людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів; одна з форм суспільної свідомості. Закономірності мистецтва вивчають естетика і мистецтвознавство. Термін застосовується і до певних галузей художньої діяльності (Художня творчість загалом — література, архітектура, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та ін). Види діяльності людини, об'єднані як художньо-образні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб. 2) У вузькому значенні — образотворче мистецтво. 3) Високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО — у широкому розумінні — комплекс суспільних наук, які вивчають художню культуру загалом та окремі види мистецтва. Мистецтвознавчі науки охоплюють літературознавство, музикознавство, театрознавство, кінознавство, а також М. у вузькому й найбільш уживаному значенні, тобто науку про пластичні або просторові мистецтва, якими є архітектура, живопис, скульптура, графіка, декоративно-ужиткове мистецтво. М. складається з трьох основних частин: теорії мистецтв, їх історії та художньої критики.

МИТЕЦЬ — 1) Той, хто творчо працює в одному з видів мистецтва. 2) *перен.* Знавець своєї справи; людина, яка майстерно виконує щонебудь.

МИТО — державний грошовий збір (непрямий податок), що його справляють з юридичних і фізичних осіб у разі здійснення між ними або між ними та державою певних дій (перелік їх визначає законодавство). М. справляють у разі виникнення спеціальних відносин (укладення орендних договорів, передавання цінних паперів, оформлення в державних органах доручень тощо) або за здійснення комерційних операцій, у т. ч. пов'язаних із перевезенням товарів через державний кордон — увізне (імпортне) та вивізне (експортне) М.

МИТРА (від грец. *капелюх*) — головний убір вищого духовенства у православ'ї.

МИТРОПОЛИТ — спершу у Візантії єпископ митрополії, тобто головного міста області чи провінції. На Русі М. до запровадження патріархату (1589) були главами Української і Руської православних церков. Їхньою резиденцією був Київ (до XIII ст.), потім Львів, Володимир, а з XIV ст. — Москва. У наш час М. є главами великих епархій і, як правило, входять до Священного Синоду на правах його постійних членів.

МІГРАЦІЯ (від лат. *migro* — переселяюсь) — масове переселення, переміщення народів, груп, окремих осіб.

МІЗАНСЦЕНА (від франц. *mise en scene* — постановка на сцені) — розташування акторів на сцені в окремі моменти вистави.

МІЗАНТРОП (від грец. *misanthropos* — людиноненависник) — людина, яка уникає спілкування з іншими людьми, ненавидить їх; відлюдок.

МІМІКА — виражальні рухи м'язів обличчя; одна з форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних — радість, сум, гнів тощо). Міміка є особливою образною «мовою» для передачі різноманітності відтінків почуттів, оцінок, ставлення людини до подій і явищ життя. Міміка посідає значне місце в процесі комунікації як додатковий засіб вираження і сприймання емоційного стану людей, оскільки вона невіддільна від усього складу думок, дій, почуттів людини і є органічним виявом її внутрішнього життя. Мімічні рухи здійснюються, звичайно, мимовільно, за безумовно-рефлекторним механізмом (міміка, яка спостерігається в повсякденному житті). Однак, включаючись у другу сигнальну систему, вони можуть виникати й довільно (міміка як один з елементів авторської майстерності, як мистецтво передачі душевного і фізичного стану персонажа за допомогою виразу обличчя й очей).

МІНЕЇ ЧЕТЬІ, АБО ЖИТТЯ СВЯТИХ — збірники життєписів святих, інших агіографічних та релігійно-повчальних текстів, сформованих по місяцях (тому — мінеї) на весь церковний рік і призначені переважно для позабогослужбового читання (звідси — четьї). Поширені у православних, греко-католицьких, католицьких церквах. Ідея написання житія святих за певними канонами запозичена вітчизняною церквою у Візантії. Популярною була Книга житія святих, складена Д. Тупталом (святителем Дмитрієм) і надрукована в Києві (1689–1705). До найдавніших вітчизняних житійних збірників належить «Киево-Печерський патерик» (XIII ст.).

МІТРАЇЗМ — релігія, яка виникла в останні роки I ст. до н. е. в Ірані й поширилася на території Римської імперії і Передньої Азії. М. пов'язаний з поклонінням богу Мітрі. В новій релігії функції головного бога Ахурамазди перебрав Мітра. За уявленнями його

прихильників, він був творцем Всесвіту, спасителем, борцем із Злим богом Аріманом. Віровчення М. увібрало також ряд елементів маздеїзму, вавилонських астральних культів, тобто поклоніння небесним світилам. М. мав багато спільного з християнством, впливав на його формування. Хоч М. й поширився по всій Римській імперії, конкуруючи з раннім християнством, проте він не став масовим явищем. В IV–V ст. М. втратив своє значення.

МІФ (від грец. *mithos* — слово, сказання) — оповідання про богів, героїв, спосіб усвідомлення природних та суспільних явищ, уявлення про природу та історію як наслідок діяльності надприродних сил. М. — історично перша світоглядна форма відображення дійсності, в якій художнє, моральне, пізнавальне та практично-перетворююче освоєння світу дані в синкретичній, взаємоопосередкованій єдності. Як елемент світоглядної свідомості родового суспільства М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства.

МІФОЛОГІЯ (від *міф* і *...логія*) — 1) Історичний тип світогляду на ранніх стадіях розвитку суспільства, що існує у формі переказів та обрядів, які утверджують прийняту в даному суспільстві систему цінностей (див. *цінностей система*) та норми поведінки. 2) Сукупність міфів будь-якого народу. 3) Спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної самосвідомості та світосприйняття людини первісного докласового суспільства, викладені в системі міфів. 4) Наука про міфи.

МНЕМОНІКА — сукупність формальних прийомів запам'ятовування, що забезпечують штучне закріплення матеріалу в пам'яті, цей процес ґрунтується головним чином на асоціації. М. як мистецтво запам'ятовувати виникла в Давній Греції. Сутність М. в тому, щоб за допомогою спеціальних схем швидко запам'ятовувати і тривалий час зберігати в пам'яті знання. За легендою, М. винайшов давньогрецький поет Сімонід. М. абстрагується від логічного і смислового змісту матеріалу і використовує лише його зовнішню форму. Наприклад,

запам'ятати, яка вісь координат зветься абсцисою, а яка — ординатою, можна так: уявити собі, як витягуються губи при вимові першого звука у відповідному слові (*a* — горизонтально, *o* — вертикально) і співвіднести це уявлення з напрямом осей. Окремі мнемонічні асоціації бувають дотепними і зручними, але рекомендувати мнемоніку як єдину і всеохоплюючу „систему» удосконалення пам'яті — значить штовхати дитину на небезпечний шлях. Мнемічні зв'язки лише підкріплюють запам'ятання логічного змісту матеріалу, а не компенсують його. Не слід абсолютизувати мнемічні прийоми.

МНЕМОНІЧНІ ДІЇ (від грец. *запам'ятовування*) — спеціальні дії для запам'ятовування і відтворення.

МНЕМОСІНА, Мнемозіна (грец. *Μνημοσύνη*) — у міфології — дочка Урана і Геї; спочатку уособлення, а згодом богиня пам'яті, мати дев'яти муз, яких народила від Зевса. Біля печери Трофонія в Беотії протікали два струмки: струмок *Лети*, з якого пили ті, хто йшов просити поради оракула, і струмок *М.*, звідки пили ті, хто вже дістав відповідь. *М.* зображували здебільшого в оточенні муз, хоч існують і окремі статуї богині. В переносному розумінні *М.* — пам'ять.

МОВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності й відображень їх у процесі вираження думок. *М.* існує у формі конкретних актів мовлення, у т. ч. й повторюваних усно або механічним способом і фіксованих за допомогою письма. — 1) Виняткова здатність людини спілкуватися за допомогою звукових символів (голосу), пов'язана зі здатністю до абстрактного мислення і утворення понять; до *М.* належить змога передавати (формулювати і висловлювати) і приймати (розуміти) інформацію 2) Система знаків (звукових, з виникненням письма — графічних), що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення, правила, які нормалізують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування.

МОВЛЕННЯ — функціонування мови в процесах вираження та обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності. Безпосередніми виявами М. є його різноманітні акти в усній і писемній реалізації. Розрізняють М. монологічне й діалогічне. Поряд із власне М. виділяють внутрішнє мовлення, розраховане на постановку й розв'язання у свідомості мовця різноманітних пізнавальних завдань. Окремим видом М. є читання.

МОДА — панування у певному середовищі в певний час тих чи інших смаків в уподобаннях, формах побуту і одягу.

МОДЕРН (франц. *moderne* — найновіший, сучасний) — стиль у європейському та американському мистецтві кін. ХІХ — поч. ХХ ст. Провідну роль представники М. віддавали архітектурі як основі синтезу мистецтв. Найяскравіше М. відбився в архітектурі приватних будинків-особняків, у зведенні ділових, промислових і торгових споруд, вокзалів, прибуткових будинків. Принципово новим в архітектурі М. була відмова від ордерної або еkleктично запозиченої з ін. стилів системи прикрашування фасадів та інтер'єрів. М. шляхом стилізації органічно засвоював риси мистецтва різних епох і стилів, черпаючи у взірцях архітектури минулого, а також у природі ідеї цілісності, принципи взаємозв'язку всіх частин художнього образу. Одним із основних виражальних засобів у мистецтві М. був орнамент характерних криволінійних обрисів, часто пронизаний експресивним ритмом, здатний підпорядковувати собі композиційну структуру твору. Орнаментальний початок об'єднує всі види мистецтва М. Для нього характерне взаємопроникнення станкових і декоративно-ужиткових форм мистецтва. Твори живопису і скульптури втрачають свій самостійний характер, вписуючись у загальний ансамбль інтер'єру. В живописі переважаючого значення набуває панно, у скульптурі — рельєфи. Для живопису характерним є поєднання декоративної умовності орнаментальних фонів і натуралізму окремих деталей або фігур, силуетність, використання великих кольорових площин. Особливо великого поширення набув М. у декоративно-ужитковому мистецтві, якому притаманні ті ж риси, що й архітектурі та скульптурі, у т. ч.

уподібнення предметів та їхніх окремих деталей органічним формам. Значний розвиток в М. дістала графіка, тісно пов'язана з розквітом книжкової справи й розповсюдженням художніх журналів.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від франц. *modernisation* — осучаснювання, оновлення) — приведення у відповідність із вимогами сучасності.

МОДИФІКАЦІЯ (лат. *видозміна*) — зміна форми.

МОЗАЙКА — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців, смальти і т. д.

МОКОША — старослов'янське жіноче божество у східнослов'янській міфології. Входила до давньоруського пантеону, її ідол стояв у Києві разом з ідолом Перуна та ін. богів. З поширенням православ'я образ М. злився з образом Параскеви-П'ятниці.

МОНАСТИР (від грец. *monasterion* — місце, житло усамітнених) — громада ченців, які об'єдналися на основі тотожних релігійних поглядів, ідеалів для спільного проживання за особливими правилами, зафіксованими у монастирських статутах. М. називають також певним чином організований комплекс культових, житлових та господарських приміщень, обнесений огорожею чи стіною. М. існують у православних, католицьких, греко-католицьких, вірмено-григоріанських церквах, а також у буддизмі, ламаїзмі та деяких інших. У християнстві М. виникли у III–IV ст. Поява М. спричинена прагненням найревніших послідовників тієї чи іншої конфесії ізолюватися від гріховного, на їхню думку, світу й організувати життя відповідно до власних уявлень про ідеал праведності. Розрізняють М. спільножитні і келіотства, звичайні і ставропігійні (особливо самостійні у діяльності), чоловічі і жіночі. Найпоширеніші — спільножитні, де життя регламентоване єдиним статутом, а ченці не мають власності. Очолює монастир настоятель (намісник).

МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА — встановлення державою обсягів випуску грошових знаків та їх наповнення реальними цінностями (золотом, дорогоцінним камінням, нерухомістю, ін.).

МОНІЗМ (від грец. — *один, єдиний*) — філософське вчення, яке бере за основу всього існуючого одне начало — матерію (матеріалістичний М.), або дух (ідеалістичний М.).

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — моральний, від *mores* — звичаї) — система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей, форма громадської свідомості та вид громадських відносин, спрямованих на утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей в їхньому прагненні до щасливого і гідного життя. У М. оцінюються не лише практичні дії людей, а й їхні мотиви, прагнення та наміри. Моральні вимоги до людини відповідають загальним нормам і принципам поведінки. Вимоги *моральності* формуються у процесі взаємного спілкування людей, відбивають життєво-практичний та історичний досвід. Своєрідним моральним кодексом є «Повчання» князя Володимира Мономаха. До етичних норм належать його вимоги: «Не лінуйтеся», «Стережіться брехні, і пияцтва, і блуду», «До старшого ставитися треба як до батька, а до молодих як до братів». В епоху Відродження у Європі етичним нормам і правилам належала першість під час розв'язання економічних проблем порівняно з прагненням до вигоди, до наживи. Етичний підхід, зокрема, простежується у працях французьких моралістів XVI–XVIII ст. М. Монтеня, Ф. Ларошфуко, Б. Паскаля та ін. За часів раннього капіталізму виникла суперечність між ставленням до діла та етичними нормами. Встановлюється така особливість мислення, коли характерним є систематичне прагнення отримати законний прибуток у межах своєї професії. З розвитком ринкових відносин людина дедалі більше стає самотньою, прагматичною, а суспільство під впливом грошей стає дедалі раціональнішим. Гроші починають бути засобом будь-якого обміну, зокрема в економіці, мистецтві, науці, практиці. У такому суспільстві зростають корумпованість, жорстокість, егоїзм, індивідуалізм. Суспільство, яке стоїть на шляху «гроші заради грошей», «виробництво заради виробництва», «дія заради дії», приречене на

моральний занепад. Щоб цьому запобігти, суспільство має повернутися до обов'язкової первинності етичних норм над прагненням досягти економічних результатів будь-якою ціною.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — див. *Виховання моральне*.

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ — див. *Цінності моральні*.

МОРАЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом *моралі*. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивуються моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці поняття, Г. В. Ф. Гегель визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М. — як практичні звичаї, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи.

МОРФЕЙ (грец. *Morpheus*) — бог сновидінь. За міфами, М. з'являвся людям уві сні в людських образах. В античному мистецтві М. зображували у вигляді чоловіка з крилами; образ бога сновидінь надихав художників пізнішого часу; існують статуї Ж.-А. Гудона, Ф. Толстого й ін. Вислів «бути в обіймах М.» означає «спати солодким сном». Приклад: Л. Глібов: «Підкравсь Морфей, божок щасливий, На очі нишечком дмухнув, Наслав мені той сон лінивий, І я незчувсь, коли заснув».

МОТИВ (франц. *motif*, від лат. *moveo* — рухаю) — спонукальна причина дій і вчинків людини. Основою М. діяльності людини є її різноманітні потреби. Внаслідок усвідомлення і переживання потреб у людини виникають певні спонуки до дії, завдяки яким ці потреби задовольняються. У дошкільному віці — це ігрові М. У шкільному віці вони відступають на другий план, поступаючись місцем навчальним М., до яких у подальшому приєднуються трудові М. Особливо важливе значення мають моральні М. поведінки. Саме М. надають морального значення діям і вчинкам. Виховання й закріплення в досвіді правильних М. поведінки — одне з найважливіших завдань педагога.

МОТИВАЦІЯ (франц. *спонука*) — спонукання, яке спричиняє активність організму і визначає її спрямованість. М. — система мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини. Всебічне розкриття причин, якими пояснюється та чи інша поведінка людини, її дії і вчинки, неодмінно передбачає аналіз тих психологічних моментів, якими вони визначаються, тобто аналіз сукупності *мотивів*, якими зумовлено конкретну поведінку. Є різні форми М. залежно від змісту і психічної сутності мотивів, що спонукають поведінку людини в різних випадках діяльності (праця, навчання, гра, спорт) або в процесі спілкування з іншими людьми в різних ситуаціях соціального життя. У кожної людини є відносно стійка система мотивів, яка усталилася в процесі її життя. На різних вікових етапах М. людини відзначається специфічними особливостями, пов'язаними зі зміною провідних видів діяльності і соціальної ситуації розвитку.

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ — потреба суб'єкта досягнути успіху в різноманітних видах діяльності, особливо в умовах змагання з іншими людьми.

МРІЯ — особлива форма уяви, тісно пов'язана з емоційним ставленням до уявлюваного. М. відрізняється від інших видів уяви тим, що вона є образом бажаного майбутнього і включає активну діяльність свідомості, яка використовує при цьому минулі відчуття і сприйняття, життєвий досвід, накопичені знання і пристрасне бажання здійснити задумане. М. безпосередньо пов'язана з потребами людини, з тими її бажаннями і потягами, для здійснення яких потрібен час і певні передумови. М. можуть бути різними залежно від ставлення людини до навколишньої дійсності (творчі, активні). Вони служать могутнім стимулом діяльності, якщо являють собою програму дій, яку можна втілити в життя. Активна М. відіграє позитивну роль у підготовці до діяльності, створює своєрідний творчий «тонус». Пасивна М. уводить людину від реального життя.

МУДРІСТЬ — інтелектуальна і моральна характеристика особистості; означає високий рівень оволодіння нею соціальним досвідом. Мудра людина здатна оптимальним способом розв'язувати пізнавальні, трудові, навчальні, морально-побутові завдання. Її дії і вчинки глибоко

осмислені, поведінка відповідає обставинам, об'єктивним потребам, конкретні ситуації і власним можливостям. М. є величезним здобутком людства. Вона не є природженою, а набувається протягом життя і суспільно корисної діяльності. Особа, досягнувши в своєму індивідуальному психічному розвитку вершин, створює певний зразок М., який потім виступає об'єктом наслідування. Діалектична сума М. окремих індивідів минулих, сучасних і майбутніх поколінь складає М. людства як цілісної спільності.

МУЗА (грец.) — 1) В давньогрецькій міфології — богиня, покровителька мистецтва і науки. Спочатку кількість М. була невизначена: вони вважалися покровительками пісень і танців. У пізніші часи М. стало дев'ять і кожній з них доручили певне мистецтво, яке вона повинна була особливо пильнувати: Клію — покровителька історії, Талія — комедії, Мельпомена — трагедії, Евтерпа — ліричної поезії, Ерато — любовної лірики, Терпсіхора — танців, Полігінія — гімнів, Калліопа — епічної поезії, Уранія — астрономії. Храми на їх честь називали мусейонами (звідси — «музей» та «музика»). 2) Переносно — джерело поетичного натхнення; творчість поета з його індивідуальними особливостями.

МУЗЕЙ — заклад, що збирає, вивчає, виставляє для огляду та зберігає твори мистецтва, пам'ятки історії, природознавчі колекції тощо.

МУЗИКА — 1) Мистецтво, в якому переживання, настрої, ідеї виражаються сполученням звуків і тонів; твір цього мистецтва; сукупність таких творів. 2) Гармонійне звучання чогось.

МУЛЯЖ (франц. *moulage*, від *mouler* — формувати, відливати форму) — зліпок з гіпсу, глини, воску чи парафіну, точна форма предмета (напр., скульптур, архітектурних деталей, деяких експонатів у музеях та на виставках).

МУСЕЙОН (грец. *museion*) — місце, присвячене музам, храм муз, згодом заклад, призначений для творів мистецтва, пов'язаних з музами (звідси — музей). У добу еллінізму створено славнозвісний Олександрійський музей (280 р. до н. е.), до складу якого входила Олександрійська бібліотека.

Н

НАБАТ — 1) У Стародавній Русі — мідний військовий барабан величезних розмірів, який перевозили чотирма кіньми. 2) Сигнал тривоги для зібрання людей, який подавався зазвичай ударами в дзвін («бити в набат»).

НАВИЧКА — психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний виконувати певну дію раціонально, з належною точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної та нервово-психічної енергії, автоматично. Залежно від характеру психічних процесів, що забезпечують їх функціонування, розрізняють рухові, сенсорні перцептивні, атенціонні, мислительні, імажинативні, та мовні Н. Н. виробляються на основі застосування знань про відповідний спосіб дії, шляхом цілеспрямованих планомірних вправлень, в результаті яких утворюються необхідні стимульно-реактивні зв'язки. Корінь терміна «навичка» відбиває саме факт при звичаєності до певної дії, яка завдяки цьому виконується автоматично, без істотної участі свідомості в її регулюванні. Навички є необхідними компонентами *уміння*.

НАВІЮВАННЯ (СУГЕСТІЯ) (лат. *suggestio, suggero* — навіюю, раджу) — у загальному розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, переконування), що має за мету актуалізацію або зміну певних установок, ціннісних орієнтацій чи вчинків. У людини, яка виступає об'єктом Н., усупереч (а іноді і проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вужчому розумінні Н. — психічний вплив на людину, яка перебуває у стані гіпнозу. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Використовується в медичній практиці (психотерапія), у розв'язанні деяких питань навчання і виховання.

НАДІЯ — очікування чогось, сподівання. Може мати лише позитивне спрямування. Н. породжує *наміри* досягти певних успіхів у
202

майбутньому, виступає організуючим фактором діяльності особи. Протилежним Н. є морально-психічний стан безнадійності, коли людина не бачить *перспективи*, втрачає *віру* в майбутнє.

НАМІР — рішення людини виконати певну *дію* і домогтися певного наслідку. Н. пов'язаний з *волею*, він сам є вольовою установкою для людини. В цьому випадку Н. виступає як певне спонування, що формується на ґрунті осмислення людиною *мети* і завдань, які стоять перед нею. Н. може реалізуватися в конкретних ділах. Показником соціальної активності особи є її здатність перетворювати Н. на дії. Розрізняють добрі і злі Н. Н. передують дії, а тому виступає її організуючим фактором.

НАРОД — історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, ментальності, стійкими міжпоколінними зв'язками, усвідомленням свого спільного походження.

НАРОДНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ. Народний звичай — традиційний порядок визначення подій, свят, який пов'язаний з виконанням певних дій та використанням відповідних атрибутів та предметів. **Народний обряд** — це сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або виконанням релігійних настанов; церемонія культових та звичаєвих обрядів.

НАРОДНІСТЬ — 1) Історична форма спільності людей, що утворюється з племен і передують нації. 2) Належність до певного народу; відповідність його духові та національним особливостям.

НАРЦИСИЗМ (від грец. — *Нарцис*) — самозакоханість. Термін утворився від імені Нарцис (Наркіс). У грецькій міфології так звали вродливого юнака, який закохався у власне відображення у воді і помер від нерозділеного кохання; після смерті він ніби перетворився на квітку. Самозакохані люди є егоцентриками, вони важкі у спілкуванні; переборення Н. можна досягти шляхом конструктивної критики вчинків самозакоханої людини, вироблення у неї відповідального ставлення до себе і до навколишніх. Міф про Нарциса опрацював Овідій у «Метаморфозах». На сюжет міфу створили опери Ф. Каваллі, А. Скарлатті, Х.-В. Глюк; П. Кальдерон написав драму.

НАСОЛОДА — психічний стан, що виникає в процесі вдоволення суб'єктом своєї *потреби, бажання чи пристрасті* до чогось. Велику Н. дістає людина у суспільно корисній праці, під час спілкування з цікавими і приємними людьми, з природою, від сприймання творів мистецтва. В деяких випадках Н. може носити характер *афекту*, як, наприклад, в азартного гравця, гурмана тощо.

НАСТРІЙ — відносно тривалий психічний стан душевної орієнтованості, в основі якого лежить *емоція* (позитивна або негативна, однак не нейтральна). Звідси високий динамізм у перебігу та зміні Н. окремих індивідів і соціальних груп. Якщо говорити про тварин, то у них Н. має тільки емоційне і ситуативне визначення. Щодо людини як істоти суспільної, то і неї Н. детермінуються *почуттями*. Як відомо, емоції виконують певні функції щодо пристосування людського організму до середовища. Почуття як соціально насичені і соціально орієнтовані виконують важливі функції в активному оволодінні соціальним середовищем, його перетворенні, внесенні у людську діяльність творчого начала.

НАТХНЕННЯ — психічний стан піднесеності творчих потенцій людини. Найчастіше буває у митців, учених, літераторів як зосередженість на певному об'єкті. Н. приходить до людини як наслідок великих її зусиль, роботи над своєю психікою, постійної націленості на предмет дослідження, постійного обдумування і переживання його. В період Н. праця буває найпродуктивнішою, думки вільно народжуються і виливаються в слова. Н. є таким психічним станом, коли одночасно приведені в дію усі сфери психіки — *розум, розсудок, почуття, сприйняття, інтуїція* тощо. Під час його реалізації спостерігається велика виснажлива діяльність — фізична, емоційна, інтелектуальна. Виникненню Н. значною мірою сприяє талант ученого, митця, а в фізичній праці — майстерність працівника.

НАТЮРМОРТ (франц. *nature morte*, букв. — мертва природа) — жанр образотворчого мистецтва (переважно живопису). Твори із зображенням предметів побуту, квітів, фруктів тощо.

НАУКА — 1) Система знань про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення та про способи планомірного впливу на довколишній світ. 2) Навички, знання, набуті в процесі навчання, життєвого досвіду. 3) Напучення, повчальна вказівка.

НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ — складова процесу формування соціальної визначеності та самовизначеності особистості, пов'язана з формуванням суспільних відносин особистості у структурі *етносу*, становлення відповідних *мотивацій, цінностей*, життєвих орієнтирів, *ідеалів* та норм, почуттів, світогляду, *самосвідомості*.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД — новостворена у сфері матеріального виробництва вартість або частина сукупного (валового суспільного продукту), що залишається після вирахування вартості засобів виробництва, використаних на його створення.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — належність до певної *нації*; те саме, що нація.

НАЦІЯ (від лат. *natio* — народ, плем'я) — стійка історична спільність людей, що визначається соціальними зв'язками певної формації і характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням цих факторів в суспільній свідомості й суспільній психології.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ (від грец. *нерв* і *психологія*) — галузь психологічної науки, що вивчає зв'язок психічних процесів, властивостей і станів з роботою мозку.

НЕНАВИСТЬ — почуття, що виявляється в різко негативному ставленні до когось, чогось. Н. може бути інстинктивною як у дітей, підлітків до будь-якого зла, несправедливості, або набутою, усвідомленою. Розрізняють Н., яка принижує людину (як у расистів), і Н., яка звеличує людину (до загарбників).

НЕОВІЗАНТИЗМ (бойчукізм або бойчукісти) — новий напрям українського монументального та станкового живопису, започаткований

М. Бойчуком (1882–1937) та його школою. В основі Н. лежали конструктивні особливості візантійського та давньоруського живопису (домонгольського етапу).

НЕОПАЛИМА КУПИНА — за біблійною оповіддю, терновий кущ, який горів, але не згорав, і в якому Бог вперше відкрився Мойсею і повелів відправитися до Єгипту, щоб вивести ізраїльтян з полону в «землю обітовану» — Палестину. Більшість тлумачів Св. Письма вважає, що це — один з видів мімози або акації, які ростуть в пустинній місцевості. Нині ченці Синайського монастиря св. Катерини вказують на означений кущ на схід від великої монастирської церкви.

НЕОТОМІЗМ (від *neo* — новий і *томізм*) — філософське вчення католицизму, яке відтворює головні положення схоластичного вчення Томи Аквінського (Аквіната).

НЕМЕСІДА, Немезида (грец. *Nemesis*) — богиня людської долі, покровителька суспільного порядку, уособлення кари богів. Грецька мудрість зобов'язувала бути поміркованим у словах, учинках і прагненнях. Хто хизується своєю силою й успіхом, підноситься над іншими, той зневажає богів і рано чи пізно буде покараний. Н. шанували й у Римі. Зображували її, як правило, з крилами, з мечем або бичем у руці; атрибутами богині були також терези, вуздечка, колісниця з грифонами. У переносному значенні Н. — кара, відплата.

НЕОПАЛИМА КУПИНА — за біблійною оповіддю, терновий кущ, який горів, але не згорав, і в якому Бог вперше відкрився Мойсею і повелів відправитися до Єгипту, щоб вивести ізраїльтян з полону в «землю обітовану» — Палестину.

НЕФ, НАВА (від лат. *navis* — корабель) — одна з частин базиліки, відокремлена від іншої колонами.

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* — ніщо, нічого) — соціально-моральне явище, яке виражається в запереченні загальноприйнятих моральних

цінностей: *ідеалів*, моральних норм, *культури*, *традицій*. Н. — психологічна риса важких щодо виховання дітей.

НИКЕ, НИКА (грец. *Nike* — перемога) — богиня перемоги, уособлення звитяги (у римлян Вікторія). Давньогрецький скульптор Фідій поставив Н. на долоні двом величезним статуям — Олімпійському Зевсові і бронзовій Палладі-Афіні і тим самим зробив символом окремого божества. Скульптор Антеєм із Хіосу перший спорудив статую Н. з крилами та лавровим вінком. Зображення богині знаходять на вазах, лампадах, *гемах* та в стінному розписі.

НИМБ (лат. *nimbus* — хмарина) — умовне позначення сяяння навколо голови при зображенні богів, святих, ангелів, пророків. Походження Н. пов'язане з солярним та астральним культами у землеробських народів, від яких християнство запозичило іконографічну символіку.

НИРВАНА (санскрит — *заспокоєння*, *згасання*) — найвищий стан, кінцева мета людського існування, злиття індивідуальної людської душі з духовною першоосновою світу.

НОВАТОРСТВО (від лат. *novator* — оновлювач) — вияв ініціативи творення нового у науці, мистецтві, виробництві, управлінні тощо.

НООСФЕРА (грец. — розум, куля) — система взаємодії суспільства і природи, в якій визначальну роль відіграє свідомо цілеспрямована діяльність людини. Поняття Н. як «мислячої оболонки» введено на початку ХХ ст. П. Тейяр де Карденом, Е. Леруа і матеріалістично переосмислено В.І. Вернадським. Н. — вищий етап еволюції біосфери, синтетична форма культурної біогеохімічної енергії, вияв нової геологічної епохи у розвитку Землі. Системоформуючі фактори Н.: наукова думка як планетне явище, техніка, розумна діяльність, творчі здібності людини. Науково-технічна революція інтенсифікує пізнавально-практичний потенціал Н. Подальше формування Н. потребує спільних узгоджених дій людства як єдиного цілого, загальнопланетних рішень і дій.

НОСТАЛЬГІЯ (від грец. повернення, страждання, біль) — болісна туга за своєю батьківщиною. Настає внаслідок відриву людини від рідних місць, від своєї країни. Н. нерідко стає домінуючим почуттям і сталим психічним станом людини, відтісняючи на другий план всі інші почуття.

НОУМЕН (від грец. *νοῦμενον* — осягнути розумом) — «річ у собі», умоглядна сутність, предмет інтелектуального споглядання на противагу об'єктам чуттєвого споглядання. За І. Кантом, можлива, але недосяжна для людського досвіду об'єктивна реальність.

НЮ (франц. *nu* — голий) — жанр образотворчого мистецтва, мета якого — зображення оголеного тіла, переважно жіночого. Зародився в епоху Відродження.

НЮАНС (франц. *nuance* — відтінок) — в образотворчому мистецтві — ледь помітний перехід від одного кольорового тону до іншого (в живописі), від однієї світлотіньової градації в іншу (в скульптурі, графіці). Сукупність відтінків, використовується для тоншого моделювання.

О

ОБДАРОВАНІСТЬ — поняття загальної психології; високий рівень задатків, схильностей. О. є результатом і свідченням високого рівня інтелектуального розвитку індивіда. Існує загальна і спеціальна О. Оскільки О. виявляється у конкретних психічних процесах, розрізняють моторну, сенсорну, перцептивну, інтелектуальну О. тощо. Для психології важливим є розробка теорії О. як цілісного і системного вияву особистості, а також вивчення особливостей реалізації О. у різні вікові періоди життєдіяльності людини, її індивідуальних відмінностей. О. є сплавом природженого і набутого індивідом. Людина — істота соціальна, її психіка як цілісне утворення опосередкована трудовою діяльністю, вихованням, спілкуванням з іншими. Усі ці соціальні фактори мають вирішальний вплив на формування і яскраві вияви О. особистості.

ОБ'ЄКТ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН — це фонди коштів, які формуються, розподіляються і використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав фінансово-кредитних органів і юридичних обов'язків другої сторони правовідносин. О. ф. п. пов'язаний з інтересом держави, яку представляє уповноважений орган.

ОБ'ЄКТИВНИЙ (від лат. *objectus* — предмет) — такий, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ — незалежність від суб'єкта; характеристика людської діяльності та пов'язаних з нею явищ, яка наголошує на їх зумовленості зовнішньою, незалежною від волі та почуттів людини реальністю.

ОБЛІГАЦІЯ (від лат. *obligatio* — зобов'язання, порука) — цінний папір, що дає власникові дохід у формі процента чи виграшу.

ОБРЯД — колективні символічні дії, здійснювані з нагоди найважливіших подій у житті людини, сім'ї, колективу.

ОБРЯДИ РЕЛІГІЙНІ — сукупність символічних індивідуальних або колективних дій віруючих, яка об'єднує їхні релігійні уявлення і спрямована на встановлення двосторонніх відносин між людиною і надприродними об'єктами.

ОБСКУРАНТИЗМ — вкрай вороже ставлення до освіти і прогресу, реакційність, мракобісся.

ОБСЯГ СПРИЙНЯТТЯ — максимальна кількість об'єктів, що можуть бути сприйняті упродовж короткої експозиції, яка не допускає руху очей або перерахунку предметів.

ОВАЦІЯ (від лат. *avatio* — малий тріумф) — високий рівень емоційного сприйняття соціальною групою побаченого чи почутого, бурхливі *оплески*. О. належить до невербального оцінювання індивідом дій і вчинків інших людей.

ОДА (від грец. — пісня) — у давніх греків урочистий ліричний вірш для хору. Пізніше — хвалебна пісня, присвячена видатній події чи особі.

ОДЕРЖИМІСТЬ — риса особливості, яка виявляється в її винятковому зосередженні на певному виді діяльності. О. передбачає максимальну мобілізацію фізичних і нервово-психічних зусиль людини в напрямі досягнення поставленої мети (наприклад, О. у праці, спорті, здобутті знань, конструюванні нових приладів, вихованні молоді тощо). О. означає цілісність людської природи, зосередженість уваги на чомусь чи комусь, єдність інтелекту і волі людини. О. тісно пов'язана з особистою активністю, новаторством тощо. Це позитивні моменти О. До негативних належать: однобічна захопленість чимось на шкоду іншому, нерідко нехтування своїм здоров'ям, спокоєм довколишніх, надмірна настирливість тощо.

ОДІОЗНИЙ (від лат. *odiosus* — ненависний) — небажаний, неприємний, той, хто викликає у навколишніх негативне ставлення. О. можуть бути поведінка, випадок, чи ситуація, ненависті, неприйнятні для окремих людей.

ОДІССЕЙ (грец. *Odysseus*) — герой давньогрецького епосу, міфічний владар острова Ітака, один з головних героїв Троянської війни. Оспіваний в «Гліаді» та «Одіссеї». Славився розумом, розсудливістю, хитрістю і красномовством. О. — образ людини бурхливого періоду стародавньої Греції, коли робились перші спроби колонізації, відкривалися нові землі. Коли потрібна була не тільки міць зброї, а й хитрість, розважливість. Образ О. знаходимо в численних літературних творах (трагедії Софокла «Філоктет», «Аякс», Еврипіда «Іфігенія в Авліді» й ін.). Його зображено на фресках (у Помпеях) та вазах. До міфу про О. зверталися також П. Рубенс, П. Тібальді, А. Карраччі, Дж. Ромні та інші художники. У літературі та музиці пізнішого часу сюжет цього міфа використовували Л. Дольче, Лопе де Вега, Т. Корнель, Я. Княжнін, Ш. Гуно та багато інших письменників і композиторів. У переносному розумінні О. — мандрівник; одіссея (від назви давньогрецького епосу) — тривалі мандри, пригоди, блукання.

ОДКРОВЕННЯ — термін, яким у богослов'ї позначається «все те, що сам Бог відкрив людям про себе і про правильну істинну віру в нього». Як стверджується в церковних джерелах, Бог відкриває себе кожній людині через видимий світ (природу), людську совість («голос божий в нас»), провіденціально сприйнятну історію людства або за допомогою надприродного О., яке розглядається як незаперечне джерело божественних істин.

ОКУЛЬТИЗМ (від лат. *occultus* — прихований, таємний) — містичне вчення, що виходить з наявності окултних (надприродних) сил і можливості безпосереднього спілкування з ними. О. є спільною назвою для «таємничих» повчань — магії, спиритизму тощо; виявом релігійно-побутових марновірств. О. ґрунтується на сліпій вірі у надприродне.

ОЛІМП (грец. *Olympos*) — 1) Священний гірський (висота — 2917 м) масив у Греції, який давні греки вважали за місце перебування Зевса та інших богів. 2) У переносному вживанні О. — найвища рада; найвищі сфери суспільства; олімпієць — людина, що зберігає спокій за будь-яких обставин, ставить себе понад буденні пристрасті й хвилювання; олімпійський спокій — незворушність, величний спокій.

ОЛІМПІАДИ (грец. *Olympiades*) — у давніх греків чотирирічні періоди між Олімпійськими змаганнями. Роком першої О. вважається 776 р. до н. е., відколи в Олімпії почали вести списки переможців. Зважаючи на загальноеллінське значення та чітку періодичність О., сіцилійський історик Тімей близько 264 р. до н. е. запровадив літочислення за О. (за іншими джерелами, таке літочислення запроваджено з 360-х р. до н. е.). Незабаром це літочислення було визнане в усій стародавній Греції; велося до 394 р. н. е., коли Олімпійські змагання були скасовані. Тепер О. — міжнародні спортивні змагання, а також змагання в галузі самодіяльного мистецтва й навчання.

ОЛІМПІЙСЬКІ ЗМАГАННЯ, Олімпійські ігри (грец. *Olympia*) — загально грецькі урочистості культового характеру на честь Зевса Олімпійського, які відбувалися кожні 4 роки в місті Олімпія на березі річки Алфей (на Пелопоннесі). О. з. були символом єдності грецьких міст-держав і відігравали велику роль у розвитку культури. За переказом, ще до встановлення О. з. тут відбувалися поховальні ігри на честь Пелопа. Засновником О. з. уважався Геракл, який поновив ігри на честь Пелопа, присвятивши їх Зевсові. О. з. поновлювалися і впорядковувалися кілька разів. За переказом, правила проведення ігор установили Лікурґ Спартанський та Іфіт Елідський. До програми входили біг, стрибки, кидання диска, боротьба, кулачний бій, змагання колісниць тощо. На час проведення О. з. припинялися війни і встановлювалося священне перемир'я — ікехрія. Ігри починалися наприкінці липня і тривали 5 днів. Організацію змагань доручали громадянам Еліди, з яких вибирали суддів-еланодиків. Від V ст. до н. е. учасниками О. з. стали поети, які читали свої твори. Переможці ігор називались олімпіоніками, в останній день свята вони одержували вінки з галузок священної маслини та пальмову гілку.

На честь триразового переможця ігор в Олімпії встановлювали його погруддя. Імена переможців та назви їхніх міст урочисто оголошували і влаштовували на їх честь бенкет. Героя О. з. урочисто зустрічали на батьківщині: складали жертву божеству міста, влаштовували бенкет і співали гімни на честь переможця. В Афінах його звільняли від податку та інших обтяжливих громадських обов'язків, йому давали найкраще місце в театрі тощо. У деяких містах Греції діти олімпіоніків теж користувалися привілеями. У наш час комплексні спортивні змагання проводяться з 1896 р. раз на чотири роки. О. з. сучасності організовує Міжнародний олімпійський комітет (МОК).

ОНТОГЕНЕЗ (грец. *зародження, розвиток*) — індивідуальний розвиток організму; сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту зародження до смерті; розвиток людського індивіда у соціальних вимірах його буття.

ОНТОЛОГІЯ (від грец. *ontos* — суще і *logos* — слово, вчення) — розділ філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття.

ОНТОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — розділ філософії релігії, в якому висвітлюються поняття сутності феномена релігії та питання змістового наповнення форм вияву останньої. Предметом вивчення О. р. слугують різноманітні теорії, в яких розкриваються питання сутності релігії, її витоків, питання про природу Бога і характер божественного буття тощо. Основні завдання О. р. полягають у дослідженні і з'ясуванні вищевказаних теорій та положень, в яких знаходить відображення власне філософське осмислення феномена релігії. У сучасній релігієзнавчій літературі замість терміна «О. р.» вживається також поняття «метафізика релігії».

ОПЕРА — 1) Вокально-інструментальний музичний сценічний твір, в якому музика поєднується з драматичною дією (лібрето), складається з вокальних партій: сольних (речитативи, арії, ансамблі) і хорових, оркестрових партій (увертюра, інтермецо), балетних вставок, а також інколи мовних партій; вирізняють О. -буф (комічну) і О. -серія (серйозну). О. виникли близько 1600 р. в Італії. 2) Театр, в якому виконують О.

ОПЕРАЦІЯ (від лат. *operatio* — дія) — елемент функціонування активної системи, зокрема елемент діяльності суб'єкта. Іноді під О. розуміють сукупність дій, спрямованих на розв'язання певного завдання (наприклад, О. військова, О. хірургічна). У психологічному аналізі О. тлумачать як способи дій або як елементи, що з них будують такі способи. Найчастіше О. описують як застосування певної здатності, якою володіє активна система, до якогось матеріального або ідеального предмета. Для О. кожного типу коло таких предметів може бути досить широким (наприклад, для механічних операцій розтягування, різання тощо, для мислительних операцій — порівняння, аналіз, синтез та ін.).

ОПОНЕНТ (від лат. *opponens (opponentis)* — той, що протиставить, заперечує) — 1) Особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача або оцінює працю дисертанта при захисті *дисертації* на здобуття вченого ступеня. 2) Супротивник у диспуті, дискусії.

ОРАКУЛ (лат. *orakulum*, від *oro* — кажу, прошу) — 1) У давніх греків, римлян та інших народів пророцтво, яке нібито було відповіддю богів на запитання віруючих, що давалося через жерців. 2) Місце, де відбувалися пророцтва (напр., О. Аполлона в Дельфах у Греції). 3) Жрець, який від імені божества відповідав на запитання віруючих.

ОРАНТА (лат. *та, що молиться*) — іконографічний образ Богоматері, що сформувався у середні віки. Богородиця-Оранта зображена на повний зріст, ніби під час молитви — з піднятими до рівня обличчя руками та повернутими від себе долонями. Образ Оранти був поширений в іконографії Русі-України: мозаїчне зображення на куполі Софії Київської є класичним втіленням цього образу.

ОРАТОРСЬКІ ЗДІБНОСТІ — комплекс певних рис особистості, що визначають її схильність до ораторського мистецтва, тобто до побудови та виголошення промови (особливого різновиду монологу) перед тією чи іншою *аудиторією*. О. з. визначаються світоглядним та загальнокультурним рівнем промовця у поєднанні з певними психофізичними характеристиками його особи (так, О. з. вимагають бездоганного мовного апарату, доброї артикуляції). Синтетичний характер

ораторського мистецтва вимагає від промовця ретельно продуманої композиції виступу, в якій слід враховувати інтелектуальний та емоційний рівні аудиторії, її інтерес до предмета, що став темою промови, та її обізнаність з ним. Водночас оратор повинен враховувати специфіку мовлення, яка часто не збігається із специфікою слова писаного і друкованого. І, нарешті, важливе значення для промовця має здібність до імпровізації, експерименту, до блискавичної тематичної, композиційної чи стильової переорієнтації, зумовленої тими чи іншими змінами в аудиторіях та її настроях. О. з. в наш час передбачають вміння обминути той чи інший стереотип, розгорнути і висвітлити тему під нетривіальним, несподіваним для слухача композиційним та мовним кутом. Важливу роль відіграє на нинішньому етапі розвитку ораторського мистецтва також і вміння оратора враховувати суто технічний супровід свого виступу, — від мікрофона до телеоб'єктива, використовувати його задля більшого комунікативного ефекту.

ОРГАН — клавішно-духовий музичний інструмент; складається із труб, механізму для нагнітання повітря й апарату управління (реєстри, 2–5 мануал, педалі, механічна, пневматична або електрична трактура); відомий з давніх часів (гідравлічний О.); в храмах від VIII ст.; в XX ст. електричні О.

ОРДАЛІЇ — «божий суд» — певне випробовування, за допомогою якого нібито встановлювали судову істину. Спочатку поняття пов'язувалося з уявленням про божество, яке все знає і може захистити невинного та звинуватити винного. Найпоширеніші форми «божого суду» — випробовування водою, мечем, вогнем, розпеченим залізом.

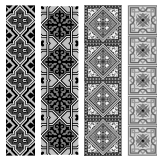
ОРДЕР АРХІТЕКТУРНИЙ (від лат. *ordo* — ряд, порядок) — порядок співвідношення несучих та несених частин будівлі. В архітектурі Стародавньої Греції склалися ордери: дорійський, іонійський, коринфський.

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. *originalis* — первісний, природжений) — морально-психологічна риса особистості, означає її несхожість на інших, неповторність, самотутність духовного світу. Психологія вивчає

О. як індивідуальну рису, яка характеризує здатність до творчості, до нового, незвичного, такого, що не зустрічалося раніше у змісті людського пізнання і практичної діяльності.

ОРІЄНТАЦІЯ (франц. *orientation*, від лат. *oriens* — схід) — визначення положення у системі просторово-часових координат (природних, соціальних, духовних) щодо певних орієнтирів (предметних, символічних) або напрямку (заданого чи бажаного). У психофізіології О. — комплекс цілеспрямованих і узгоджених реакцій у відповідь на раптову зміну ситуації або новий подразник. У психології О. відбувається за допомогою випереджаючого відображення, передрішення. Орієнтаційна основа відіграє визначальну роль у формуванні розумових дій, її типи конституюються за критеріями узагальненості (конкретна — узагальнена), повноти (повна — неповна), способу отримання (готова — вироблена самостійно). Соціальна О. відбувається за основними видами життєдіяльності: праця (професійна О., включаючи відношення до праці, О. на зміст чи престиж професії), пізнання (О. на стереотипи чи на самостійне мислення), спілкування (О. на функціональне чи на самоцінне ставлення до іншого). Світоглядна О. — вищий блок у ієрархії рівнів О. полягає у самовизначенні особистості і соціальної групи (класи, партії, суспільство) щодо вищих цінностей, ідеалів, типів світогляду.

ОРНАМЕНТ (від лат. *ornamentum* — оздоба, прикраса) — візерунок, який складається з ритмічно організованих, повторюваних елементів. Орнаменти бувають геометричні, рослинні, зооморфні.

ОРТОДОКС (від грец. *правовірний*) — в буквальному значенні той, хто неухильно дотримується чогось або стежить за чимось. Термін «О.» вживається з двома протилежними відтінками: позитивним, коли підкреслюється вірність у поглядах учня своєму вчителю, точне додержання його концепції, теорії; негативним, коли мається на увазі застиглість думки, нездатність бачити нові умови й нову ситуацію та відповідно до цього змінювати свої погляди, вчинки, діяльність.

ОСВІТА — духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування особистості. При цьому головним є не обсяг знань, а їх поєднання з особистісними якостями, вміння самостійно розпоряджатися своїми знаннями. За означенням, прийнятим 20 сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під *О.* розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, коли вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання. В *О.* завжди є як формальний аспект, тобто духовна діяльність або духовна здатність (яка розглядається поза залежністю від відповідного даному часу матеріалу), так і матеріальний, тобто зміст *О.* Значення, в якому поняття «*О.*» вживається тепер, усталилось наприкінці XVIII ст., особливо під впливом Гете, Песталоцці та неогуманістів, і означало тоді загальний духовний процес формування людини на противагу виховним методам прихильників просвітелів. З того часу поняття «*О.*» набуло ширшого значення. Звичайно говорять про загальну *О.*, яка дається в школі, і про спеціальну *О.* (наприклад, наукову, музичну, технічну). Спеціальні і професійні знання можуть розглядатися як *О.* в справжньому значенні цього слова тільки в тому разі, коли вони пов'язані із загальною освітою. *О.* як захист проти сил, що «знеособлюють» людину, в демократичному суспільстві стає питанням життя як для окремих людей, так і для всього суспільства в цілому. Розуміння цього питання викликає розвиток руху за народну *О.* Розрізняють *О.* загальну і спеціальну. Загальна *О.* (початкова і середня) дає знання, прищеплює уміння й навички, потрібні кожній людині у повсякденному житті. Спеціальна *О.* озброює людину знаннями, уміннями та навичками, необхідними для працівника певної галузі.

ОСВЯЧЕННЯ — магичні слова і дії, що їх виголошують і здійснюють служителі культу для надання «святості» тому чи іншому предмету (наприклад, освячення води, житла тощо). У більш загальному плані *О.* — підтримка чого-небудь авторитетом церкви і релігійним обґрунтуванням: *О.* влади, звичаїв і т. п.

ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД — ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Особистісний підхід — базова цінність, орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожною дитиною й колективом. Сучасне розуміння О. п. (або особистісно-центрованого підходу) визначили в 60-ті роки ХХ ст. представники напряму гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкль), які твердили, що повноцінне виховання можливе лише в тому разі, коли школа служитиме лабораторією для відкриття унікального «Я» кожної дитини. О. п. передбачає допомогу вихованцеві в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті своїх можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятих самовизначення, самореалізації та самоствердження.

ОСОБИСТІТЬ, ОСОБА — у широкому розумінні — конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. Поняття «О.» не слід цілком ототожнювати з поняттями «індивід» (одиничний представник людського роду) та «індивідуальність» (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх інших). З погляду педагогіки і психології особистості — це певне поєднання психологічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери). Особливе значення процес розвитку О. набуває в підлітковому і ранньому юнацькому віці, коли підліток чи юнак починає виділяти себе як об'єкт самопізнання й самовиховання. Система освіти України передбачає розвиток О. дитини, підлітка, юнака, демократизацію та гуманітаризацію навчально-виховного процесу в усіх типах навчальних закладів. Відбувається зміна мети виховання й навчання, у ролі якої виступає не сукупність знань, умінь і навичок, а вільний розвиток О. людини. У цих умовах на перший план виступає

формування базової культури О., усунення в структурі О. протиріччя між технічною й гуманітарною культурою, подолання напруження, відчуження людини від політики та забезпечення її діяльного включення в нові соціально-економічні умови життя суспільства.

ОСЯЯННЯ — психічний стан високої орієнтованості на відкриття, раптове прозріння, розв'язання наукової, технічної чи художньо-творчої проблеми. О. не завжди до кінця усвідомлюване, найчастіше воно виникає на ґрунті передчуттів, інтуїції. О. є таким психологічним станом, коли на основі великого досвіду людина відкриває те, що досягається розумом унаслідок тривалих пошуків, узагальнення, пізнання і практики.

ОФОРТ (від франц. *азотна кислота*) — різновид гравюри, коли заглиблені елементи зображення отримують шляхом травлення металу кислотами. Досягається досконалий світлотіньовий ефект.

П

ПАЛЛАДА (грец. *Pallas*) — один з епітетів богині Афіни.

ПАЛЛАДІЙ (грец. *Palladion*) — священна скульптура (як правило, дерев'яна) озброєного божества, яка вважалася покровительською й захисницею міста у древніх римлян. П. передовсім зображував Афіну Палладу, від імення якої скульптура дістала назву, або Аполлона чи Афродіту. Шанування П. сягає а глибоку, ще критсько-мікенську, давнину. З недоторканістю та збереженням П. римляни пов'язували безпеку і добробут своєї держави.

ПАЛІМПСЕСТИ — писання по стертому старому тексту на пергаменті; в широкому розумінні — поверх «священих текстів».

ПАМ'ЯТЬ — один з основних пізнавальних процесів, що включає закріплення, збереження і відтворення людиною її попереднього досвіду. П. є одним із феноменів розумової діяльності людини. Фізіологічною основою П. є утворення, збереження й актуалізація тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. До народження, коли дитина перебуває в утробі матері, в неї ще немає власної П., вона живе пам'яттю матері. Народження — це поява власного «я». З того моменту, коли вуха дитини сприймають звуки, очі — світло, губи — відчувають смак материнського молока, закладаються основи особистості, її П. фіксує все, що діється з нею і в навколишньому середовищі. П. є інформаційною основою всіх психічних процесів. За характером психічної активності, яка домінує в діяльності людини, П. поділяють на моторну, емоційну, образну і словесно-логічну; за тривалістю — на короткочасну і довгочасну. Вимоги практики привели до виділення оперативної П., що обслуговує поточну діяльність людини. Основними процесами П. є запам'ятовування, відтворення й забування. Запам'ятовування буває мимовільним і довільним. Те саме стосується

й відтворення. Завдяки П. кожне покоління дістає можливість передавати свої знання і досвід наступному. У цій спадкоємності історія людства набула не лише хронологічно, а й логічно зрілої форми.

ПАНАГІЯ (грец.) — у православ'ї невелика кругла або овальна ікона із зображенням Богородиці, Трійці чи Христа, яка звичайно прикрашена коштовностями і є необхідним компонентом облачення єпископа як знак архієрейського сану. П. — відображення своєрідного обожнення Богоматері у православ'ї.

ПАНАХИДА (від грец. *всеношна*) — православна заупокійна відправа. За часів гонінь на ранніх християн здійснювалася вночі, тому одержала назву «всеношна», на відміну від *відспівування*, з яким у неї спільне походження і релігійне призначення, може проводитись через значний відрізок часу після смерті того, кому її присвячують. Існують так звані вселенські П.: на пам'ять про всіх померлих достойною християнською смертю; на пам'ять про всіх померлих наглою смертю, без церковного напуття та ін.

ПАНІКА — панічний стан, відчуття страху, розгубленості, невпевненості індивіда або соціальної групи. Термін П. вживається у військовій і соціальній психології. Психологічні механізми П. полягають у наслідуванні, зараженні, навіюванні. Стимулюють П. різні хибні чутки, версії, взагалі страхітлива чи неприємна для індивіда, групи інформація. Встановлено, що людина швидко піддається П. тоді, коли вона боїться щось втратити, коли постає загроза її життю, добробутові тощо. П. використовується як засіб ведення психологічної війни, як фактор дезорганізації противника. Ефективними засобами переборення П. є вольова протидія з боку індивіда, колективу, поширення правдивої інформації, вироблення свідомого і серйозного ставлення людини до дійсності.

ПАНТЕЇЗМ (від грец. *pan* — все, *theos* — бог) — філософське вчення, яке розглядає Бога не як надприродну особу, а як абсолют, злитий з природою. В концептуальному вигляді ідеї П. виклав у «Пантеїстиконі» (1720 р.) англійський філософ Д. Толланд, хоч пантеїстичні

тенденції у формі гілозоїзму (все довкілля — одушевлене) відомі ще з часів античної філософії. Відомі дві основні форми П.: натуралістична та релігійно-містична. Перша розчиняє Бога в природі, вважає, що він існує лише «в речах» (Д. Бруно), що Бог і природа — єдина субстанція (Б. Спіноза), що Бог — безлика і умоглядна «форма», яка обладнує «матерію» (Г. Сковорода). Друга розчиняє природу в Бозі, вважає його наявним у всіх процесах і явищах як їх надприродне начало (І. Еріугена, І. Екхарт, М. Мальбранш та ін.). Пантеїстичні уявлення поділяли й деякі представники новітнього природознавства (А. Ейнштейн), хоч в цілому П. у ХХ ст. уже втратив своє світоглядно-філософське значення.

ПАНТОМІМІКА (від грец. *pantomimos* — мімічний актор) — виражальні рухи тіла людини. Розрізняють П. довільну й мимовільну. Як і міміка, жестикуляція, інтонація мовлення тощо, П. є зовнішнім проявом внутрішніх душевних станів. Значну роль відіграє в мистецтві, а також у повсякденному спілкуванні людей.

ПАПРУС — багаторічна трав'яниста рослина сімейства осокових. У Стародавньому Єгипті з папірусу виготовляли своєрідний папір, який називався папірусом, а також — одяг, циновки тощо.

ПАРАДИГМА (від грец. *paradeigma* — приклад, зразок) — система теоретичних, методологічних та аксіологічних установок, що їх визнає більшість і беруть за зразок члени наукового співтовариства.

ПАРАДОКС (від грец. — несподіваний, дивний) — судження, думка, що істотно розходиться з загальноприйнятими. Уявлення, яке не вкладається в усталені погляди. П. є формально-логічна суперечність у процесі доведення певного твердження одночасно є дані для доказу і його істинності, і хибності. Говорять про П. також у поведінці окремих індивідів, коли одні їхні вчинки нібито цілковито мали б виключати інші. У ході наукового пізнання виявляються П., які потім раціонально пояснюються теорією (наприклад, одночасно дискретна і неперервна природа елементарних часток) або відкидаються як безпідставні. П. у теорії діяльності найкраще спростовується чи переборюється практикою.

ПАРАФРАЗА — музична п'єса у формі фантазії на теми (мелодії) з іншого твору.

ПАРІЯ — безправна, пригноблена людина. Слово походить від назви однієї з нижчих «недоторканих» каст у Південній Індії.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (від франц. *parcelle* — частина) — поділ землі на окремі ділянки.

ПАСТОРАЛЬ — літературний, музичний і театральний жанр, в основі якого — поетизація та ідеалізація простого сільського життя. У переносному значенні, пастораль має дещо іронічний відтінок як стан ніжності і тиші, однак з певною часткою манірності, солодкуватості.

ПАТЕНТ (від лат. *patent (patentis)* — відкритий, очевидний) — 1) Документ, що посвідчує авторство на винахід та виключне право на використання його протягом певного строку. 2) Свідоцтво на право займатися торгівлею чи промислом. 3) П. консульський — документ, що видається консулові його урядом при призначенні в іншу країну і засвідчує надані повноваження.

ПАТЕТИКА — захоплена, пристрасна, схвильована мова, що має метою вплинути на почуття.

ПАТРИСТИКА (від лат. *pater* — *батько*) — вчення перших християнських теологів, т. зв. «Отців церкви» (Тертуліана, Августина Блаженного), які в II-III ст. заклали основи догматики (див. *догмат*), *теології* і *філософії* християнства.

ПАТРИЦІЇ І ПЛЕБЕЇ — римський народ офіційно складався з патрициїв (старої знаті) і плебеїв (вільного населення, яке володіло земельною власністю). В імператорський період частина плебеїв, втративши свої земельні володіння, перетворилася на нероб, яких держава взяла на утримання. У I-II ст. кількість утриманців держави досягла 200 тисяч осіб. «Хліба й видовищ» — у ці слова вклався своєрідний «світогляд» цієї бездіяльної юрби.

ПАТРІАРХАЛЬНИЙ (від грец. *patriarches* — прабатько) — пов'язаний із старовиною, давніми традиціями і звичаями.

ПАФОС — 1) Натхнення, ентузіазм, зумовлені боротьбою за високу мету. 2) Пристрасний, піднесений тон промови.

ПЕАН (грец. *Paian*) — 1) Стародавнє грецьке божество, захисник від лиха. В епосі — лікар олімпійських богів. 2) Пісня-молитва або пісня-подяка на честь богів чи героїв. 3) Переносно — хвалебна пісня, гімн.

ПЕДАГОГІКА (грец. *майстерність виховання*) — наука, що вивчає процеси *виховання*, навчання і розвитку *особистості*.

ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРА — органічна складова *культури* суспільства, характеризує соціально-історичні особливості організації педагогічних відносин та діяльності спільноти.

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь *психології*, яка вивчає психологічні проблеми навчання і *виховання*.

ПЕКТОРАЛЬ (від лат. *pectoralis* — нагрудний) — нагрудна коштовна прикраса, декорована багатим орнаментом, яку носили високі сановники — фараони, царі, жерці, вожді.

ПЕНАТИ (лат. *penates*) — 1) У давньоримській міфології боги — покровителі дому, родини, іноді батьківщини. 2) Переносно — повернутися до своїх пенатів — повернутися додому.

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА (від лат. *poenitentiarius* — покаянный, виправний) — система виправних закладів.

ПЕНЯ — штрафна санкція за несвоєчасне виконання фінансових зобов'язань, що застосовуються в разі несвоєчасної сплати податків і податкових платежів, а також у разі затримання оплати одержаних

товарно-матеріальних цінностей, наданих послуг чи виконаних робіт. Нараховується у відсотках до суми невиконаного договірною зобов'язання за кожен день затримки.

ПЕРЕДІСТОРІЯ — період, коли історія явища ще не почалась, але складаються передумови до його виникнення.

ПЕРЕЖИВАННЯ — узагальнене поняття для позначення безпосереднього психічного досвіду індивіда. П. є своєрідним психофізіологічним станом, в якому виявляється зацікавлене ставлення до когось, чогось, до об'єкта свого П. П. є універсальною психічною здатністю психічно здорової людини, воно супроводжує всі види діяльності людини, а також процеси її спілкування. Можна твердити, що будь-який психічний процес є П. Розрізняють акт П. і зміст П. Актом П. є психічна діяльність, пов'язана з виникненням і перебігом даного П. Зміст П. зумовлений об'єктом, який переживається. П. людини соціально зумовлені, що відображається у змісті П. Сила і тривалість П. людини залежить від подразників, які його викликають, а також від структури і типу нервової системи індивіда. Термін П. належить до найзагальніших понять психології, її категоріального ладу. П. можуть мати позитивне і негативне для даної людини забарвлення (наприклад, П. радості чи смутку). В одних людях П. більш повернуті в їхній внутрішній світ (переживання в собі), в інших — вони більш виявляються зовні.

ПЕРЕКОНАННЯ — 1) Метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в ньому позитивних морально-психологічних рис, спонування до суспільно корисної діяльності або подолання негативної поведінки. 2) Психічний стан, який характеризується стихійними поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, поглядів. П. ґрунтуються на міцних *знаннях*, які тісно переплітаються з волею, становлять зміст *мотивів* діяльності, справляють істотний вплив на напрям *мислення* і дій, внутрішньо зумовлюють лінію поведінки, формують *установки* людини. П. виростають насамперед на світоглядних знаннях. Відзначаються суб'єктивною готовністю особи до діяльності.

ПЕРСОНАЛІЗМ (лат. *persona* — особа, особистість) — напрям сучасної філософії, який визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ загалом — прояв творчої активності верховної особистості — Бога.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (від лат. *persona* — особа і *facere* — робити) — часткова ідентифікація себе з іншими, усвідомлення і відчуття власної індивідуальності та унікальності, відкриття *особистістю* самої себе.

ПЕРСПЕКТИВА (від лат. *perspicio* — бачу наскрізь, уважно розглядаю) — потенціальна можливість розвитку особистості. Розрізняють історичну П., соціальну, життєву. Життєва П. — умовно символічний компонент просторово-часової структури життєдіяльності особистості в її соціально-практичних і духовно-психологічних формах, що надає життю глибини і багатомірності. Суб'єктивна П. — духовно-психологічна спрямованість особистості, ідеальна проекція на майбутнє її потреб, прагнень, бажань. Її вектор — ціле-покладання. Об'єктивна П. — можливість розвитку індивіда в реальній системі суспільних і між особових стосунків, збагачення кількісних і якісних параметрів його діяльності внаслідок статусно-рольового чи професійного росту.

ПЕРЦЕПТИВНИЙ (від лат. *perceptio* — сприйняття, відображення об'єктивної дійсності органами чуттів) — такий, що стосується сприйняття.

ПЕРЦЕПЦІЯ (від лат. *perceptio* — сприйняття) — відображення речей і явищ у свідомості людини за допомогою органів чуттів. У філософській концепції Лейбніца П. тлумачилася як несвідома, а отже, нижча від апперцепції форма духовності. Термін П. охоплює як чуттєве сприйняття, так і певні реакції — відповіді організму на ґрунті чуттєвих образів — так звані перцептивні дії.

ПЕСИМІЗМ (від лат. *pessimus* — найгірший) — світовідчуття, прийняте зневірою в майбутньому, настроєм безнадії. Протилежне — *оптимізм*. Виникає внаслідок тривалого переживання безперспективності дальшого розвитку, марності зусиль особи. П. — емоційно-

світоглядний вияв самопаралічу діяльності: розладу цілепокладення і цілереалізації, послаблення мотиваційного потенціалу людської активності, байдужиння до її змісту і результатів. Психологічно П. виявляється у пізнавально-практичній безпорадності, емоційній безбарвності, хронічному очікуванні гіршого, інколи — у втраті волі до життя. П. як незадовільний для суб'єкта прогноз майбутнього охоплює оціночний континуум від скепсису до відчаю. Шляхи подолання П.: міцне оволодіння практичним і теоретичним інструментарієм соціальної діяльності, формування антистресової стійкості й активного, життєрадісного світовідношення, впевненості у власних силах і можливостях, послідовна реалізація принципу рольової перспективи в педагогічній і соціальній практиці.

ПИСЬМО — знакова система закріплення мови. З допомогою П. зміст мови фіксується і передається у просторі і часі. Виділяються ідеографічне, складове, силабічне й алфавітне П. Різновидом П. є також стенографія. П. виконує ряд соціально значущих функцій: інформативну, регулюючу, комунікативну та ін. На основі алфавітного П. в абсолютної більшості народів Землі склалася писемність, що підсилює їх прогресивний розвиток. П. є засобом культурного спілкування людей, воно само — безцінний скарб культурного і соціального поступу людства.

ПІДТЕКСТ (у театрі) — внутрішній зміст сцени, який не розкривається безпосередньо у діалозі.

ПІЄТЕТ — глибока повага, шанобливе ставлення до когось, до чогось.

ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ — старокам'яний вік, датується 40–15 тис. р. до н. е. Саме з того часу походять пам'ятки первісного мистецтва.

ПІРАМІДА — монументальна споруда у формі правильного багатогранника або ступінчаста. Найбільш поширеними П. були у країнах Стародавнього Сходу та Америки. В Єгипті служили гробницями фараонів; у Месопотамії, Америці —

храмами, обсерваторіями. Найвідоміші П. — фараонів Хеопса, Хефрена та Мікерена в Гізі (Єгипет).

ПІСТ — релігійна заборона на їжу (взагалі чи на м'ясу, рибу, молочну), що встановлюється церквою на певний час. Згідно з релігійним віровченням, П. сприяють підготовці віруючих до психологічного та розумового сприйняття божественних істин і церковних повчань.

ПЛЕНЕР — у живопису термін, який позначає передачу в картині всього багатства змін кольору, зумовлених дією сонячного світла і атмосфери. Пленерний живопис склався у результаті роботи художників на вільному повітрі, а не в майстерні.

ПЛІНФА (грец.) — широка й пласка обпалена цегла — будівельний матеріал, що його використовували у візантійському зодчестві, а також у Київській Русі (на спорудженні Софійського собору, церкви Спаса на Берестові та ін.).

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* — множинний) — світоглядна позиція, яка утверджує множинність інтересів, різновидів буття, ідей, поглядів, які не зводяться до чогось одного і є незалежними одне від одного. Сутність плюралізму полягає у визнанні ним протиріч як джерела соціального прогресу, стимулювання багатоманітності суспільного життя із супровідними йому явищами опозиції, конфліктів, конкурентності. Розв'язання цих протиріч передбачає демократичний спосіб, що опертий на закони.

ПОБУТ — позавиробнича сфера суспільного життя людей; сукупність способів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб.

ПОКЛИКАННЯ — життєве призначення і спрямування людини, що надає доцільності, осмисленості і перспективності її діяльності. Усвідомлення П. передбачає розвинену самосвідомість і культуру самоаналізу: осмислення своїх потреб, формування соціально значущих цілей, визначення конкретних шляхів цілереалізації. Психологічна серцевина П. — головна мета, яка збігається з сенсом життя особи.

Світоглядним оформленням П. індивіда є його життєва програма, засобом практичної реалізації — його життєві плани. П. передусім пов'язане з вибором професії, тому його наукове обґрунтування здійснює *приходіагностика і психологія праці*.

ПОКРОВА — одне із значних свят православ'я, відзначається 14 жовтня за н. ст. Зміст свята становить ідея покровительства. За церковною версією, покладеною в основу П., у Влахернському храмі Константинополя 1910 р. юродивому Андрію і його учневі Єпифанію з'явилася в оточенні ангелів і святих Божа Мати, яка простягла над молільниками біле покривало (омофор). П. стала популярною в Україні, вона збіглася з давнім святом на честь завершення сільсько-господарських робіт, внаслідок чого Богородиця вважалася покровителькою землеробів. У цьому святі відбилася притаманна українцям шана до жінки, матері, жіночого начала взагалі, уособленого в образі землі–матері.

ПОЛІС — корпорація вільних громадян, в якій статус члена колективу обумовлений правом на частину суспільної власності.

ПОЛІТИКА (від грец. — державна діяльність) — цілі й завдання, що їх ставлять суспільні класи в боротьбі за свої інтереси; методи і засоби досягнення цих цілей і завдань, а також діяльність органів державної влади й державного управління, яка відображає суспільний лад і економічну структуру країни. П. називають концентрованим виразом економіки. П. відображає відносини між класами і націями всередині країни (внутрішня П.) і на міжнародній арені (зовнішня П.).

ПОЛІТИЧНИЙ — 1) Пов'язаний з політикою. 2) Державний, суспільно-правовий; п. лад, п. устрій — форма організації державної влади у країні.

ПОЛІФОНІЯ — рівноправне багатоголосся в музиці; метафора полілінійності буття.

ПОЛІХРОМНИЙ (з грец.) — багатобарвний. У кераміці поліхромія має особливості, зумовлені матеріалом та практичними вимогами до посуду. Кольори П. керамічного декору стародавніх культур (неглазурованої кераміки) — чорний, різні відтінки брунатного, оранжевого, жовтого, приглушено-червоний, білий — утворювались за допомогою земляних фарб (вохр) та деяких природних мінералів (графіт, вапно, руди металів тощо).

ПОРТАЛ (від італ. *portale* — вхід, брама) — архітектурно оформлений вхід до споруди.

ПОСТІМПРЕСІОНІЗМ — художній світогляд, орієнтований на творення міфопоетичної моделі світу з відображенням філософських і символічних начал буття.

ПОСТМОДЕРНІЗМ — сучасний етап культурного розвитку з плюралістичною моделлю світу, визнанням співіснування різних ціннісних світів, розмитістю меж протилежних сторін.

ПОСТРИГ — церковний обряд у *християнстві*, що здійснюється під час посвячення в чернецтво, запозичений християнством у Стародавній Греції та Стародавньому Римі звичай стригти волосся у рабів. Символізує зречення від власної волі і повної згоди коритися волі Бога.

ПОТЕНЦІЯ (лат. *можливість*) — наявність сил та можливостей для будь-якої дії, діяльності, реалізації чогось.

ПОТРЕБА — необхідність у чомусь. У тварин П. формуються в ході взаємодії організму із зовнішнім середовищем і мають біологічну природу. Задоволення П. у диких тварин здійснюється на основі тих предметів, що їх у готовому виді дає природне середовище. У людей П. є наслідком їхнього суспільно-історичного розвитку, а

задоволення П. відбувається головним чином завдяки трудовій діяльності, в ході якої створюються предмети, потрібні людині. Саме суспільна зумовленість і спрямованість характерні для П. людини. Людина потребує взаємодії з об'єктами природного і соціального середовища. П. відіграють велику роль у підтриманні життєдіяльності окремої людини, колективу і суспільства в цілому. Відповідно розрізняють П. особи, соціальної групи, суспільства. Розрізняють П. реальні та ілюзорні. Перші мають глибокі корені в житті, можуть бути задоволені, другі — є наслідком неадекватного відображення в думках людей їхніх прагнень. Великої соціальної шкоди завдають спотворені (гіпертрофовані) П. окремої особи чи окремої соціальної групи. Нерідко вживається також термін нагальні П. як відображення того, що певна П. назріла в часі, стала необхідністю.

ПОТЯГ — стан організму, в якому безпосередньо виявляються чуттєві потреби. Потяг динамізує поведінку людини, є джерелом її активності.

ПОХВАЛА — акт публічного схвалення, позитивної оцінки чогось, когось, певного вчинку, поведінки, діяльності. Способами вираження П. можуть бути виразні жести, міміка, знаки, слово. Специфічні вияви П. спостерігаються у тваринному світі. Вища, соціально осмислена П. виявляється у людському співтоваристві. Тут вона найчастіше набуває вербальної форми (усне чи письмове слово). Може бути удаваною, нещирою і справжньою, коли об'єктивна і щиросердна. П. авторитетної особи, референтного колективу є значущим психологічним підкріпленням і могутнім моральним заохоченням у життєдіяльності особи.

ПОШУК (науковий) — система гносеологічних прийомів і соціальних заходів, спрямованих людством на здобуття нових знань, відкриття об'єктивної істини. Гносеологічний аспект наукового П. зумовлений специфікою евристичної функції науки; він полягає у глибокому знанні сучасного стану науки, її внутрішньої логіки і основних тенденцій розвитку, загальних принципів і законів, оволодінні філософською методологією, вмінні користуватися матеріалістичною діалектикою, врахуванні специфіки досліджуваного явища, вмінні розумно

користуватися досвідними і теоретичними засобами пізнання. Гносеологічний шлях наукового П. включає такі етапи (ступені): виявлення ще невідомих фактів або фактів, які не можуть бути пояснені на основі існуючої теорії, постановка проблеми, висунення робочої гіпотези, перевірка гіпотези, перехід до наукової теорії. Соціологічний і соціально-психологічний аспекти наукового П. передбачають вивчення того, як впливає виробництво на нові наукові відкриття, яка морально-політична атмосфера панує в суспільстві щодо нових відкриттів, які матеріальні і моральні умови створює суспільство для успішної роботи вчених, який психологічний клімат домінує в наукових колективах, яка соціально-психологічна орієнтація окремих учених тощо.

ПРАВЕДНИК — згідно з церковним уявленням, людина, яка виконує всі вимоги релігії, не грішить. Така людина, як учить релігія, після смерті одержує особливу небесну нагороду, а за життя є обранцем небесної благодаті і завдяки їй нерідко має силу «виганяти бісів», лікувати хвороби тощо.

ПРАВО — система загальнообов'язкових правил, норм поведінки, що встановлюються і забезпечуються державою.

ПРАГМАТИЗМ (від грец. *pragma* — діло, справа) — філософське вчення, яке визнає істинним тільки те, що дає практично корисні результати.

ПРАКСЕОЛОГІЯ (від грец. *pragma* — справа, діяння і... *логія*) — термін, яким іноді позначають галузь наукових досліджень, що вивчає загальні умови й методи правильної, ефективної та раціональної людської діяльності.

ПРЕСТОЛ — чотирикутний стіл посередині вівтаря у католицькому і православному храмі, на якому розміщуються *антиміс*, *Євангеліє*, один або декілька напестольних хрестів. Біля нього здійснюється *тайнство причастя*, проводяться богослужіння.

ПРЕЧИСТА — синонімічне позначення в *християнстві* Богородиці, головними *атрибутами* якої є чистота, непорочність і святість.

Коли йдеться про П., то мається на увазі, що Діва Марія народила Ісуса Христа від Св. Духа непорочно. У релігійному році відзначають три свята на честь П.: Успення П. Богородиці — 15 (28) серпня; Різдво П. Богородиці — 8 (21) вересня; *Покрова* — 1 (14) жовтня.

ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — господарство, побудоване на використанні природних (насамперед харчових) ресурсів, тобто збиральництво, мисливство, рибальство. Незважаючи на перемогу у світових масштабах *відтворювального господарства*, П. г. продовжує існувати до наших часів, становлячи у деяких народів основу економіки.

ПРИНЦИП (від лат. *principium* — начало, основа) — 1) Першопочаток; те, що лежить в основі певної теорії науки. 2) Внутрішнє переконання людини; основне правило поведінки.

ПРИНЦИП ГАРМОНІЗМУ В ЕКОНОМІЦІ — розуміння людської особистості як абсолютної цілісності економічного розвитку.

ПРИЧАСТЯ — християнський обряд, під час якого віруючі вживають хліб і вино — *символи* тіла і крові Христа, стаючи ніби причетними до вічного.

ПРІОРИТЕТ (від лат. *prior* — перший) — першість у відкритті, винаході, висловленні ідеї; переважне право, значення чогось.

ПРОВІДЕНЦІАНОЛІЗМ — теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу — як наперед визначеного наміру Бога (провидіння).

ПРОГНОЗ — імовірне судження про стан якогось явища в найближчому або віддаленому майбутньому на основі спеціального наукового дослідження (наприклад, агрометеорологічний, демографічний, науково-технічний П.).

ПРОГРЕС І РЕГРЕС — властивість реальних процесів, що полягає у висхідному русі від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого — прогрес; в переході від вищого до нижчого — регрес.

ПРОЕКЦІЯ (від лат. *projectio* — кидання вперед) — спосіб сприйняття, за якого партнерові по спілкуванню приписують власні чесноти та вади.

ПРОКРУСТОВЕ ЛОЖЕ — 1) В давньогрецькій міфології ліжко велетня-розбійника Прокруста, на яке він примушував лягати схоплених подорожніх. Тому, хто був довший за це ліжко, він нібито обрубав ноги, а в кого вони були коротшими — витягував їх. 2) Переносно — штучна міра, до якої силоміць щось припасовують, або під яку щось підганяють.

ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА — позитивна, соціально корисна поведінка, протилежність антисоціальної поведінки.

ПРОФАН (лат. *profanus*) — 1) У Стародавньому Римі — непосвячений; той, хто не має права ходити до храму. 2) Некомпетентна особа, не обізнана в якійсь галузі; неук.

ПРОФАНАЦІЯ (лат. *profanatio*, від *profano* — оскверняю) — 1) Початкове значення — неповага до святині, наруга над пам'яттю. 2) Неуцьке перекручування, опоганювання, опошлення чогось, зневажливе ставлення до чогось загальноновизнаного, наруга над пам'яттю про когось.

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ — здатність змінювати різновид праці, переключатися на інші різновиди діяльності.

ПРОФЕСІОНАЛ (від лат. *professio (professionis)* — спеціальність) — особа, що зробила якесь заняття предметом своєї постійної діяльності або одержує оплату за виконання певної функції.

ПРОФЕСІЯ (від лат. *professio* — офіційно зазначене заняття, спеціальність) — рід трудової діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок і є джерелом існування. Поділ людей за професіями склався внаслідок ускладнення і диференціації праці. Для успішного виконання професійної діяльності необхідна певна підготовка: оволодіння професійними знаннями, уміннями, навичками. Вільна П. — назва діяльності працівників розумової праці (письменників, художників тощо), які не зайняті на службі і не одержують заробітної плати, а працюють за гонорар.

ПСИХІКА (від грец. *psyche* — душа) — суб'єктивний образ («картина») зовнішнього і внутрішнього середовища, орієнтація в цьому середовищі, сукупність усіх психічних станів і процесів, свідомих і несвідомих.

ПСИХОАНАЛІЗ — 1) Напрямок у психології, розроблений З. Фрейдом. 2) Сукупність способів виявлення (у лікувальних цілях) особливостей переживань і дій людини, зумовлених неусвідомленими мотивами.

ПСИХОГЕНЕТИКА (від грец. *psyche* — душа і *genesis* — походження) — наука, що вивчає наслідковий характер психічних та поведінкових реакцій, їхню залежність від спадкових структур організму.

ПСИХОЛОГІЯ (грец.- *душа* та *слово, вчення*) — наука про закономірність виникнення і діяльності психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими компонентами діяльності та спілкування людей, поведінки тварин. Об'єктом вивчення П. є психіка як функція мозку, яка виявляється у відображенні мозком навколишнього середовища, і внутрішніх станів живої особи, її зв'язків із об'єктивним світом. Вихідною категорією П. є *відображення* об'єктивної дійсності. Вищою, хоча і не єдиною, формою відображення у людини є її свідомість. П. вивчає умови і механізми зв'язків між неосмисленими формами психічного відображення і свідомістю. П. вивчає закономірності психіки, формування психічних властивостей людини в єдності філогенетичного і онтогенетичного розвитку. П., з одного боку, тісно пов'язана з біологічними науками, зокрема фізіологією, а з другого, — з соціологією, педагогікою, історією культури, логікою. Специфічно людські форми психіки — свідомість і самосвідомість — передусім вивчає П. Сучасна П. — розгалужена система знань, яка, окрім загальної П., налічує близько 40 психологічних дисциплін (зоопсихологія, психофізіологія, нейропсихологія, психологія праці, космічна П., педагогічна П., соціальна П., політична П., юридична П., психологія особистості, управління, пропаганди, спорту тощо). Для вивчення психічної діяльності П. використовує сукупність методів: спостереження, лабораторний експеримент (констатуючий і формуючий), природний експеримент, аналіз продуктів

діяльності, порівняльно-генетичний метод, моделювання психічних процесів, метод психологічних тестів, експертних оцінок, інтерв'ю, анкетування. У сучасній П. широко використовуються електронно-обчислювальна техніка, електричні, хімічні та інші індикатори для глибинного аналізу психіки. Початкові відомості про психічне життя виникають у стародавньому світі (Індія, Китай, Єгипет, Вавілон, Давня Греція, Рим). Психологічні знання з античних часів розвивалися в надрах філософії і медицини. Старогрецькі лікарі Гіппократ, Ерасистрат знали, що органом психіки є мозок, душу людини тлумачили як речовинну частку космосу. Видатним здобутком античності є трактат Аристотеля «Про душу». Знання про психіку зустрічаємо у писемних пам'ятках Київської Русі — «Повести временных лет», «Поученні Володимира Мономаха» та ін. Систематичні курси П. читали у Київській колегії (пізніше Академії) І.Гізель, Й. Кононович-Горбацький, Ф. Прокопович. До початку ХІХ ст. психологічні знання розвивалися в надрах філософії. Відокремлення П. від філософії і оформлення в окрему науку припадає на другу половину ХІХ ст. і пов'язане зі створенням німецьким ученим В. Вундтом першої експериментальної лабораторії у Лейпцигу (1879).

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА — активізація здатностей особистості до певного виду діяльності, психічної підготовки, спрямована на формування і закріплення стійких якостей (знань, умінь, навичок), потрібних у тій чи іншій діяльності, уміння вчасно користуватися своїми здібностями у певній галузі праці. Для психологічної підготовки необхідне формування мотивів тієї сфери діяльності, до якої готується особа, осмислення нею соціальної значущості цього виду діяльності, вироблення серйозного і відповідального ставлення до неї. Психологічна підготовка є загальною якістю особистості, яка завжди співвідноситься з певним видом діяльності і потребує високоєфективного її виконання. Особливо важлива психологічна підготовка для тих видів трудової діяльності, які передбачають роботу з людьми (керування, виховання, навчання тощо), або для представників творчих процесів (письменник, художник, вчений, слідчий тощо). Психологічна підготовка може здійснюватися через відповідні цілеспрямовані впливи на середовище, в якому живе і виховується

особа (наприклад, створення високого соціального престижу окремої професії), а головним чином через впливи на саму особу шляхом активізації її задатків і здібностей.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА — система науково обґрунтованих організаційних видів діяльності по впровадженню здобутків психологічної науки в народне господарство. Діагностична та прогностична діяльність охоплює проблеми соціальної, професійної, особистісної, індивідуальної діагностики і прогностики; психогігієнічна та консультативна діяльність охоплює медико-психологічну, соціально-психологічну профілактику і консультацію, виробничу гігієну, професійну орієнтацію і профдобір, реабілітацію відхилень, адаптацію до діяльності; нормативно-стандартизуюча діяльність спрямована на стандартизацію методів і дослідницьких процедур, розробку регламентуючих документів — галузевих і державних стандартів, рекомендацій, норм; експертна діяльність включає в себе психологічну експертизу в різних галузях народного господарства; проектуюча діяльність пов'язана з розвитком складних та понадскладних соціотехнічних систем, проектуванням нових та перспективних видів діяльності людини; дослідницька діяльність включає в себе визначення проблем, структури перспектив і найважливіших напрямків дослідження, що виникають у зв'язку із діяльністю психологічної служби в різних галузях народного господарства і перспективами розвитку цих галузей. Сюди належать і спеціально науково-методична робота з добору, перевірки, адаптації, переносу наукових результатів із лабораторної практики в реальну практику.

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ — галузь психологічної науки, яка склалася на стику загальної і соціальної психології. Предмет вивчення П. о. — психологічна структура (інтелектуальна, емоційна, волева) особистості, загальні й специфічні закономірності її психіки, суперечливі процеси соціалізації особистості тощо.

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ — галузь психології, яка вивчає особливості видів трудової діяльності людини та підготовки її до праці. П. п. включає профорієнтацію (профосвіту, профконсультацію, профадаптацію),

інженерну психологію, психологію НОП, трудову експертизу, має спільну теоретичну базу з психологією творчості та психологією мистецтва. У П. п. виділяють нові напрямки досліджень, а саме — психологію керівництва та управління, психологію колективної праці, психологію прийняття рішень.

ПСИХЕЯ (грец. Ψυχή) — у давньогрецькій міфології втілення людської душі. Зображували її чарівною дівчиною, врода якої суперничала з красою Афродіти. Великою популярністю користується міф про кохання П. й Ероса (Ерота, Амура, Купідона).

ПУНКТУАЛЬНІСТЬ (франц. *ponctuel* — точний, від лат. *punctum* — крапка) — точність, акуратність, систематичність, неухильне дотримання якихось правил, умов. Риса особистості, яка виявляється у високій організованості, акуратності, суворому дотриманні певних правил, дисциплінованості. У пунктуальній людині чітко розпланований режим праці і відпочинку, вона вміє цінувати час, виконанню певного завдання у неї передує план його здійснення.

ПУРИТАНИ (англ. *puritans*, від *purity* — чистота) — 1) Прихильники протестантської течії у християнстві — кальвінізму в Англії та Шотландії XVI–XVII ст. П. виступали за проведення глибоких церковних реформ та політичного перетворення в Англії. Вимагали перебудови англіканської церкви в дусі послідовного протестантизму, тобто очищення церкви від елементів католицизму, ліквідації церковної ієрархії, конфіскації церковних земель, здешевлення релігійного культу, відмови від літургії на користь проповіді. П. не визнавали святих, постів, багатьох релігійних свят, вимагали відокремлення церкви від держави, невтручання влади у справи громад, усунення аристократичних переваг. Зразком для П. було ділове, буденне, строго регламентоване життя. Вони проповідували своєрідний аскетизм, стоїчне ставлення до життєвих невдач. Наприкінці XVI — початку XVII ст. розпалися на два крила — помірковане (пресвітеріани) та радикальне (конгрегаціоналісти). 2) Люди надзвичайно суворого аскетичного укладу життя.

ПЮПІТР (франц. *pupitre*) — пересувна підставка з похилою дошкою для нот або книг.

Р

РАДІСТЬ — одна з базальних емоцій (поряд із гнівом і страхом). Р. є психічним станом підвищеної, позитивно забарвленої емоційної піднесеності. Почуття Р. може породжуватися певним видом діяльності — Р. пізнання, Р. праці, Р. творчості, а також спілкуванням з цікавими і приємними людьми — Р. спілкування. Іноді Р. може виявлятися і без достатньої причини (наприклад, у дитячому віці). Р. є великим збудником нервово-психічної сили людини.

РАПСОД (від грец. *складаю і пісня*) — у Стародавній Греції мандрівний співець, виконавець епічних пісень.

РАРИТЕТ — рідкісна річ, рідкісний примірник старої книги.

РАСИЗМ (від італ. *razza* — порода) — індивідуальні чи інституційні упереджені установки та дискримінаційне поводження у стосунках з людьми іншої раси або національності.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. *розумно обґрунтований*) — захисний психологічний механізм, який дозволяє індивіду віднаходити логічне виправдання власної поведінки, привнесення логічного начала.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *ratio* — розум) — 1) Філософський напрям, що протиставляє містиці, *ірраціоналізмові* переконання у здатності людського розуму пізнавати закони буття. 2) Напрямок у теорії пізнання, що на протигагу емпіризмові, вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання.

РАЦІОНАЛЬНЕ (від лат. *ratio* — розум) — розумне, доцільне, обґрунтоване розумом, випливає з нього, досягне для його розуміння.

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ (від лат. *розумний*) — вихідне положення про те, що люди є раціональними істотами, які здатні керувати власною

поведінкою; здатність до логічно обґрунтованої, цілеспрямованої діяльності.

РЕАКЦІЯ (від лат. *re...* — проти і *actio* — дія) — дія у відповідь на будь-які впливи, подразнення, протидія. Р. є основною формою взаємодії організму з навколишнім середовищем. Поняття Р. є спільним для ряду наук — зокрема біологічних, психологічних, соціальних. Психологи виділяють три підструктури Р.: 1) сприйняття зовнішнього подразнення; 2) переробка цього подразнення в центральній нервовій системі; 3) воротна дія організму. Розрізняють просту і складну Р. Під час простої зворотна дія настає безпосередньо після сприйняття подразнення; під час складної Р. між сприйняттям подразнення і відповідною дією включається складний нервово-психічний процес переробки сприйнятого подразнення (розгортання дії і протидії подовжується в часі). Психічна дія і протидія підпорядковані законам Вебера-Фехнера.

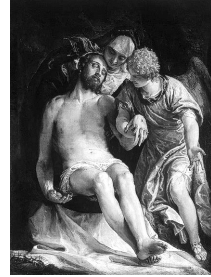
РЕАЛІЗМ (від пізньолат. *realis* — суттєвий, дійсний) — напрям у літературі та мистецтві, творчий принцип, на основі якого характери і обставини в художніх творах пояснюються із соціально-історичного погляду, під впливом типізації фактів дійсності, тобто відповідно до первинної реальності.

РЕЗИДЕНТ (франц. *resident*, від лат. *residents (residentis)* — той, що залишається на місці) — 1) За часів середньовіччя — дипломатичний представник, що постійно перебував у даній країні. 2) Таємний уповноважений іноземної розвідки, який на території даної держави спрямовує діяльність своїх агентів. 3) Назва іноземців, що постійно живуть на території даної держави.

РЕЗЮМЕ (франц. *resume*) — короткий висновок з основними положеннями змісту наукової праці, доповіді, дискусії.

РЕЛІГІЯ (від лат. *religio* — побожність) — форма суспільної свідомості, суть якої полягає у фантастичному відображенні тих сил, що панують над людьми у їхньому повсякденному житті, у відображенні земних сил як надприродних.

РЕНЕСАНС (франц. *Renaissance*, від лат. *відроджуюсь*) — 1) Епоха Відродження, період суспільно-політичного і культурного розвитку країн Західної і Центральної Європи (в Італії — XIV–XVI ст., в інших країнах — кінець XV–XVI ст.), зумовлений зародженням капіталістичних відносин. У

період Р. розвинулась нова буржуазна ідеологія і *культура*, виник новий світогляд — *гуманізм*. Відроджувався інтерес до літератури й мистецтва Стародавньої Греції і Риму (звідси й назва). 2) Назва архітектурного стилю, що прийшов на зміну *готиці* і використовував елементи греко-римської архітектури.

РЕНТА (нім. *Rente*, франц. *rente*, від лат. *reddo* — повертаю, сплачую) — дохід з капіталу, землі або майна, що його власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; дохід у формі процента, одержуваного власниками грошового капіталу або держателями цінних паперів із твердим курсом.

РЕПАРАЦІЇ (від лат. *reparo* — відновлюю, знов одержую) — повне або часткове відшкодування переможеною державою, з вини якої виникла війна, збитків, яких у її ході зазнала держава-переможниця.

РЕПАТРИАЦІЯ (від лат. *repatriatio* — повернення на батьківщину) — 1) Повернення емігрантів у країну, звідки вони походять, з повненням їх у правах громадянства. 2) Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни.

РЕПУТАЦІЯ (франц. *reputation*, від лат. *reputatio* — роздум, міркування) — усталена думка про окрему особу, групу, колектив. Р. людини складається на ґрунті її ділових, професійних якостей, моральних і психологічних рис, що найповніше виявляються у спілкуванні з іншими людьми. Р. є поняттям соціальної психології, вона виявляється в соціальних і групах і має безпосередній зв'язок з і функціонуванням громадської думки.

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ (боргу) — угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ розгляд матеріалу — такий, що починається з найновішого та поширюється на все більш ранні етапи історії певного явища.

РЕТРОСПЕКЦІЯ (від лат. *retro* — назад і *spekto* — дивлюсь) — погляд у минуле, спосіб аналізу сучасного під кутом зору минулого, звернення до минулого у пошуках витоків сучасних явищ, тенденцій.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — всенародне опитування з найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь всі громадяни, які мають виборчі права.

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. *reflexio* — вигин, відображення) — 1) Осмислення людиною власних дій і їх законів, діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини. 2) У психології — самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* — виправлення, перетворення) — широкий релігійний та ідеологічний рух в країнах Західної та Центральної Європи, спрямований на здійснення релігійних перетворень у дусі протестантизму.

РЕЦЕПТОРИ (від лат. *receptor* — той, що сприймає) — чутливі нервові закінчення аналізаторів, що сприймають подразнення і трансформують їх у потоки нервових імпульсів, які по доцентрових нервових волокнах надходять у центральну нервову систему.

РИТОРИКА (грец. *rytorika* — ораторське мистецтво) — наука красномовства. Виникла у Стародавній Греції. З кінця XVI ст. у братських школах в Україні Р. викладалася разом з поетикою (піітикою).

РИТУАЛ (від лат. *ritualis* — обрядовий) — сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу, що передбачають безумовне ви-

конання твердих правил їх здійснення. Р., виступаючи зовнішнім проявом релігійного акту (богослужіння, весілля та ін.), нібито дає можливість вступити в контакт з духами, богами і т. п. Р. має магічне значення, притаманний і усім релігійним культурам. 2) Церемонія, церемоніал.

РИФЛЕННЯ (від англ. *riffle* — жолобок) — утворення на посудині або іншій речі правильних рядів горизонтально орієнтованих боріз-док та виступів.

РІВНОВАГА — один із видів психофізіологічного стану людини, на-самперед її тіла. Р. пов'язана з органом слуху. Підтримання Р. є ці-лісною функцією, в здійсненні якої найважливішу роль відіграє ін-телект. На сенсорному рівні Р. регулюється півколовими каналами вуха, зоровими, дотиковими та м'язовими відчуттями. Для життєді-яльності людини велике значення має не лише відчуття Р. власного тіла, а й урівноваженість, збалансованість психічних процесів, що досягається завдяки ефективній діяльності центральної нервової сис-теми індивіда й оптимальних соціальних впливів на його психіку.

РІЗДВО ХРИСТОВЕ — символ нового віку; надії на подолання бездухо-вності, бездушності, жорстокості земного життя; народження Спасите-ля світу. Урочисті свята на честь воскреслих богів були у давніх релігі-ях. Вони символізували весняне пробудження. Давні єгиптяни 6 січня святкували день народження бога Озіріса, греки — бога — Діоніса, в мі-траїзмі народження сонячного бога Мітри відзначалося 25 грудня. На Київську Русь Різдво прийшло разом із запровадженням християнства. За часом воно збігалось з давньослов'янськими язичницькими зимови-ми святочними обрядами (общинними святочними учтами, колядка-ми, рядженнями тощо), тому ці два свята злилися в одне. Різдво стало урочистим театралізованим відтворенням євангельських оповідань про народження Ісуса Христа Дівою Марією. Воно включало колядування, ворожіння, ходіння від хати до хати з піснями та вітаннями. Р. Х. — одне з головних загально християнських свят. У православ'ї Р. Х. при-падає на 7 січня, у католицизмі відзначається 25 грудня за н. ст. В день Р. Х. в храмах виголошуються проповіді, в яких прославляється Бог і «мир Христів», звеличуються християнські духовні цінності. Із 1990 р. день Р. Х. є офіційним святковим днем на території України.

РОДИННЕ ВИХОВАННЯ дітей від найдавніших часів відбувалося в контексті життя і потреб сім'ї. На цьому ґрунті й постала народна педагогіка, провідними виховними засобами якої стали поведінка і вчинки батьків, *рідна* (материнська) мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї і традиції, мистецтво, ремесла й промисли, вірування, свята, обряди, символи, дитячі ігри та іграшки.

РОЗВИТОК — зміни від простого до складного, від нижчого до вищого в результаті накопичення кількісних змін, що ведуть до якісних перетворень. Джерелом та внутрішнім змістом Р. є боротьба протилежностей, під час якої нове одержує перемогу над старим. Фізичний і психічний Р. людини відбувається за загальними законами Р. Розрізняють ряд ступенів в індивідуальному розвитку людини, що закономірно наступують один за одним: ранній дитячий вік, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, похилий. На кожному ступені відбувається поступове накопичення кількісних і якісних змін, що ведуть до цілісного перетворення — переходу на новий ступінь Р., який являє собою не зовнішню надбудову, а внутрішню його перебудову.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — процес формування особистості як соціальної якості індивіда завдяки навчанню, вихованню та соціалізації. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Оволодіння дійсністю у дитини реалізується в її діяльності за допомогою дорослих, тим самим процес виховання є провідним у розвитку її особистості. Р. о. відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, притаманних даній особистості. Як передумова і результат Р. о. виступають потреби.

РОЗУМ — вища форма теоретичного осягання дійсності, свідоме оперування поняттями, синтез знань на найвищому рівні теорій та ідей. Р. аналізує й оцінює як дані органів чуття, так і розсудкову діяльність, а також сам себе. З погляду діалектико-матеріалістичної філософії *розсудок* і Р. є необхідними моментами існування і розвитку теоретичного пізнання; грані між ними рухливі. Розсудок здійснює систематизацію і алгоритмізацію знань, Р. висуває принципово нові ідеї, дає можливість вийти за межі відомого, забезпечує прогрес наукового пізнання.

РОКОКО (фр. *rococo* — черепашка неправильної форми) — мистецький стиль, що розвинувся в добу пізнього бароко (перша пол. XVIII ст.) з характерним орнаментом у формі кривих ліній, що нагадують черепашку. Характеризується примхливо-вишуканим оздобленням та декоративністю.

РОЛЬ — набір норм, які визначають способи та правила поведінки людей, що мають ту чи ту соціальну позицію, статус, функції.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНА — одна з категорій соціальної психології і соціології. В широкому розумінні слова Р. с. — це суб'єктивне буття соціальної діяльності чи персоніфікована соціальна функція; роль як наказ, безособистісна соціальна норма в певній соціальній системі, тобто сукупність прав, обов'язків, наказів і правил, які визначають, що повинна робити людина, яка посідає в суспільстві певну соціальну позицію (наприклад, учитель повинен навчати і виховувати дітей, контролювати роботу учнів, розподіляти навантаження, заохочувати, карати тощо); роль як очікування у конкретній ситуації, як спосіб поведінки особистості, яка посідає певне місце (позицію) і статус у групі; роль як усвідомлення індивідом своєї позиції, в певній соціальній системі, розуміння ним своїх прав і обов'язків і потреби діяти певним чином (наприклад, роль раба одна, а розуміння її — різні); роль як ступінь прийняття чи неприйняття рольових наказів, ступінь інтерналізації, тобто психологічне ставлення індивіда до того чи іншого аспекту своєї діяльності і свого «я» у певній позиції; роль як індивідуалізована форма здійснення рольових наказів, конкретна поведінка особистості у конкретній соціальній ситуації. Останні три тлумачення Р. с. дають змогу характеризувати особистість не лише як об'єкт, а й суб'єкт суспільних відносин.

РОМАНТИЗМ (франц.) — ідейний і художній напрям кінця XVIII — поч. XIX ст., що охопив усі види мистецтва і науку, надавши їм національно-патріотичного забарвлення. Характеризувався проникненням фольклорних явищ у професійне мистецтво, зверненням до національних традицій та історії.

С

САКРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *sacrum* — священна річ, дія) — наділення предметів, речей, явищ, людей «священним» змістом.

САКРАЛЬНЕ (від лат. *sacer* — священний) — наділене божою благодаттю. Таким є релігійна віра, таїнства, церква, особи, зведені у священницький сан, речі і дії, що стосуються релігійного культу. С., на відміну від мирського, є релігійно санкціонованим.

САМОВИХОВАННЯ — усвідомлювана діяльність людини, спрямована на удосконалення самої себе, на вироблення у себе позитивних якостей, звичок і подолання негативних. С. можливе за наявності в індивіда здатності аналізувати свої дії і вчинки, ставити перед собою значущі цілі, що відповідають вимогам суспільства. С. виникає на певному рівні розвитку *свідомості* та *самопізнання* і розвивається у різноманітних видах діяльності — ігрової, навчальної, суспільно корисної, трудової, в процесі спілкування. Воно нерозривно пов'язане із здатністю людини до самоаналізу та *самооцінки*, з її вміннями контролювати свою поведінку і діяльність, співвідносити їх з суспільними та власними вимогами. С. є виявом високого рівня саморегулювання особистості і виразно виступає на вищих ступенях процесу її морального розвитку. Проте найпростіші, мало-усвідомлювані елементи С. мають місце вже у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку і є переважно наслідком виконання вимог дорослих, а не свідомої установки на С. Усвідомлюване, цілеспрямоване С. розпочинається у підлітковому віці. Певний життєвий досвід самостійної поведінки і діяльності, прагнення до дорослості, активне шукання місця в житті, настійна потреба в самореалізації є важливими передумовами і внутрішніми спонуками до С.

На наступних етапах соціального і психічного розвитку особистості в С. відбуваються істотні зміни: чіткіше усвідомлюються загальні і

часткові цілі С., його прийоми і засоби тісніше пов'язуються з реальними обставинами життя, а сам процес самовдосконалення набирає систематичнішого характеру.

САМОВЛАДАННЯ — один з суттєвих виявів вольової риси характеру людини, що полягає в здатності її свідомо керувати власними почуттями, настроями і приводити їх у відповідність з конкретними життєвими ситуаціями. С. може виявлятися як у самостримуванні, так і самоактивізації: в одних випадках людина гальмує в собі небажані, невідповідні певній ситуації настрої, емоційні стани і завдяки цьому уникає неправильних актів поведінки, в інших — вона викликає в собі (шляхом самонаказу, самопідбальорювання, самонавіювання тощо) ті настрої, стани, почуття, які є стимулом до дій і вчинків, що їх вимагають конкретні обставини. Необхідність в С. буває найбільшою у складних, конфліктних ситуаціях, коли людині доводиться «брати себе в руки», долати в собі страх, невпевненість, гнів, обурення і багато інших емоційних станів та почуттів. С. виховується з дитинства під впливом вимог дорослих, в процесі діяльності особистості, взаємин з людьми, що її оточують. Важлива роль у розвитку С. як вольової риси належить *самовихованню*. С. нерозривно пов'язане з самоконтролем, почуттям власної гідності і відповідальності особи. Фізіологічною основою С. є урівноваженість і рухливість нервових процесів та їх контроль з боку другої сигнальної системи.

САМОЗАСПОКОЄНІСТЬ — риса особистості, яка полягає в переоцінці своїх можливостей і досягнень, невмінні і небажанні бачити перспективи, рухатися вперед. С. виникає на ґрунті некритичної оцінки людиною своїх рис і своєї діяльності, вона шкідлива, бо знижує, паралізує активність, орієнтує на бездіяльність. Ефективним засобом подолання С. є критика і самокритика.

САМОЗБЕРЕЖЕННЯ — діяльність людини, спрямована на збереження свого організму і себе як особистості. Може бути інстинктивне і свідоме, набуте людством в ході суспільного життя. Інстинкт С. штовхає людину на протест проти того, що загрожує її життю і діяльності, на самозахист. При цьому сильні особистості стають на шлях боротьби,

слабкі — тікають від життя. Свідоме С. є осмисленим і цілеспрямованим піклуванням людини про себе і собі подібних (збереження людської цивілізації). Вияви С. знаходимо у почуттях, ідеях, діяльності людського роду як цілісності і окремих його представників. Антиподом С. є самознищення (може бути фізичне і морально-психологічне).

САМОКОНТРОЛЬ — у психології один з виявів усвідомлюваної регуляції людиною власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред'явленим вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета С. полягає як у попередженні, так і у виправленні допущених помилкових дій чи операцій. Завдяки коригуючій функції С. людина спроможна реалізувати запропонований їй кимсь або самостійно прийнятий план діяльності. Важливу роль у процесах С. особистості відіграють її оцінка та самооцінка. Від ступеня критичності їх залежить здатність знаходити припущені помилки, передбачати можливі і таким чином підвищувати результативність С.

САМОЛЮБСТВО — емоційне ставлення, яке відображає оцінку власної особистості. Різкі вибухоподібні вияви С. особливо властиві юнакам і дівчатам в період статевого дозрівання. Людині важливо мати певну міру С. і самоповаги. Без цього немає особистості. Однак надмірне С. шкідливе і для навколишніх і для самої особи. Воно перешкоджає бачити позитивні риси в інших людях, може призвести до *себелюбства й егоїзму*.

САМОНАВІЮВАННЯ — психічний вплив людини на саму себе, внаслідок чого у неї виникають різні психічні і соматичні стани. С. тією чи іншою мірою властиве всім людям. За вченням І. П. Павлова, фізіологічний механізм С. такий: у певних ділянках кори великих півкуль головного мозку або в підкіркових вузлах під впливом *емоцій* виникає концентрований пункт збудження. Усі інші ділянки кори, що могли б йому протистояти, загальмовані. Загальмованість при цьому пов'язана не з зовнішніми подразниками, як при гіпнозі, а залежить від афективного стану та асоціацій суб'єкта. С. відбувається і як цілеспрямований процес з метою *самовиховання*, вироблення у себе нових установок, психічних станів шляхом повторення собі

словесних формул чи викликання яскравих уявлень і на основі глибокої впевненості в досягненні потрібного результату.

САМООЦІНКА — судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С.– вияв оцінного ставлення людини до себе. Якщо на початкових стадіях формування С. еталоном виступають якості, що виявляються в інших людей, або оцінні судження дорослих чи норми поведінки, правила, то пізніше виникають також еталони «внутрішні» — коли дитина вже здатна судити про міру наявності у неї певної якості в певний момент порівняно з тим, як ця якість виявлялась у неї раніше. На цьому ґрунтується здатність оцінювати себе з точки зору динаміки якостей, властивостей. С.– основний структурний компонент самосвідомості особистості. Вона відіграє важливу роль у саморегулюванні поведінки і діяльності.

С. є результатом передусім мислительних операцій — аналізу, порівняння, синтезу. Тому слід вважати, що раціональний компонент С. є основним. Разом з тим у мислительних діях, що ведуть до утворення С., наявний емоційний компонент, оскільки особистість при само оцінюванні завжди виявляє певне емоційне ставлення до себе. Від співвідношення раціонального та емоційного в С. значною мірою залежить характер останньої. Чим більше людина керується в оцінці своїх якостей, властивостей усвідомленими знаннями, логічними міркуваннями і доведеннями, тим ближчою до реальності є її С.; і навпаки, зниження питомої ваги раціонального на користь емоційного спричиняє зростання розходжень між оцінними судженнями людини про себе і тим, якою вона є насправді.

САМОПІЗНАННЯ — дослідження, пізнання самого себе. Здатність до С. притаманна лише людині; здійснюється зрештою за допомогою розуму. Складність С. полягає в його орієнтованості на саму людину, на її внутрішній світ, багатий суб'єктивним, індивідуально-самобутнім. Елементарні форми С. виявляються уже в ранньому дитячому віці. С. нарощується одночасно з розумовим розвитком дитини. С. необхідне для правильної адаптації людини до природного середовища, її ефективної соціалізації.

САМОПОВАГА — всеохопна самооцінка людини, яка базується на почутті власної гідності.

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ (від лат. *praesentio* — подання) — акт самовираження та поведінки, спрямований на те, щоб створити добре враження, узгодження з ідеалами інших значимих людей.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ — здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та власних психічних процесів. С. існує як процес регулювання окремих видів людської активності або діяльності в цілому: побудова рухів та дій відповідно до виконавчих і тренувальних задач; свідоме чи довільне підпорядкування власних вчинків і поведінки моральним вимогам, велінням обов'язку, сумління; володіння собою — виявлення реакцій, ставлень, почуттів належним чином і гальмування неприйнятних за даних обставин чи для даного суспільства проявів; здійснення завдань *самоудосконалення*. Психологічні механізми С. формуються в ході становлення особистості. С. можлива на певному етапі розвитку *самосвідомості* і пов'язана з *самопізнанням* в різних його видах від найпростішого — самосприймання окремих частин тіла, звуків вимови тощо до здатності пізнання власних психічних процесів (рефлексія), усвідомлення своїх прагнень і емоцій, застосування шкали оцінок до власних умінь, здатностей, поривань (самооцінка) та до самовиховання з метою здійснення життєво важливих цілей. Перехід до С. відбувається на основі усвідомлення дитиною своїх психічних процесів (зокрема, пізнавальних) спочатку в їх зовнішніх виявах, а потім і у внутрішньому плані.

САМОСВІДОМІСТЬ — усвідомлення людиною самої себе як особистості, своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, їхніх мотивів і мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самої себе. Вирішальна роль у розвитку С. належить спілкуванню дитини (людини) з людьми, що її оточують, — з дітьми і дорослими, в ігровій, навчальній та трудовій діяльності. Елементарні форми С. починають складатися й розвиватися вже в дошкільному віці, головним чином у процесі гри. Виховання С. у дітей має бути спрямоване на: 1) виховання поведінки й діяльності; 2) допомогу дітям у правильній

і об'єктивній оцінці самих себе, своїх якостей і поведінки; 3) створення в дітей установки на самовиховання, вироблення нетерпимості до виявлених недоліків, наполегливого бажання виправити їх (Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. — К.: «Либідь», 1997. — С. 296–297).

Ставлення до свого буття, опосередковане спільною діяльністю у спілкуванні з іншими людьми, сприяє формуванню у людини певного уявлення про саму себе як про особистість, здатну на суспільно значимі вчинки і дії. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого Я) складається під впливом оцінного ставлення інших людей при співвіднесенні мотивів, цілей і результатів своїх вчинків і дій за канонами поведінки. «Образ Я» є обов'язковою умовою кожного акту цілепокладання. Уявлення про мету і шляхи її досягнення є одночасно і уявленням про свої майбутні дії, про формування здібностей. При цьому людина може як завищувати, так і занижувати свої можливості. У психологічній літературі про С. іноді йдеться як про вищу форму розвитку свідомості.

САНАЦІЯ (від лат. *sanatio* — оздоровлення, лікування) — 1) Оздоровлення. 2) Збільшення кредиту, надання субсидій та інші фінансові заходи держави або банків з метою допомоги великим підприємцям, компаніям, які перебувають під загрозою збанкрутування.

САНКЦІЇ (СОЦІАЛЬНІ) (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — норми, які примушують дотримуватися певних правил поведінки та діяльності.

САНКЦІЯ (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — 1) Схвалення. 2) Затвердження відповідним державним органом якогось акта, що надає йому сили закону. Так, тільки після С. прокурора може бути застосований арешт, обшук. 3) Складова частина статті закону, в якій визначено заходи державного впливу в разі невиконання державного закону. 4) С. карна — вид покарання за злочин. 5) С. кредитна — встановлений правовими нормами захід економічного впливу, що його застосовує банк до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни. 6) С. міжнародно-правова — захід

впливу (економічний, політичний, військовий), який застосовують щодо держави, яка не виконує міжнародні угоди.

СТРАХОВИЙ ТАРИФ — це ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування. Конкретні розміри страхових сум і страхових тарифів установлюються окремими нормативними актами зі страхування.

СТРАХУВАННЯ — це система особливих грошових відносин, що займає проміжну ланку між фінансовими і кредитними відносинами. Кошти, мобілізовані шляхом страхування, утворюють особливі фонди цільового призначення — *страхові фонди*.

СВІДОМІСТЬ — властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків, у регулюванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю. С. склалась як властивість високоорганізованої матерії — мозку.

СВІТОВА ЛІТЕРАТУРА: 1) Сукупність усіх літератур світу з найдавніших часів до наших днів. 2) Золотий фонд культури людства, що включає найвищі досягнення літератур світу. 3) Історично закономірний етап у розвитку літератур світу, коли виникає спільність і взаємозв'язок між ними. Поняття С. л. ввійшло до наукового обігу у ХІХ ст. Ідея взаємозв'язків літератур світу почала вперше розроблятися в епоху романтизму. Першим дав формулювання її Гете: «Тепер ми вступили в епоху світової літератури, і кожен повинен сприяти тому, щоб прискорити появу цієї епохи» («Розмова з Еккерманом», 31 січня 1827 р.). Розширення засобів інформації — преси, радіо, телебачення — посилює взаємозв'язок і робить надбанням усіх народів скарби світової культури.

СВІТОВЕ ДЕРЕВО (гора) — сутнісний компонент міфологічного космічного устрою, який об'єднує світ небесний (горній), земний (дольний), Підземний (хтонічний).

СВІТОГЛЯД — інтеграція досвіду, знань та *самосвідомості* в ціннісну картину світу, що зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та самої себе. С. є формою духовно-практичного опанування світу, своєрідною духовною призмою, що визначає життєву позицію особистості.

СВОБОДА СОВІСТІ — одна з фундаментальних, загальнолюдських цінностей, важлива філософська, правова, релігієзнавча категорія. У релігієзнавстві С. с. розглядається як право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях ставлення до релігії, тобто права особистості на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань; свободу індивідуально або спільно з іншими, публічно або приватно сповідувати свою релігію або вірування, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах, вільно поширювати свої релігійні або арелігійні погляди та переконання. Релігієзнавча сутність С. с. розкривається через поняття свободи релігії, свободи віросповідання, свободи в релігії, толерантності. С. с. базується на низці важливих принципів: відокремлення церкви від держави, відокремлення школи від церкви, заборона встановлення обов'язкових переконань і світогляду. Реальне забезпечення С. с. можливе за наявності гарантій економічного, політичного, соціального, духовного, організаційного порядку. Право на С. с. проголошується в конституціях, інших законодавчих актах більшості держав світу. В Україні право на С. с. гарантується Конституцією України, Законами «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про альтернативну (невійськову) службу». Здійснення С. с. в Україні піддається лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадського порядку, безпеки життя, здоров'я, моралі, а також прав і свобод інших громадян.

СВЯТКИ — у православ'ї період між святами Різдва і Хрещення (від 25 грудня до 6 січня за старим стилем). Святкування С. супроводжується співом колядок, ворожінням, перевдяганням і різноманітними обрядами, що являють собою суміш язичницьких та християнських обрядів.

СЕКТА (від лат. *secta* — вчення, напрям, від *sequor* — наслідую) —
1) Релігійна група (громада), що відокремилася від пануючої церкви.
2) Група осіб, що замкнулися в своїх вузьких інтересах.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від лат. *saecularis* — мирський, світський) — процес звільнення від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини. У добу середньовіччя процес С. стримувався панівним становищем церкви у суспільному житті. Розгортається в епоху Відродження, в період Реформації. В сучасну епоху соціального і науково-технічного прогресу С. пов'язується зі зменшенням впливу релігії на духовність і суспільні відносини. Процеси С., як і *сакралізації*, за сутністю своєю є суцільно природними, тісно пов'язаними з проблемою прав людини й не можуть бути волюнтаристськи, силоміць впроваджені в суспільне чи особисте життя людини.

СЕМІНАР (від лат. *seminarium* — розсадник) — форма групових навчально-теоретичних або практичних занять студентів вищих навчальних закладів, членів наукових гуртків, слухачів курсів.

СЕМІОТИКА — загальна теорія знакових систем.

СЕМІОТИЧНИЙ (від грец. *sema* — знак) — символічний.

СЕНС ЖИТТЯ — кардинальна світоглядна проблема людського існування, у якій усвідомлюється сутність людини, її місце у світі, життєве призначення. Проблема С. ж. виникає внаслідок критично-оцінювальної *рефлексії*, що спрямована на основоположні засади буття людини. Пошуки С. ж. — це спроба вистраждати через власний досвід духовну жагу, полум'яну пристрасть, головну ідею свого життя. Усвідомлення С. ж. пов'язане в індивіда з формулюванням для себе вищих цілей, що надають глобального культурно-історичного змісту конкретним виявам поведінкової і мислительної активності людини, підіймають їх до статусу соціально значущої діяльності. Визначаючи С. ж., особистість організовує життєвий шлях відповідно до певних принципів, орієнтує свої прагнення, наміри, плани на головну мету

життя, яка відкриває глибоку *перспективу*, розширює життєвий горизонт і можливості людини. Усвідомлення С. ж. означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, вибір професії за покликанням, вибір людяності як критерію спілкування. У людини, що живе і діє з повною віддачею моральних, інтелектуальних і фізичних сил, С. ж. ототожнюється з повнотою безпосереднього життєвиявлення, оскільки її життя є творенням себе і своїх життєвих обставин відповідно до вищої мети — С. ж.

СЕНСОПАТІЇ (від лат. *sensus* — відчуття і грец. *palhos* — біль, страждання) — порушення сприйняття.

СЕНСОРНИЙ (екстрасенсорний) (від лат. *sensorium* — орган чуття) — пов'язаний з роботою органів чуття.

СЕЦЕСІЯ, СЕЦЕСІОН (від лат. *secessio* — відділення, відступництво) — найменування німецьких і австрійських художніх об'єднань кін. ХІХ — поч. ХХ ст., які протиставили себе офіційному, академічному мистецтву, сприяли формуванню нового напрямку, що мав відповідати постулатам нової епохи. Головною рисою сецесіону було прагнення до стильової єдності всіх ділянок мистецтва: урбаністичної архітектури, пластики, малярства, художніх ремесел. Українська сецесія сприяла новаторським пошукам і новому переосмисленню творчому використанню традицій народної творчості.

СИГНАЛ (від лат. *signum* — знак) умовний знак (фізичний процес або явище) для передавання конкретної або узагальненої інформації. С. є певним орієнтиром (подразником), який зумовлює аналітико-синтетичний зв'язок психіки людини (тварини) з навколишнім середовищем. За своєю природою С. можуть бути світловими, звуковими, тепловими, електричними та іншими, вони мають різні фізичні параметри, від чого залежить рівень сприйняття та класифікація їх. Зміна одного або кількох параметрів С. (їх інтенсивності, тривалості, частоти, фази тощо) призводить до зміни смислу та тлумачення інформації, що сприймається. Однак С. можуть бути змінені і без зміни інформації, яку вони несуть. Цього досягають шляхом перетворення самого С. з одного виду на інший, зручніший для сприйняття та осмислення.

СИКОФАНТ — в Афінах та інших полісах Стародавньої Греції так називали професійного донощика, наклепника і шантажиста. С. збирали відомості, котрі компрометували впливових громадян, з метою порушити проти них судову справу, звести політичні рахунки або одержати хабара.

СИМБІОЗ (від грец. *спієжиття*) — форма співжиття організмів (симбіонтів) різних видів, яка забезпечує їм взаємну вигоду (напр., раків-самітників з актиніями).

СИМВОЛ (від грец. — *знак, прикмета*) — цілісна ідейно-образна структура, що узагальнено відбиває реальні предмети і явища. С. у нерозгорнутій формі містить у собі всі можливі конкретизації предмета, багатозначну смислову перспективу його розгортання в дійсності. С. відрізняють від алегорії, персоніфікації, метафори, емблеми, знака, формули. Сучасна наука використовує реально обґрунтовані С. як засіб формалізації теорії. С. — ефективний засіб соціально-психологічної регуляції поведінки, що полегшує сприйняття, усвідомлення і засвоєння абстрактних ідей. С. варто розглядати як один із прийомів осмислення дійсності, однак не слід переоцінювати його.

СИМВОЛІЗМ (франц.) — напрям у літературі та мистецтві кін. ХІХ ст. Прихильники С. через складний світ ірреального, надприродного, прагнули до утвердження концепції: «мистецтво для мистецтва».

СИМВОЛІКА (від грец. *symbolon* — пізнавальний знак) — 1) Вираження ідей, понять, почуттів за допомогою умовних знаків — символів. 2) Сукупність символів.

СИМПАТІЯ (від грец. *співчуття*) — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Може виникати на ґрунті природної привабливості, єдності суспільних ідеалів, світоглядних і моральних позицій. С. є фактором інтеграції людей у колективі, передумовою психологічного комфорту. С. не слід ототожнювати з *емпатією*, яка є переважно інтелектуальним ставленням. Протилежне — *антипатія*.

СИНКРЕТИЗМ (від грец. *об'єднання*) — 1) Злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство від самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий самий характер має й іслам, іудаїзм, сектантські віровчення та культ. С. свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію. 2) У філософії — різновид еkleктизму, поєднання суперечливих поглядів.

СИНТЕЗ (від грец. *з'єднання, складання*) — мислене або практичне сполучення розчленованих у ході *аналізу* частин предмета, встановлення їх взаємодії і зв'язків для пізнання чи виготовлення цього предмета як цілого. С. як прийом пізнання може здійснюватись на різних рівнях у діяльності людини, починаючи від простого механічного сполучення частин цілого до створення наукової теорії на базі узагальнення окремих фактів. С. — не просте копіювання дійсності, він включає в себе ідеалізацію, розрахунок реальних можливостей, врахування тенденцій розвитку. Свій початок С. бере у практиці.

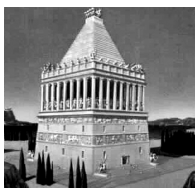
СИНХРОНІЧНИЙ ПІДХІД (від грец. *synchronos* — одночасний) — порівняння матеріалів різних племен, народів, націй, що одночасно існували на різних (сусідніх або віддалених) територіях.

СИСТЕМА (від грец. *утворення, складення*) — 1) Порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, стрункий ряд, зв'язане ціле. 2) Сукупність принципів, покладених в основу певного вчення. 3) Форма суспільного устрою (напр., державна С.). 4) Форма, спосіб побудови, організація чогось (напр., виборча С.). 5) Сукупність господарських одиниць, установ, організаційно об'єднаних в єдине ціле (напр., С. кооперації).

СІМ'Я — з давніх-давен українці розглядали С. і рід як святиню, а виховання дітей — як святий обов'язок батьків. Найхарактернішою рисою української родини з перших кроків її історичного становлення і розвитку стало високе, космічне одухотворення, де шлюбний союз чоловіка і жінки підноситься до поєднання двох небесних світил Сонця й Місяця та ясних зірочок — їхніх діточок, тобто як

явище найвищого, космічного порядку. Так високо колективний розум народу підніс С. і родинне виховання. І це дає можливість зробити повчальний висновок: той, хто ігнорує космічну вимогу природи у ставленні до сім'ї, до виконання своїх батьківських обов'язків, неодмінно зазнає не тільки осуду людей, а й небесної кари. Дбати про лад у сім'ї — головне кредо народної фамілістики. «Все так буде в ладу, як у меду», «Ладом усе можна», «Як не знаєш ладу, то держись ззаду», бо «Як не ладиться, то й у печі не горить», «Горе тому, в кого нема ладу в господі».

СІМ ЧУДЕС ДАВНЬОГО СВІТУ

СКЕПТИЦИЗМ (від грец. *scepticos* — той, що розглядає, досліджує, сумнівається) — психологічний стан людини, не впевненої у комусь або чомусь, позиція людини, що сумнівається; філософський напрям, який характеризується сумнівами в існуванні будь-якого надійного критерію істини.

СКОМОРОХ, СКОМОРОСТВО — 1) За часів Київської Русі — блазень, мандрівний середньовічний актор при дворі князя, монарха, що розважав господаря та його гостей різними витівками, жартами, удаючи із себе дурника, штукаря. 2) Заняття, професія скомороха.

СКУЛЬПТУРА — це просторове образотворче мистецтво, яке відображає світ у пластичних образах, що реалізуються в матеріалах, за допомогою яких передається життєва подоба явища. Скульптурні твори виконують з твердих матеріалів — мармуру, граніту або інших видів каменю; відливають із металів: бронзи, чавуну, сталі, різних сплавів; твори дрібної пластики виконують із благородних металів: золота, срібла, рідко платини; вирізьблюють із дерева. С. поділяється на круглу — таку, яка сприймається з усіх точок зору, барельєф, рельєф і горельєф.

СЛОВО — ряд морфем — найменших неподільних значущих частин слова, які визначають або його значення, або граматичні відношення певного слова, — об'єднаних згідно з граматичними правилами певної мови і співвідносних з певним елементом позамовної реальності (поняттям, ознакою, відношенням). С. — символ Бога, Логоса, енергії Космосу; інструмента, який передає людям знання про Всесвіт, закони матерії; програми збереження людиною гармонії з Космосом; символ Великої Таїни; Всього; першопочатку, першоджерела; світла, знань; добра; краси; мелодійності; материнської мови; гігантського акумулятора інформації; досвіду; мудрості, духовності; Безмежності; духовного оберіга української нації; Магічної Чарівної сили, здатної як на Добро, так і на Зло; символ пророцтва; клятва.

С. — один з найдавніших, наймістичніших і найтаємніших символів людства. Найпоширенішим мотивом світової міфопоетичної культури є Божественне походження С. Вагомим символом було С. у слов'ян (цікаво, що назва цих племен генетично споріднена із Словом). Слов'яни свято вірили в магічну силу Слова, у них справіку побутували численні обряди, пов'язані зі словом — славлення, благословення, божба, присяга, клятва. Саме словом слов'яни намагалися привернути щастя-долю, добро, давали урочисті обіцянки, порушення яких призводило (за віруванням до загибелі). Водночас люди вірили у замовляння, присушки, прокльони, закляття.

С. — це воістину — Все (Гармонія, Енергія, Інформація, Краса, Добро, Любов). С. — це і Мудрість, і Думка, і Творчий Дух, і символ духовного Оберега нації. Сучасні словники фіксують такі усталені означення до лексеми «слово»: Слово злагоди, миру; золоте, віще, пророче, живе; добре, чесне; вітальне, прощальне, напутне, сильне, красне, нове, тверде, образне та ін. Водночас слово може бути лихе, погане, марне, пусте, вбивче, криве, гріховне, облудне. У сучасній літературі, фольклорі «калинове слово» — це символ материнської української мови. С. є символом знання, пробудженням самосвідомості. Не випадково Т. Г. Шевченко збирався на сторожі «рабів німих» поставити саме Слово (Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К., 2002. — С. 203).

СМАК ЕСТЕТИЧНИЙ — компонент структури особистості, одна з форм її ставлення до навколишньої дійсності. С. е. відображає уподобання людини і має яскраве емоційне забарвлення. С. е. виявляється у вибіркового ставленні до об'єктів у формі безпосередніх, емоційних реакцій, оцінних суджень. Критерії суджень С. е. («подобається», «не подобається») можуть не усвідомлюватися. В основі С. е. лежить здатність людини емоційно реагувати на явища природи, суспільного життя та оцінювати їх; формується в індивідуальному досвіді людини. Зміст і рівень розвиненості С. е. особистості залежить від пізнання нею естетичних цінностей, вироблених історичною практикою людства. Процес формування С. е. пов'язаний з формуванням ідеалів і переконань особистості. На розвиток С. е. впливають умови життя, професійна орієнтація, культурний рівень людини.

СОБОРНІСТЬ — гармонійна цілісність людини, світу й церкви, спосіб розв'язання всією громадою проблем.

СОВІСТЬ — особистісна форма морально-емоційного самоконтролю, компонент моральної самосвідомості. С. — афективно-когнітивна структура: в результаті самооцінки за певною ціннісною шкалою (за критеріями добра і зла справедливості, порядності) виникає почуття вини, гостре емоційно-тривожне переживання невідповідності своїх помислів чи дій суспільне визначеним етичним зразкам бажаної і

ідеальної поведінки. С. — рефлексивна емоція, болісне самоусвідомлення індивідом своїх вад і моральної недосконалості. Моральна оцінка дається самим суб'єктом, її джерело — внутрішня етична інстанція. У безсовісної людини відсутня духовно-психологічна здатність до самоосуду і самовироку. С. визначає нормативно-ціннісний контур дозволеного і бажаного в структурі діяльності. Наявність розвинутої і чутливої С. надає поведінці людини цілісності і природності, здатності бути собою у всіх життєвих аспектах. С. не дозволяє бути самовдоволеним і байдужим, вона — основа альтруїстичності людини, її постійного прагнення допомогти іншому. У структурі світогляду С. — вищий морально-психологічний регулятор світовідношення особистості.

СОРОМ — почуття, що виникає в результаті усвідомлення людиною невідповідності своїх дій та вчинків тим нормам, яких вона повинна дотримуватися в своєму житті. С. — один з аспектів функціонування такого регулятора соціальної поведінки особистості, як *совість*. На ранніх етапах розвитку людини (в дошкільному віці) С. виникає, як правило, в присутності інших людей, під впливом їхніх критичних зауважень. У подальшому спостерігається формування механізмів *самооцінки та саморегуляції* особистістю своєї поведінки, що веде до якісних змін у рівні розвитку моральної самосвідомості. Почуття С. пов'язане з *самооцінкою* і може переживатися самою людиною без присутності інших людей. Це внутрішні докори сумління, які породжують С. Людям властива така психологічна риса, як сором'язливість. Особливо відчутна вона в дитячому віці, більше виражена у дівчаток, а в дорослому віці — у жінок. Провідну роль у переживанні С. відіграють моральні норми, які функціонують в найближчому соціальному оточенні індивіда (сім'я, навчальний чи трудовий колектив, друзі і знайомі).

СОФІОЛОГІЯ (від грец. *sophia* — мудрість і ...логія) — релігійно-філософська течія, в основу якої покладено проблематику, пов'язану з поняттям-міфологемою «Софія». Як всякий символ, вона пропускає плюралістичний характер своїх можливостей. У Київському християнстві (Іларіон, Клим Смолятич) насамперед асоціюється з «Премудрістю Божою». Відповідно до неї, світ є не тільки творінням Бога, у його основі лежить особливе божественне начало — «душа світу».

Софія — інстанція, що перебуває між творцем і творінням, є джерелом божественної енергії, забезпечує рух нагору («сходження нас») і рух донизу («сходження до нас»). Звідси походить іпостасна природа С., але вона не ототожнюється ні з однією з трьох божественних іпостасей, а виступає як четверта. Через неї світ, природа, людина ніби допускаються всередину Божества, Трійці, які, приймаючи світ у себе, одночасно проявляють себе в ньому. Звідси долається той розрив між «творінням», що вважалось ділом Божим, і «спасінням», яке було проблемою людства. Цей підхід був притаманний візантійському і римському варіантам християнства. Київське християнство через софіологічну інтерпретацію намагається зняти цей розрив, вважаючи, що віра і спасіння ґрунтуються не на аскетично-чернечому спогляданні або логічно-розсудкових конструкціях, а на активному релігійному житті як продовженні творіння.

СОФІЯ (з грец. *знання, мудрість*) — поняття-символ, міфологема в античній (Платон, Плотин) і середньовічній (Г. Сузо, Я. Бьоме) філософії. У вітчизняній релігійно-філософській і богословській думці насамперед асіціювалася з біблійною «Премудрістю Божою»

(Іларіон, Лука Жидята, Клим Смолятич, Іван Вишенський, Григорій Сковорода, Памфил Юркевич, о. Сергій Булгаков). С. знайшла відображення у богослужінні, храмовій архітектурі, іконопису. Її іпостасна природа зумовила розуміння С. як богині. Вона являє собою ідею вічної жіночності, яку греки пошановували в образах Афродіти, Деметри, а східні релігії обожнювали як Ізиду, Кібелу, Іштар. У слов'янській міфології вона відобразилася в культурах Лади і Мокоші. Саме ця богиня давала назву першим християнським храмам в Україні-Русі. Оранта Софійського собору являє собою, за словами П. Флоренського, «нематеріальну сутність дому Софії Премудрості Божої», а не Богоматір, як вважають деякі дослідники, не помічаючи відсутність Немовляти, підняті руки, специфічну поставу тіла. Софію також дуже часто зображували на іконах св. С. як жіноче божество з піднятими крилами за спиною, що символізувало її єдність з божественним світом.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ — процес перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, включення у суспільне життя як активної і дійової сили. С. л. — поняття досить широке: від глибокої обізнаності й освіченості людини до світоглядної зрілості, а від неї до суспільної активності. Таким чином, з С. л. розрізняють два взаємопов'язані основні структурні елементи: соціалізацію свідомості і соціалізацію діяльності. Термін «соціалізація» стосується лише людського суспільства і означає найвищий щабель у розвитку біологічної і психологічної адаптації людини щодо навколишнього середовища.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, що вивчає психічні характеристики поведінки і діяльності людей, включених у соціальні спільності (групи).

СОЦІАЛЬНА ФАСИЛІТАЦІЯ — тенденція, яка зумовлює людей краще виконувати знайомі та нескладні завдання в присутності інших.

СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД — побудоване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання соціальної дійсності. С. д. має подвійний смисл: 1) як процес практичного впливу людини на соціальне середовище і 2) як результат цього впливу у вигляді єдності здобутих знань, умінь, навичок. Психологія розглядає С. д. як об'єкт пізнання і освоєння підростаючими поколіннями в ході соціалізації, а також як результат цього освоєння на емпіричному рівні. Окрім знань, умінь, навичок С. д. містить вироблені людством норми, традиції, звички, символи, ритуали тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС (лат. *стан, положення*) — становище особистості в суспільстві, що встановлюється в термінах прав, обов'язків, привілеїв та свобод, які вона отримує завдяки своєму становищу.

СПАСІННЯ — поняття релігійної психології, що означає кінцеву мету прагнень, бажань і зусиль індивіда, спокутування провини і прощення гріхів, рятуюнок від вічних мук у загробному житті. Хоча С. дарується людині, як твердить релігія, внаслідок багаторічного

морально-психологічного самообмеження і ретельного виконання релігійних ритуалів, віруючою людиною воно сприймається як *чудо* і божа милосердність.

СПІЛКУВАННЯ — один з універсальних способів вияву групової форми буття людей. За обсягом С. є дуже широким поняттям і разом з поняттям діяльності належить до категоріального ладу психологічної науки С. є необхідним елементом групової діяльності людей. С. виникло із закономірного розвитку відображення як загальної властивості матерії. Виникнення і розвиток С. зумовлені необхідністю адекватного відображення навколишньої дійсності для пристосування, пізнання, перетворення її. У ході історичного розвитку біологічне було діалектично заперечене соціальним С. Передумова виникнення людського С. — праця. Соціальних рис С. набувало у зв'язку з змінами у суспільному способі виробництва. С. можливе лише між людьми. Між тваринами спостерігають окремі акти С. У ході С. стає можливим виявлення мотивів учасників спільної діяльності, постановка мети, планування, прийняття рішень, досягнення взаєморозуміння, взаємо узгодженості, взаємодопомоги при виконанні дій та операцій. Через С. спільна діяльність організується, регулюється, збагачується. С. передбачає взаємодію, активний зворотній зв'язок, діяльність суб'єкта, спрямовану на інших суб'єктів, формування їх особистісних характеристик. У С. виділяють такі взаємопов'язані сторони: комунікативну (полягає в обміні інформацією), інтерактивну (полягає в обміні діями), перцептивну (передбачає взаємсприймання і встановлення взаєморозуміння партнерів С.). Залежно від характеристик партнерів С. може бути між особистісним, індивідуально-груповим, колективно-індивідуальним, груповим. Об'єктом С. можуть виступати явища природи, суспільного життя, психічної діяльності людини. Зміст будь-яких актів С. зумовлений його предметною віднесеністю. У С. через соціальні ролі реалізуються суспільні відносини. З іншої сторони, особистість, як виконавець соціальної ролі, вносить через С. у суспільні відносини своєрідний особистісний зміст. Передача інформації здійснюється за допомогою засобів С. Залежно від засобів розрізняють С. мовне (основний вид С.), жестове, спілкування діями, предметне та кодово-символічне. За формою організації С. може

виступати стихійним чи організованим, формалізованим чи неформалізованим. Виділяють також безпосередньо і опосередковано С. Цілі С. за предметною віднесеністю поділяють на матеріально, соціально і психологічно зумовлені; за спрямованістю — на пізнавальні, практичні, пізнавально-практичні; в залежності від орієнтації партнерів С. — соціально-орієнтувальні і особистісно-орієнтувальні. Внутрішні результати С. відбиваються у почуттях, думках, знаннях, переконаннях партнерів, зовнішні — виражаються в діях, поведінці.

СПРИТИЗМ (від лат. *spiritus* — дихання, дух) — містичне вчення, яке проповідує віру в духів, у те, що людина нібито з допомогою *медіума* може спілкуватися з духами.

СПОВІДЬ (каяття) — таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священникові про скоєні ним гріхи, а священник від імені Бога дарує йому відпущення їх з напученням або із застосуванням покарання — піст, молитва з поклонами і т. п.

СПОГЛЯДАННЯ — безпосереднє відображення дійсності, чуттєвий рівень пізнання. Діалектико-матеріалістична гносеологія, з'ясувавши суспільно-історичну зумовленість індивідуального С. і активну роль суб'єкта у С., пододала суперечності споглядального матеріалізму, що зводив С. до пасивної чуттєвості абстрактно-природного індивіда, і ідеалізму, що розумів С. як інтуїцію, змоглядне проникнення в сутність явищ. С. є моментом активно-творчого і діяльного відображення дійсності, в якому чуттєве і змоглядне, безпосереднє і опосередковане поєднуються в цілісному осягненні предмета. У системі східної культури С. — тип світовідношення, що передбачає пасивне співіснування індивіда з середовищем і ґрунтується на принципі недіяння.

СПОКІЙ — стан психофізіологічної і психічної рівноваги, коли знижується інтенсивність життєдіяльності, вгамовується інтелектуальна, волева й емоційна активність індивіда. С. настає внаслідок зняття психологічної напруги (можливо шляхом релаксації) або коли обставини, життєва ситуація особистості повністю її задовольняють, відповідають прагненням і уявленням про бажане.

Для людини у стані С. властива рівновага активності і реактивності, перевага свідомості над почуттями, зріла вразливість, емоційна витримка. Зосереджений С. — необхідна передумова інтелектуального розвитку особистості.

СПОКУТУВАННЯ — психологічна плата людини за свою провину; форма морального самоочищення. У релігійній психології С. — умилоствлююча жертва, яку приносить грішник потойбічним силам. Справжнє С. можливе лише як духовно-психологічне переродження людини, воно досягається через страждання душі, супроводжується муками сумління. С. — це надзвичайно інтенсивне переживання людиною своєї моральної недосконалості, прагнення компенсувати свою провину граничним напруженням фізичних і моральних сил, що нерідко значно розширює спектр можливостей людини.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — метод дослідження предметів та явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їх навмисному і цілеспрямованому сприйманні (стосовно власного суб'єктивного світу — *самоспостереження*). С. специфічно людський метод пізнання об'єктивної дійсності. С. вимагає активізації всіх психічних процесів особистості, особливо *уваги та мислення*. В процесі вправління здатність до С. може удосконалюватися і поступово переходити в рису особистості — *спостережливість*. Історично С. розвивається як складова частина трудової діяльності, що включає в себе встановлення відповідності продукту праці його запланованому ідеальному образу. З ускладненням соціальної дійсності і операцій праці С. широко використовується в різних аспектах трудової діяльності (наукове С., спостереження інформації на приладах, С. як частина процесу художньої творчості і т. д.). З розвитком науки ускладнюється і стає дедалі опосередкованішою структура С. У науковому С. на перший план виступають такі його сторони, як *задум, гіпотеза*, система методів і осмислення результатів, їх контроль. Важливу роль відіграють попередні знання та методичний досвід ведення С. Основні вимоги до наукового С. — однозначність задуму, система методів С., об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного спостереження, застосування інших методів дослідження, наприклад, експерименту).

СПРИЙНЯТТЯ — процес прийому та переробки людиною інформації, що надходить у мозок через органи відчуття.

СТАВРОПІГІЯ (від грец. *хрест* і *стверджую* або *вбиваю*) — право духовних закладів установ (монастирів, інститутів) на особливу самостійність у діяльності. Ставропігійні монастирі керувалися не єпархіальними архієреями, а безпосередньо патріархом і користувалися особливими привілеями. Назва «ставропігійний» означала, що хрест у цих закладах (монастирях) встановлювали патріархи. Хрест ставився за святою трапезою (престолом) і прикрашався коштовностями.

СТАГНАЦІЯ (від лат. *stagnum* — стояча вода) — застій в економіці, виробництві, соціальній сфері; стан тривалої суспільно-економічної депресії, що виявляється у сповільненні чи припиненні економічного зростання й інвестиційних процесів, появі незавантажених виробничих потужностей, загальному згортанні виробництва. С. — не просто криза, яку суспільство переборює шляхом реформ і різних конкретних заходів, а такий стан занепаду, коли не існує внутрішніх факторів та умов, здатних вивести суспільство з такого стану. С. може привести таке суспільство до краху, як це сталося з Римською імперією задовго до її фізичного падіння. С. було охоплене і східне суспільство у колоніальний та постколоніальний періоди.

СТАДІАЛЬНИЙ — такий, що виникає на певній стадії розвитку суспільства. Вважається, що суспільства, які перебували в однакових або схожих умовах розвитку, без взаємовпливів проходили однакові стадії культурної еволюції.

СТАНКОВЕ МИСТЕЦТВО — термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер: у живопису — картина, в скульптурі — статуя, погруддя і т. д. У добу Київської Русі — це ікони.

СТАНОВЛЕННЯ — категорія діалектики, що означає процес формування, перехід можливості в дійсність, суперечливу єдність, взаємоперехід буття і ніщо.

СТАРАННІСТЬ — риса людини, яка виявляється у прагненні до сумлінного, ретельного виконання певного виду діяльності. С. пов'язана з такими рисами, як любов до праці, зібраність, організованість. С. насамперед фіксує саме факт чіткого і якісного виконання людиною трудових операцій. С. не є природженою здатністю, вона формується у праці, під впливом системи навчально — виховних заходів.

СТАРІСТЬ — період життя людини і вищих тварин, що настає за зрілістю, стадія одряхління, послаблення діяльності організму, згасання психічних функцій і процесів. С. не можна відвернути, її можна лише відсунути на більш пізній віковий період (за 80 і більше років). Для людини дуже важливо не просто збільшити число років життя, а домогтися активності фізичних і нервових сил у період С., знаходити в кожному конкретному випадку соціальну корисну й індивідуально значущу справу.

СТАТУС (соціально-психологічний) (лат. *status* — становище) — становище, яке посідає індивід або група серед інших людей чи груп. С. відбиває визнання чи невизнання, повагу чи неповагу, симпатію чи антипатію, якими користується особа у референтній групі або ж у суспільстві в цілому. Соціально — психологічний С. відображає ступінь відповідності якостей та рольової поведінки індивіда груповим нормам і вимогам суспільства. Уявлення про С. формується в особистості як реакція на ставлення до неї членів групи, колективу в різноманітних ситуаціях їх сукупної діяльності. С. істотно відбивається на емоційних станах людини: високий або задовільний С. сприяє підвищенню активності та реалізації активної життєвої позиції; низький С. породжує астенічні почуття, що може призвести до зниження мотивації діяльності і виникнення конфліктних взаємин з членами групи. Керування процесом встановлення С. індивіда в колективі — одна із складних і відповідальних функцій керівника, виконання якої вимагає психолога — педагогічного такту. У соціальній психології розроблено методи кількісного вимірювання С. особистості (наприклад, соціометрична процедура дає змогу оцінити С. у структурі міжособових взаємин). С. людини в колективі може змінюватися в широкій амплітуді від позитивного до негативного. С. залежить від

268

індивідуально — психологічних параметрів самої особистості. Змінюючи С. особи, можна керувати як її життєдіяльністю (відкриваючи чи обмежуючи її перспективи престижного росту), так і колективом (нарошуючи в ньому рівень згуртованості чи дезінтегрованості).

СТЕРЕОТИП (СОЦІАЛЬНИЙ) (грец. *твердий* та *відбиток*) — схематичний, стандартизований образ соціального об'єкта, явища, найчастіше емоційно забарвлений і достатньо стійкий.

СТИЛЬ (лат. *stilus*, букв. — паличка для письма) — 1) Знаряддя для письма в давнину та за середньовіччя. 2) У літературі та мистецтві — єдність змісту, образної системи та художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам, епохам у розвитку мистецтва. С. художній у вузькому значенні — індивідуальна манера, неповторні художні особливості творчості митця. 3) У мові — сукупність мовних засобів і прийомів, вибір яких зумовлений змістом, характером і метою висловлювання. 4) Спосіб, прийом, метод роботи. 5) Старий С. і новий С. у літочисленні (див. *календар*). 6) У психології С. — відносно стійка сукупність характерних і повторюваних рис людини, які виявляються у її *мисленні, поведінці, спілкуванні*. С. виробляється у ході теоретичного і практичного освоєння людьми навколишньої дійсності і передбачає, з одного боку, гнучке пристосування до неї, а з другого її революційну зміну. У С. відбиваються потенції, схильності, здібності, характерологічні риси, звички особистості. Вони є важливими психологічними складовими С. людини, її мислення і поведінки. Головними чинниками, які зумовлюють формування і виявлення С., є об'єктивні (і природні, і соціальні) обставини життєдіяльності людей.

СТИЛЬ ЖИТТЯ — єдність змістовно-світоглядних і формально-композиційних аспектів соціально-психологічної активності людини, специфічна виразність життєвиявлення. Певною мірою цілісна і складна співвідносність стилю діяльності, стилю мислення і стилю відчуття. С. ж. з'являється тоді, коли життєва практика людини організується у типові форми світовідношення значними життєвими цілями, свідомими принципами, суспільно значущими цінностями,

ідеалами. Беззмістовність психічного світу особи призводить до стильової еkleктики життєдіяльності. Для формування С. ж. потрібна духовна масштабність особистості, усвідомлення свого покликання, цілі і ідеали, що становлять наскрізні стильоформуючі фактори, які інтегрують сукупність життєвих актів у просторово-часову цілісність життєвого шляху. Передумовами формування С. ж. особистості є анатомофізіологічні особливості організму, соціально-демографічні параметри. Формування С. ж. відбувається в рамках провідного для кожного віку виду діяльності, в процесі освоєння і виконання певної ролі, визначається характером суспільних відносин і типом культури, до якого належить дане суспільство. Культура і суспільна психологія кожної епохи містять у собі різноманітні зразки типів життєдіяльності, що виникли стихійно, але панівні форми суспільної практики відіграють фільтруючу і формотворчу роль, поступово створюючи таку модель С. ж., яка адекватніше уособлює бажаний тип особистості і є ідеальним зразком-орієнтиром оптимальної соціалізації індивіда.

СТИЛЬ УПРАВЛІННЯ (керівництва) — стійка сукупність особистісних та індивідуально-психологічних характеристик керівника, за допомогою яких реалізується той чи інший метод (методи) керівництва. У практиці і теорії управлінської діяльності розрізняють типологію стилів керівництва за ознакою переважання одноособових чи групових способів впливу на організацію виробничого процесу. Це — авторитарне управління: керівник сам визначає групові цілі, сам приймає рішення, на підлеглих діє, головним чином, наказом, розпорядженням, які не підлягають обговоренню; демократичне управління: керівник активізує групу на колективну розробку рішень і колективну їх реалізацію, організовує систематичний обмін інформацією, думками, на підлеглих діє переконаннями, порадами, доказами; ліберальне (пасивне) управління: низький рівень вимог до підлеглих, головні засоби впливу на підлеглих — прохання, інформація.

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *верства* та *робити*) — система ознак та критеріїв соціального розшарування, нерівності у суспільстві, соціальна структура суспільства.

СТРЕС (від англ. *stress* — напруга) — емоційний стан організму; виникає у напружених обставинах. У стресовому стані людина припускається помилок у розподілі і переключенні уваги, у неї порушується перебіг пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення), спостерігається розладнання координації рухів, неадекватність емоційних реакцій, дезорганізація і гальмування всієї діяльності. Тільки міцно сформовані навички і сталі звички можуть залишитися без змін. Люди в умовах С., як правило, розгублюються, проте в окремих випадках виникає здатність до підсилення розумової діяльності, вияви стеничних емоцій, мобілізація волі.

СТРУКТУРАЛІЗМ (від лат. *structura* — взаємне розташування, зв'язок) — напрям гуманітарних досліджень, який обирає своїм предметом сукупність інваріантних зв'язків (структур) у динаміці різних систем.

СТУДЕНТ (від лат. *studeo* — ретельно вивчаю) — той, хто здобуває знання, ретельно вчиться.

СТУДЕНТСТВО — особлива соціальна група молоді, яка складається з тих, хто навчається у вищих навчальних закладах. С. — складова частина учнівської молоді, яка перебуває на етапі безпосереднього формування з неї фахівців високої кваліфікації. Науково-технічна революція, розширення соціальних джерел поповнення студентства, демократизація вищої освіти на інші фактори привели до швидкого зростання чисельності С., особливо у промислово розвинених країнах, за останні десятиліття. Разом з тим різко підвищилась соціальна активність С., котре виступило могутнім авангардом масових демократичних рухів у національному і міжнародному масштабах. Соціологічні проблеми С. досліджуються соціологією молоді та соціологією освіти. Це проблеми меж, структури і динаміки студентства як суспільної групи, її взаємовідносини з іншими соціальними групами, внутрішньої соціальної недоторканності С. і особливостей його різних професійних груп, вступу С. в самостійне трудове життя спеціаліста, змін у його ціннісних та соціально-політичних орієнтаціях, неформальних об'єднаннях С., його соціально-політичної активності, студентської субкультури і ін.

СУБ'ЄКТ (від лат. *subjectum* — підкладене) — 1) Носій певного роду діяльності; джерело активності, спрямованої на об'єкт. 2) *юрид.* Особа або організація, що має певні права й обов'язки. 3) У граматиці — підмет. 4) У логіці — частина судження, що є поняттям про предмет, на який спрямована думка. 5) Переносно — презирлива назва особи, яку не хочуть називати.

СУБ'ЄКТИ БЮДЖЕТНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН — це учасники цих відносин, які виступають як сторони.

СУБ'ЄКТИ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН — юридичні особи і громадяни, які на підставі правових норм можуть бути учасниками фінансових правовідносин.

СУБ'ЄКТИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА — це юридичні і фізичні особи, які мають правосуб'єктність, тобто можуть потенційно бути учасниками фінансових правовідносин, а суб'єкт фінансових правовідносин — це реальний учасник цих правових відносин.

СУБ'ЄКТИВНИЙ — той, що існує тільки в єдності із суб'єктом, тобто людиною, і в усьому від неї залежний; протилежний об'єктивному.

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ (від лат. *subjectivus* — підметовий) — ставлення до когось або чогось, яке зумовлюється, визначається особистими поглядами, інтересами, смаками, уподобаннями суб'єкта. Розрізняють С. як думку і як дію. Розумна міра С. в людині свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність. Перебільшена С. призводить до відходу від істини в поглядах, позиціях, оцінних судженнях, до суб'єктивізму.

СУБКУЛЬТУРА (від лат. *sub* — під) — частина загальної культури, система цінностей, норм, традиції, форм поведінки, властивих певній спеціальній групі. С. не протистоїть домінуючій культурі, а відрізняється від неї мовою, поглядом на життя, манерами поведінки, звичаями і т. п. Можна, наприклад, вести мову про С. молоді, людей старшого віку, етнічної групи.

СУБЛІМАЦІЯ (від лат. *sublimo* — підіймаю, підношу) — термін психоаналізу, що означає заміщення сексуального об'єкта потягу соціальною метою, переключення енергії інстинктів у соціально прийнятливую діяльність індивіда. Фрейдизм розглядає С. як основний механізм творчого процесу, оскільки творчість інтерпретується З. Фрейдом і його послідовниками як спосіб розрядки внутріпсихологічної напруги, форма соціальної реалізації несвідомих потягів і їх патологічних відхилень, продукт сексуальних бажань художника. С. несвідомих потягів відбувається за психоаналітичною концепцією шляхом формування нової домінанти, відволікання уваги від пригнічених свідомістю бажань, використання соціального каналу для розрядки афективного пориву. Субліматорні процеси справді мають місце у структурі творчої діяльності, але не становлять її сутності. Вони є моментом психологічного змісту діяльності, що за своєю природою і способом існування соціальна.

СУВЕРЕНІТЕТ (нім. *Souveränität*, франц. *souverainete*) — незалежність держави, що полягає в її праві за власним розсудом розв'язувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. С. є необхідною політичною та юридичною ознакою держави.

СУГЕСТІЯ (лат. *навіювання*) — навіювання; тут — система прискореного навчання, пов'язана з гіпнотичним навіюванням.

СУДЖЕННЯ — основна форма мислення, в якій утверджується або заперечується наявність у предметах і явищах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків або відношень між ними. Будь-яке знання — це насамперед С. Як правило, С. складається з суб'єкта, предиката і зв'язки. С. можуть бути істинними і хибними. С. істинне тоді, коли воно правильно відображує об'єктивну дійсність. Існує два головних види С: стверджувальне і заперечне; стверджувальне пов'язує в думках те, що пов'язано в дійсності; заперечне роз'єднує те, що роз'єдане в об'єктивному світі. Сутність будь-якого С. полягає в тому, що воно розширює знання людини, сприяючи її проникненню в сутність речей. Ствердження чи заперечення будь-чого у С. відбувається з різною мірою впевненості. Необхідно, щоб упевненість у правильності С.

була зумовлена об'єктивними даними. Обґрунтованим може здатись і те, що не збігається з практикою. Таке буває за недостатніх знань і досвіду. У дітей за недостатності досвіду частіше, ніж у дорослих, спостерігається розходження між упевненістю у С. і його об'єктивною істиною.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ — одне з головних понять марксистської філософії, яка поділила історію людства на певні історичні періоди — формації, що відрізняються рівнем розвитку продуктивних сил та характером виробничих відносин.

СУФІЗМ — містична течія в ісламі, яка акцентує емоційно-інтуїтивний шлях наближення до Абсолюту.

СХІД І ЗАХІД — парна категорія, яка виражає дихотомію цілого всесвітньої культури в ряді смислових антиномій: демократія — деспотизм, аскеза — містика, раціональність — ірраціоналізм, інтуїтивізм — динамізм, модернізація — традиційність, індивідуалізм — колективізм тощо; ці антиномії взаємопов'язані і впливають одна на одну.

СХОЛАСТИКА (від грец. *scholle* — вчена бесіда, школа) — інтелектуальний феномен середньовічної європейської культури в рамках теолого-філософської традиції, метою якої було раціональне обґрунтування та концептуалізація християнського віровчення.

СЮРРЕАЛІЗМ — художній світогляд, який абсолютизує сферу підсвідомого.

Т

ТАБУ (полінез.) — релігійна заборона у первісних народів на речі або дії, на їжу, вимовлення певних слів, відвідування певних місць у храмі, святилищі і т. п., за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть.

ТАЇНСТВА — у християнстві — магічні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, дає віруючим надприродну силу — «Божу благодать», як необхідну умову для спасіння «гріховної душі людини, сприяє лікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, елеєосвячення і шлюб.

ТАРИФ (італ. *tariffa*, з араб.) — система ставок, за якими оплачують виробничі й невиробничі послуги, працю тощо (напр., Т. транспортні, комунальні, митні, оплати праці).

ТВОРЧИСТЬ — діяльність, результатом якої є створення якісно нових матеріальних благ та духовних цінностей. Вона має психологічний аспект і передбачає наявність у особистості здібностей, мотивів, знань та вмінь, завдяки яким створюється продукт, що характеризується новизною та оригінальністю.

ТЕАТР (грец. — *місце, призначене для видовища*, згодом — *саме видовище*) — вид мистецтва, що відображає дійсність у художніх сценічних образах. Театр — мистецтво синтетичне, поєднує драматургію, творчість актора (від лат. *actor* — діючий), режисера (франц. *regisseur* — керуючий), музику, живопис, архітектуру, танці, співи.

ТЕЗАУРУС (від грец. *скарб*) — сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною чи колективом. У вузькому розумінні — словник для пошуку слів якоїсь мови за їхнім змістом.

ТЕКСТ (від лат. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — 1) Відтворені на письмі або друком авторська праця, висловлювання, документи, пам'ятки тощо. 2) Слова до музичного твору. 3) Основна частина друкарського набору — без зносок, малюнків тощо. 4) Друкарський шрифт, кегль якого дорівнює 20 пунктам (7,52 мм).

ТЕМПЕРАМЕНТ (від лат. *tempero* — змішую в належному співвідношенні) — індивідуально-типологічна характеристика людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їх психічних процесів. Т. характеризує душевне життя індивіда щодо його динамічної своєрідності. Зміст Т. визначається світоглядом, характером, освітою, вихованням людини. Т. є загальною характеристикою особистості, він накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та діяльності. Найяскравіше Т. виявляється в емоційному житті та руховій сфері. Доведено, що Т. істотно впливає на формування багатьох важливих рис людини, її здібностей, визначаючи в ряді випадків профпридатність (шофери, пілоти, космонавти тощо). Т. зумовлюється типом нервової системи. Його не можна вважати вродженим, оскільки він є психічним утворенням і значною мірою піддається педагогічній корекції, вольовій регуляції. І все ж, на основі певного типу нервової системи, за І. П. Павловим, виявляється, як правило, саме той Т., який відповідає цьому нервовому складу, а саме: 1) сильний врівноважений рухливий тип — сангвінік; 2) сильний врівноважений інертний тип — флегматик; 3) сильний нерівноважений тип — холерик; 4) слабкий, гальмівний тип — меланхолік. Створення цієї класифікації Т. приписують давньогрецькому лікареві Гіппократу.

ТЕОКРАТІЯ (від грец. *theos* — бог і *kratos* — влада) — форма державного правління, за якої політична влада в країні належить духівництву, наприклад, Ватикан.

ТЕОЛОГІЯ (від грец. *theos* — бог і *логія*) — те саме, що богослов'я, теоретичний виклад, тлумачення й виправдання певних релігійних поглядів.

ТИПОЛОГІЯ (від тип і ...логія) — метод класифікації речей живої природи або виробів людини з метою пояснення їх історичного місця, шляхів розвитку, зв'язків за певними культурними або природними явищами, за спільними ознаками.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. *tolerantia* — терплячий) — терпимість до чужих думок, ідей, вірувань, вчинків.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від франц. *total* — повний, цілковитий) — поняття, що означає політичну (державну) систему, яка здійснює або прагне здійснювати під тим чи тим гаслом абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя і над приватним життям кожної людини.

ТОТАЛЬНІСТЬ (від лат. *totus* — весь, цілий) — всеосяжна цілісність життєвиявлення індивіда. Для немарксистської психології властиве нетотальне розуміння активності людини у світі, що виявляється у абсолютизації одного чи кількох ставлень її до об'єктивної дійсності: пізнавального (раціоналізація людини, підкреслення рефлексивних аспектів її активності), вольового (волюнтаризм), нерефлексивного (інтуїтивізм), поведінкового (біхевіоризм), підсвідомого (фрейдизм).

ТОТЕМІЗМ (від індіан. *totem* — його рід) — вірування первісних людей у походження їх окремих родинних груп від певної тварини чи рослини.

ТРАГЕДІЯ (грец.) — драматичний твір, який зображує гострі, непримирненні життєві конфлікти і завершується смертю головного героя.

ТРАДИЦІЇ (лат. *traditio* — передача) — в етнографії: процес позабіологічного передавання від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, культура якого орієнтована на сакральні ідеї, на культ предків, на домінування ірраціональних цінностей.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ (від лат. *transcendens* — що виходить за межі) — ті аспекти буття, які виходять за межі чуттєвого досвіду емпіричного пізнання світу. Предмет релігійного та метафізичного пізнання.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура бронзової доби; існувала у IV–III тис. до н. е. Назву отримала від першого поселення, відкритого і дослідженого В. Хвойкою у 1890 р. біля села Трипілля на Київщині. Трипільські племена у IV–II тис. до н. е. заселяли більшу частину території правобережної України, Молдови, Східної Румунії. Вони досконало розвинули техніку житлового будівництва. Високого рівня досягло керамічне виробництво. Значне місце в становленні і розвитку духовної культури трипільського населення займало мистецтво. Воно виконувало роль емоційно-образного утвердження релігійних уявлень. Характерною особливістю його був нерозривний зв'язок матеріально-утилітарної (практичної) та художньо-естетичної функції. Т. к. вважається вершиною розвитку енеолітичних землеробських суспільств.

ТРИПТАКА — канонічні зібрання текстів буддизму; записана у 80-х роках до н. е. санскритом; збереглася частково; окремі частини Т. дійшли до нас у перекладі на китайську та ін. мови Східної Азії.

ТРОП (від грец. — *зворот*) — слово чи вислів, вжиті у переносному, образному значенні. До Т. належать матефора, метонімія, алегорія, гіпербола, літота.

ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ (грец. *Durios hippos*) — у грецьких міфах про Троянську війну розповідається, що на десятому році війни греки за порадою Одиссея змайстрували величезного дерев'яного коня, всередині якого сховалися воїни. Повіривши брехливим словам полоненого Сінона, ніби коня зроблено в дарунок Афіні і що він принесе перемогу, троянці затагли коня до міста. Уночі воїни на чолі з Одиссеєм вилзли з коня і відчинили міську браму для свого війська.

2) Переносно — Т. к. означає подарунок ворогові на його згубу; хитрі, підступні наміри.

ТЯГЛІСТЬ КУЛЬТУРИ — культурно-історична спадковість, неперервність культурного життя.

ТРАУР (від нім. *Trauer* — туга, скорбота) — психічний стан скорботи, туги внаслідок трагічної події, суспільного лиха. Розрізняють індивідуальний Т. — вияв особистого горя і загальнонаціональний Т. — акт урочистої державної скорботи. Залежно від типу особистості і значущості втрати психофізіологічна реакція людини на Т. може виявлятися у нестримному плачу чи німій скорботі, глибокій тузі чи ввічливій стриманості, тривалому домінуванні чи скороминучості траурного настрою. Яке б велике лихо не спіткало людину, постійний Т. є протиприродним станом, що штучно пригнічує її життєву активність.

У

УВАГА — стан психологічної концентрації, зосередження на якомусь об'єкті.

УКРАЇНСЬКА МОВА — державна мова в Україні, належить до східнослов'янських мов. Поширена у Росії, Білорусії, Польщі, Канаді, США, Аргентині, ін. країнах поселення українців. Діалекти об'єднані у 3 головні групи: південно-східну (середньоподніпровські, слобожанські та степові говірки), південно-західну (волинсько-подільські, галицько-буковинські та карпатські говірки), північну (лівобережні, правобережні та волинсько-поліські говірки); найдавніші пам'ятки: юридичні акти XIV–XV ст., Пересопницька *Євангелія* та ін.; алфавіт на кириличній основі.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УВУ) — вищий навчальний та науково-дослідний заклад української еміграції; створений 1921 р. у Відні, перенесений до Праги за підтримки з боку уряду Чехословаччини, розгромлений 1945 р. радянською військовою адміністрацією. Відновив діяльність 1946 р. у Мюнхені як Український науковий інститут.

УКРАЇНСЬКИЙ СТИЛЬ (український модерн) — течія в архітектурі, малярстві та ужитковому мистецтві поч. ХХ ст., у рамках загальноєвропейських тенденцій формування національних стилів (російського, польського, норвезького та ін.); використання елементів гуцульського та бойківського народного мистецтва (переважно архітектури), української народної орнаментики, мистецької спадщини Київської Русі для створення національного різновиду європейського модернізму. Головні представники в архітектурі: В. Кричевський, І. Левитський, О. Лушпинський, В. Нагірний, Т. Обмінський; у малярстві: О. Курилас, М. Сосенко, Ю. Панькевич.

УМІННЯ — використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору і здійснення прийомів дій відповідно до поставленої мети. Терміном У. позначають і володіння складною системою психічних і практичних дій, необхідних для доцільної регуляції діяльності наявними у суб'єкта знаннями та навичками. Сутністю У. як психічного новоутворення є готовність до продуктивного виконання значною мірою нових завдань. Сформоване У. може стати властивістю особистості і умовою набуття нових знань, умінь і навичок, тобто показником інтелектуального розвитку особистості і, насамперед, здатності до перебудови засвоєних прийомів діяльності (праці), до набуття знань і застосування їх у змінених умовах відповідно до поставленої мети діяльності.

УНІВЕРСАЛІЗМ — методологічна позиція, яка передбачає наявність вселюдських феноменів.

УНІВЕРСАЛЬНА УНІЯ (від лат. *universalis* — загальний, всеохопний і *unio* — об'єднання) — умовна назва здійснюваних у 1629, 1635–1638, 1647–1648 рр. спроб до поєднання у межах Київської митрополії уніатської і православної церков. Ініціативи виходили від українських вищих світських і духовних осіб (уніатів і православних), які усвідомлювали актуальність подолання конфесійного поділу митрополії. Проекти У. у. мали підтримку з боку польської державної влади, яку турбувало збереження внутрішнього спокою в державі; Ватикан давав згоду на укладання У. у. за умови прийняття православною стороною основних положень Флорентійської церковної унії (див. *Унія церковна*).

УНІКАЛЬНІСТЬ (від лат. *unicus* — єдиний) — неповторність, винятковість, рідкісність. У. особистості виявляється на всіх рівнях її існування — біологічному, психофізіологічному, психологічному, духовному. Кожен *індивід* має тільки йому властивий набір спадкових задатків, генетичну програму, психофізіологічні параметри організму, які, поєднуючись з його специфічною життєвою ситуацією, зумовлюють особливості сприймання і усвідомлення ним навколишнього світу, формують типові для нього реакції на впливи середовища, неповторний індивідуальний досвід і загалом визначають У. його життєвого шляху.

УНІЯ ЦЕРКОВНА (*unio* — об'єднання) — умовна назва здійснюваних у 1629, 1635–1638, 1647–1648 рр. спроб до поєднання у межах Київської митрополії уніатської і православної церков. Ініціативи виходили від українських вищих світських і духовних осіб (уніатів і православних), які усвідомлювали актуальність подолання конфесійного поділу митрополії. Проекти У. ц. мали підтримку з боку польської державної влади, яку турбувало збереження внутрішнього спокою в державі; Ватикан давав згоду на укладання універсальної унії за умови прийняття православною стороною основних положень Флорентійської церковної унії, об'єднання однієї з церков православного Сходу чи її частини з римсько-католицькою церквою на засадах визнання першості римських пап і католицької догматики і за умови збереження притаманних їй традицій, обрядів, способів відправи таїнств, особливостей церковного устрою. Більшість сучасних східних католицьких церков постали в результаті укладання У. ц.

УПРАВЛІННЯ — у психології — свідомий і цілеспрямований процес впливу на свідомість і поведінку окремих індивідів або членів групи, колективу, організації з метою підвищення організованості та ефективності їх спільної діяльності. Соціально-психологічне У. передбачає вивчення керівником ціннісних орієнтацій, мотивів та інших індивідуальних відмінностей членів групи і створення умов для гармонійного поєднання суспільних і особистісних цілей діяльності. Керування процесом становлення ідейно-організаційної, ділової та міжособової структур взаємин членів групи потребує наявності у керівника не тільки високого рівня психологічних знань, а й відповідних умінь та навичок.

УРБАНІЗАЦІЯ — процес перетворення міста у найвагоміший осередок проживання людей і центр зосередження та обміну культурних цінностей, утворення штучного середовища, протилежного природі.

УСПІХ — позитивний результат праці, діяльності; здобуток, доробок. Категорія У. відбиває факт найвищого досягнення поставленої мети. У. не приходить сам, за нього слід боротися, його слід домагатися, затрачувати для цього певні зусилля — фізичні, нервові, мо-

рально-психологічні. У праці досягають У. завдяки твердій волі, неухильному прагненню до мети. Досягнутий У. є великим збудником нової енергії.

УСТАНОВКА — стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Психологічний стан суб'єкта, породжений зорієнтованістю на мету і готовністю до дії. Сприятлива або несприятлива оцінювальна реакція на будь-що або будь-кого, яка виражається в почуттях, судженнях, враженнях, цілеспрямованій поведінці.

УЧІННЯ — цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння вміннями й навичками. В широкому розумінні — оволодіння різноманітним суспільним досвідом в його узагальненому вигляді.

УЯВА — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, уявлень, думок на базі її попереднього досвіду.

У. тісно пов'язана з абстрагуючою діяльністю *мислення*. Виникнення У. як специфічно людської діяльності зумовлено потребами життя і насамперед суспільно корисною працею. У. має велике значення в житті людства, завдяки їй людина може передбачати свої майбутні дії та їх результати. В цьому виявляється активний характер У., її зворотний вплив на дійсність. З погляду психології У. полягає у вибірковому мисленному розчленуванні раніше вироблених і створенні нових зв'язків — *асоціацій*. Враховуючи ступінь осмисленості нових образів, розрізняють мимовільну У. (наприклад, у сновидіннях, при патологічних станах людини) і довільну, яка підпорядкована свідомо поставленій меті. За змістом професійної діяльності У. буває науковою, художньою, технічною. Відповідно до характеру діяльності людини її У. може бути репродуктивною і творчою. Перша залишається в межах відтворення того, що описали чи досягли інші люди, а творча передбачає створення цілком оригінальних образів.

Ф

ФАВОРИТ (від лат. *favor*— прихильність) — той, кому протегує впливова, знатна особа. Фаворитство як своєрідне суспільне явище дістало поширення в Європі у період абсолютизму. Психологічною основою фаворитства є необмежене покровительство певній особі на ґрунті особистої прихильності до неї. Ф. є привілейованою особою в певній соціальній групі. Фаворитство є явищем негативним, бо створює нездорову психологічну атмосферу у суспільній групі, вносить конфліктні колізії у стосунки між членами колективу.

ФАКТОР (від лат. *facio* — роблю) — умова, рушійна сила, причина якогось явища, процесу. Психологія вивчає дві групи Ф., які впливають на психічні явища і процеси: зовнішні щодо індивіда (особистості) — природні і соціальні детермінанти його поведінки і внутрішні, суто психологічні, ті, що закладені в самій людині, її внутрішньому світі. Наприклад, у праці, управлінні, навчанні та інших видах діяльності неминуче виявляються психологічні Ф. Розрізняють позитивні і негативні Ф.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (лат. *falsificatio* — підробка) — умисне викривлення або неправильне тлумачення фактів, явищ дійсності з корисливих міркувань. Ф. можуть піддаватися речі (підроблена, фальшива річ, фальшиві гроші або цінні папери), продукти (підроблений продукт, фальсифікат), наукові або літературні твори, культурні цінності. Ф. підточує підвалини людської цивілізації. Людство змушене затрачати чималі зусилля і кошти для викриття і переборення Ф., використовуючи юридичні закони, психологічні і педагогічні методи.

ФАМІЛЬЯРНІСТЬ (від лат. *familiaris* — сімейний, близький) — стиль поведінки людини; виявляється у безцеремонності, панібратстві, розв'язності. Ф. є виявом морального й естетичного несмаку, свідченням низької етичної культури людини.

ФАНТАЗІЯ (лат. *phantasia*, з грец. — уява) — 1) Процес створення людиною нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. **Ф.** тісно пов'язана з *мрією* і *уявою*. 2) Каприз, примха, химера. 3) В музиці — п'еса у вільній формі.

ФАРС (франц. *farce*, від лат. *farcio* — начиняю, наповнюю) — 1) Вид середньовічного західноєвропейського (переважно французького) народного театру і літератури побутового комедійно-сатиричного характеру (XIV–XVI ст.). Основні ознаки: масовість, сатирична спрямованість, вільнодумство, буфонада. Засоби **Ф.** широко використовували Шекспір, Мольєр, Сервантес, Лопе де Вега, Карло Гольдоні. 2) У театрі XIX–XX ст. — комедія-водевіль бурлескного характеру. 3) Переносно — грубий жарт, блазенство.

ФАСАД (від франц. *face* — обличчя, лице) — зовнішній, лицевий бік будівлі.

ФАСИЛІТАЦІЯ (від лат. — образ, обличчя) — термін соціальної психології, що означає підвищення продуктивності праці під впливом присутності інших.

ФЕНОМЕН (грец. — *те, що з'являється*) — виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

ФЕНОМЕН ВЛАДИ-ВЛАСНОСТІ — обумовленість соціального статусу індивіда його місцем у суспільній ієрархії.

ФІКЦІЯ (від лат. *factio* — вигадка) — щось неіснуюче, невірне, хибне, вигадане, видаване з певною метою за дійсне.

ФІЛАНТРОП (від грец. *filantropos* — людинолюбний) — той, хто займається філантропією, благодійник.

ФІЛАНТРОПІЯ (від грец. *filantropos* — людинолюбний) — благодійність, допомога й покровительство нужденним.

ФІЛОГЕНЕЗ (від грец. *phyle* — плем'я та *genesis* — походження) — історичний розвиток окремих видів і систематичних груп організмів, органічного світу загалом. У психології **Ф.** означає зміни психіки, які відбуваються в ході її біологічної еволюції під впливом умов життя.

ФІЛОСОФІЯ (грец. — *любов до мудрості*) — система знань про світ як ціле, універсальну основу світу, місце людини у світі та сенс її існування.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ (грец. *anthropos* — людина) — філософське вчення про природу, сутність людини.

ФІНАНСИ (франц. *finance*, від лат. *finantia* — платіж) — система грошових відносин тієї чи іншої держави. **Ф.** державні — сукупність усіх коштів, що є в розпорядженні держави; соціально-економічна суть **Ф.** зумовлюється характером економічного ладу суспільства та його політичної надбудови (держави).

ФІСК (лат. *fiscus*, букв. — кошик) — 1) У Стародавньому Римі — військова каса, орган управління імператорськими помістями і конфіскованим майном, а також загальнодержавний і податковий центр. 2) В юридичній літературі — державна казна.

ФОБІЇ (від грец. *phobos* — страх) — нав'язливі стани страху, побоювань.

ФОЛЬКЛОР (англ. *народна мудрість, народне знання*) — народна творчість.

ФОНД (франц. *fond*, від лат. *fundus* — основа) — 1) Запаси, ресурси, нагромадження; капітал. 2) Кошти або матеріальні засоби, призначені для якої-небудь мети (напр., **Ф.** матеріального заохочення). 3) Цінні папери, що дають прибуток.

ФОРТИФІКАЦІЙНА АРХІТЕКТУРА — оборонні споруди для успішного ведення бою і захисту від дій ворога; укріплення місцевості для ведення бойових дій; конструкції. Військові споруди та оборонні укріплення.

ФОРТУНА (лат. *Fortuna*) — 1) В давньоримській міфології богиня випадку, долі, таланту. 2) Переносно — доля, щасливий випадок.

ФОРУМ (лат. *forum* — площа, двір) — 1) У містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався народний суд. 2) Місце виступів, висловлювань. 3) Широкі представницькі збори — з'їзд, конференція, конгрес.

ФРАНКО Іван Якович (1856–1916) — український письменник, учений, перекладач, громадсько-політичний діяч, видавець; доктор філософії Віденського університету; писав українською, польською, німецькою мовами; спершу послідовник соціал-демократії, разом із М. Драгомановим і М. Павликом заснував Радикальну партію, зазнав переслідувань, засуджений до тюремного ув'язнення у 1877, 1880, 1889 рр.; видавець журналів «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Житє і слово» (зокрема, широко друкував письменників із Східної України, де у той час українська мова була заборонена); співпрацював з польськими і німецькими часописами. Через ліві переконання не був допущений до викладання у Львівському університеті, до австрійського парламенту і галицького сейму, куди балотувався як селянський посол. На початку ХХ ст. переглянув своє ставлення до марксизму («Що таке поступ»), еволюціонував до національної демократії. Редактор видань НТШ, провідний співробітник Етнографічної секції. Творча спадщина Ф. поєднує кращі традиції української літератури з новітніми модерністськими течіями (натуралізм, соціологічний роман, елементи декадансу), охоплює поезію, прозу, драматургію, аналітичні дослідження в усіх галузях гуманітарних знань (економіка, соціологія, політологія), переклади з давніх та сучасних європейських мов, збірки поезії («Зів'яле листя», «Мій Измарагд», «Із днів журби»), повісті («Для домашнього вогнища», «Перехресні стежки» «Основи суспільності», «Захар Беркут»), драми («Украдене щастя»), твори для дітей («Коли ще звірі говорили», «Лис Микита»), літературознавчі статті.

ФРЕСКА (італ. *fresco*, букв. — свіжий) — 1) Живописний твір, виконаний водяними фарбами на свіжій, вогкій штукатурці. 2) Спосіб

живопису, що ґрунтується на застосуванні водяних фарб, які наносять на вогку штукатурку.

ФРОНТОН (франц. *передня частина*) — передня верхня частина фасаду споруди, портика, колонади.

ФРУСТРАЦІЯ (лат. *обман, невдача, марне сподівання*) — блокування цілеспрямованої поведінки і пов'язані з ним негативні почуття — досади, гніву, жалю, ненависті, розпачу тощо.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ — ідейна течія, що виникла на поч. ХХ ст. як реакція на ліберальні зміни в протестантистській теології. Прихильники **Ф.** виступили з критикою будь-яких релігійних новацій та світських теорій, що здатні підірвати релігійну віру. **Ф.** поширив вплив на інші протестантистські течії не лише в Америці, а й у Європі. Нині має міжконфесійний характер. Міцні позиції **Ф.** в ісламі (сучасний ісламський **Ф.**).

ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЇ — способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи та особистість.

ФУНКЦІЇ СТРАХУВАННЯ — відновлювальна, попереджувальна, ощадна та контрольна.

ФУНКЦІЯ (від лат. *functio* — виконання, звершення) — діяльність, обов'язок, робота, призначення.

ФУТУРИЗМ (італ., дослівно — «мистецтво майбутнього» від лат. *futurum* — майбутнє) — художній напрям у культурі ХХ ст. Футуристи переоцінювали роль техніки у творенні культури; у своїх творах прагнули передати пришвидшені темпи життя, викликані індустріалізацією. Обстоювали крайній формалізм, розвивали культ індивідуалізму, відкидали загальноприйняті мовні й поетично-мистецькі норми.

ФУТУРОЛОГІЯ — в широкому розумінні — сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому — галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; часто вживається як синонім прогнозування і прогностики.

Х

ХОЛІЗМ — філософія цілісності світу, людини та пізнання їх.

ХОЛІСТИЧНИЙ (від англ. *holism*, від грец. *holos* — цілий) — поняття, пов'язане з розробкою системної методології та системної парадигми в пізнанні.

ХРАМ — узагальнене означення сакральних (священних) будівель для відправлення культу. У кожній релігії Х. має окрему назву: у християнстві — собор, костел, кірха; в ісламі — мечеть; в іудаїзмі — синагога; у буддизмі єдиної назви немає. В усіх релігіях значення Х. як цілого та його окремих складових полісемантичне, він вважається місцем, де людина спілкується з богом. Х. і монастирі здавна були осередками розвитку освіти, науки, мистецтва.

ХРАМ БОГІНИ ПОЛЮВАННЯ АРТЕМІДИ — Див. *Сім чудес Давнього світу*.

ХРАМОВА АРХІТЕКТУРА — споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

ХРИСТІЯНСТВО — найчисленніша світова релігія, що з'явилась в III ст. у східних провінціях Римської імперії внаслідок злиття і взаємопроникнення ідей ряду месіанських сект іудаїзму. Згідно з християнським вченням засновником нової релігії є Ісус Христос — Син Божий, який з волі Бога-Отця зійшов з небес на Землю, олюднився через народження його Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Завіту, прийняв страждальницьку смерть з метою спокути первородного гріха, воскрес і вознісся на небо і як невід'ємна іпостась (або особа) Святої Трійці — Бог — Отець, Бог — Син, Бог — Дух Святий — зайняв своє місце справа від Отця і ще раз має прийти у світ

для здійснення страшного суду. Зародившись в єврейському середовищі, Х. запозичило від іудаїзму — весь канон (див.) його священних книг — Старий Завіт, сонм його богів і святих, багато елементів культу. На формування самобутності ідеології Х. великий вплив мали месіаністичні іудейські секти, зокрема ессени. Одним із теоретичних джерел Х. Була філософія Філона Олександрійського (20 р. до н. е. — 50 р. н. е.), зокрема його вчення про Логоса — Сина Божого як посередника між Богом і людьми. Формування християнської догматики і культу (системи релігійних символів) відбувалося на протязі декількох століть. З II ст. управління об'єднаннями Х. переходить до єпископів — собори. Нікейський (325 р.) і Константинопольський (381 р.) собори затвердили Символ віри Х. (стислий виклад головних догматів Х.). При імператорі Константині в 324 р. Х. стало державною релігією. В організаційному відношенні Х. ніколи не було єдиним. В 1054 р. відбувся поділ Х. на православ'я і католицизм. У XVI ст. із католицизму внаслідок Реформації, сильного антифеодального і антикатолицького руху в Європі виділилася протестантська гілка, яка являє собою сукупність численних течій. В Україну Х. Приніс князь Володимир у 988 р., «хрестивши Русь». В 1596 р. єпископат Українського християнства, перейнявши верховенство над собою Папи Римського, став на шлях утворення уніатської церкви, яка нині носить назву греко-католицької.

ХРОНОТОП — єдність просторових і часових параметрів.

ХУДОЖНІСТЬ — це складне поєднання творчих і професійних якостей, які визначають кінцевий результат праці творця в мистецтві. Х пов'язана з творчою свободою, оригінальністю, смаком, почуттям міри автора у висвітленні теми. До художніх належать твори, де у співзвучності з ідеальними нормами та вимогами теорії мистецтв реалізується професійний творчий процес, органічно поєднуються форма і зміст.

ХУДОЖНЯ МОВА — сукупність правил і знакових систем, за допомогою яких твориться й передається інформація у мистецтві.

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ — сукупність форм непрофесійної, аматорської творчості в галузі мистецтва. Основне завдання Х. с. — залучення людини до світу художніх цінностей, всебічний гармонійний розвиток її як особистості творчого (а не споживацького) типу. Розвиток Х. с. відбувається й у формах традиційного фольклору, і в щільному зв'язку з професійним мистецтвом, у формах індивідуально-авторської творчості, збагачуючись усім арсеналом художніх засобів, жанрів. Х. с. культивує форми, що сприяють спілкуванню, об'єднанню людей на ниві колективної творчості, надають можливість поряд із демонстрацією народних талантів залучати всіх глядачів до активного творчого процесу. Х. с. відіграє велику роль у створенні цілісної системи естетичного виховання, що не залишає поза увагою жодної з вікових і соціальних груп населення. Суб'єкт колективної народної творчості, в минулому обмежений переважно одним класом (селянством), поступово розширюється, вбирає представників усіх класів і досягає рамок всенародності.

ХУТОРЯНСТВО — інтелектуальна течія в Україні XIX–XX ст., в центрі якої — критика урбаністичної цивілізації.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНА НЕРВОВА СИСТЕМА — частина нервової системи людини, що включає головний, проміжковий та спинний мозок.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* — громадський, державний, вихований) — 1) Сукупність історичних, географічних, соціокультурних та ін. особливостей конкретного суспільства, народу, країни. 2) Історичні типи культур, локалізованих у часі й просторі (давні цивілізації Єгипту, Месопотамії, Індії тощо). 3) Важлива характеристика умов та стану соціального буття людини, що виявляється в досягнутому рівні технічного розвитку та зумовленого цим асортименту послуг та зручностей (комфорту), що може забезпечити суспільство на цій основі.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ СХІДНОГО ТИПУ — тип цивілізації, світосприймання якого характеризується синкретичністю відповідно до формули «все в одному» і «одне в усьому», у духовному житті якого домінують канонізовані стилі мислення, а також орієнтація на досвід минулого і предків.

ЦИКЛІЧНИЙ (від грец. *kuklos* — коло, круг) — той, що розвивається по замкненому колу за принципом коловороту.

ЦИКЛІЧНИЙ ЧАС — час, в якому немає руху вперед, відбувається повернення до того, що було, і немає відмінності між минулим, теперішнім, майбутнім, які зливаються в конкретному досвіді людини.

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ — смислоутворюючий зміст практики, що полягає у формуванні мети як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація). Свідомим формуванням цілей, розробкою програми дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, створенням засобів праці людська діяльність принципово відрізняється

від інстинктивної поведінки тварин. Ц. є найвищим виявом активності свідомості людини, виявом її свободи. Воно є вираженням і способом розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом, зняттям протилежностей ідеального і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного. Мета реалізується за допомогою засобів, які являють собою сукупність об'єктивних матеріальних факторів і способів дій людини, що ведуть до її досягнення. Мета і засоби взаємозумовлюють, взаємозабезпечують одне одного і міняються місцями: створення засобів стає найближчою ціллю; всяка реалізована мета стає засобом постановки і реалізації інших цілей. Це виражається в діалектиці ближчих і віддалених, загальної і окремих, кінцевої і проміжних цілей. Мета співвідносна з результатом діяльності, який збігається з нею більшою чи меншою мірою залежно від ступеня істинності пізнання й досконалості суспільно-історичної практики. Всі невраховані пізнанням властивості засобу переносяться на результат, надаючи йому непередбаченого змісту. Засоби, які не становлять діалектичної єдності з ціллю, спотворюють її в процесі реалізації. Вироблені людством засоби (тобто вся матеріальна і духовна культура) набувають дедалі більшої самостійності й диктують людям цілі. Мета тут перетворюється на засіб, а засіб на самоціль.

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ — вибіркове ставлення до сукупності матеріальних, соціальних і духовних благ та ідеалів, що розглядаються як об'єкти мети й засоби для задоволення потреб особи чи соціальної групи.

ЦІННОСТЕЙ СИСТЕМА — певна ієрархічна система ідеалів, фундаментальних понять і цілей, яким ми живе суспільство і в здійсненні яких вбачає сенс свого існування. Цінності можуть трактуватися як в контексті життя всього суспільства, так і через призму життя окремої людини, проте саме в першому випадку вони слугують певним загальним еталоном, на який орієнтується виховання.

Зокрема, у психолого-педагогічній літературі при дослідженні закономірностей виховання громадянської свідомості та самосвідомості особистості розглядається і проблема класифікації цінностей, до якої входять, зокрема, такі підсистеми: 1) цінності особистого життя

(воля, мудрість, урівноваженість, працьовитість тощо); 2) цінності родинного життя (подружня вірність, гармонія стосунків поколінь, гостинність, злагода між членами родини тощо); 3) громадянські цінності (права і свободи людини, суверенітет особи, пошана до закону тощо); 4) національні цінності (державна незалежність України, патріотизм, почуття національної гідності тощо); 5) абсолютні вічні цінності (віра, надія, любов, правда, справедливість, доброта тощо); 6) валео-екологічні цінності (увага до власного здоров'я, гарт організму, дбайливе ставлення до довкілля тощо).

ЦІННОСТІ КУЛЬТУРНІ — див. *Культурні цінності (культура)*.

ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ — добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, честь і гідність людини, совість. Вони помітно впливають на спільну діяльність людей, на характер і ефективність спілкування. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли рівень духовності у країні, на жаль, загалом падає, Ц. м. нерідко знецінюються. Тому наше суспільство має якомога більше уваги приділяти саме Ц. м., орієнтуватися на них в усіх сферах життя — економічній, політичній, соціальній, законодавчій та ін.

Ч

ЧАС МІФІЧНИЙ — сакральний час, невідкорений законам історичного часу, локалізований у міфах.

ЧАСОСЛОВ — православна церковна книга, яка містить тексти для щоденних богослужінь та молитов. У давніх школах Ч. використовували під час навчання грамоти.

Ш

ШАБЛОН (нім. *Schablone*, від франц. *echantillon* — зразок) — 1) Взірець, за яким виготовляють однорідні вироби або перевіряють форму готових виробів. 2) Пристрій (пластинка з заокругленням або зубцями на кінці), яким перевіряють профіль складних виробів. 3) Пристрій для надання конструктивному елементу (напр., карнизу будинку) певної форми. 4) Креслення деталі (архітектурної, будівельної), виконане в натуральну величину. 5) Переносно — зразок, штамп, який некритично, сліпо наслідують.

ШАМАНСТВО — форма первісної релігії, найкраще досліджена у сибірських народів; головною рисою Ш. є віра, що шаман (чарівник-знахар), завдяки вмінню зав'язувати контакт з духами, володіє надприродною силою впливу на дійсність.

ШАНС (від франц. *chance* — удача, випадковість) — умова, яка може забезпечити успіх, удачу; ймовірність здійснення чогось.

ШАПІТО (франц. *chapiteau*, букв. — ковпак, дах) — 1) Легка театральна або циркова споруда у вигляді розбірної конструкції з брезентовою покрівлею для пересувних вистав. 2) пересувний цирк, що дає вистави у такій споруді.

ШАРЖ — 1) Надмірне перебільшення при описі або відображенні деяких найхарактерніших рис кого- або чого-небудь. 2) Твір літератури або образотворчого мистецтва (здебільшого графіки), що свідомо загострено передає домінуючу рису характеру, зовнішності людини або певну подію.

ШАХИ — гра, що відбувається між двома суперниками на квадратній дошці, поділеній на 64 клітини двох кольорів. Кожний із противників

має 16 фігур і веде гру згідно із встановленими правилами. Ш. винайдені у Стародавній Індії.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814–1861) — видатний український поет, художник, громадсько-політичний діяч, засновник нової української літератури, творець сучасної української мови. Походив із кріпацької родини. В акції визволення Ш. з кріпацтва брали участь відомі діячі російської культури В. Жуковський, М. Віельгорський, В. Григорович. Навчався Ш. у Петербурзькій Академії Мистецтв у К. Брюллова; 1860 р. Ш. був обраний членом Академії Мистецтв по класу гравюри. Як один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства заарештований і засланий у солдати до Оренбурзького краю без права писати й малювати. Після заслання жив у Петербурзі без дозволу виїзду в Україну. Перша збірка поезій «Кобзар» вийшла 1840 р. у Петербурзі. Творчість Ш. глибоко національна, ґрунтується на фольклорі, літературі бароко, містить початки модерної української поезії та прози; тематика охоплює українську та світову історію, біблійні й біографічні мотиви; поетичні збірки («Кобзар», «Три літа»), поеми («Сон», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Єретик», «Марія»), повісті російською мовою («Художник», «Музикант», «Варнак»), драма «Назар Стодоля»; «Дневник» («Щоденник»). Велика малярська спадщина: автопортрети, портрети сучасників, офорти («Живописна Україна»), серія малюнків «Притча про блудного сина», акварелі. Творчість Ш. та його світоглядні ідеї мали величезний вплив на весь подальший розвиток української культури та витворення національного міфу.

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрій (1865–1944) — видатний ієрарх і богослов вселенської та греко-католицької церков, політичний, науковий, культурний діяч. Здобув освіту у Львові, Кракові, Вроцлаві, Мюнхені, Відні. Доктор права (1888), філософії (1892), богослов'я (1892). У 1888 р. вступив до монастиря у Добромилі, потім — священник, ігумен Онуфріївського монастиря у Львові, єпископ Станіславський, з 1900 митрополит Києво-Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський; засновник Народної лічниці (1903) та Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923) та Богословської греко-католицької

академії (1928); 1914–1917 інтернований російською адміністрацією; 1918 підтримав створення ЗУНР, за що інтернований поляками до ХП 1919; 1920–1923 намагався забезпечити міжнародну підтримку для українських інтересів у Галичині; ініціатор Українського католицького союзу (1931), засуджував польські політичні репресії (паціфікація, Берестейській процес, Береза Картузька) та терористичні акти ОУН; під час німецької окупації почесний голова Української національної ради; відкрито виступав проти масового винищення євреїв і надавав їм притулок у митрополичих палатах; підтримуючи боротьбу за самостійну Україну, водночас засуджував убивства польського цивільного населення вояками УПА. Проголосив утворення суверенної України національним і релігійним ідеалом.

ШКОЛА (від лат. *schola* — вчена бесіда, навчальне заняття) — 1) Навчально-виховний загальноосвітній заклад; приміщення де він розташований; 2) Система освіти, сукупність закладів для навчання; 3) Напрямок у науці, мистецтві, літературі, суспільно-політичній думці, побудований на основі загальних принципів, спільних поглядів, традицій тощо; 4) Посібник для навчання гри на музичному інструменті, співи тощо; 5) Переносно — виучка, набуття досвіду і сам набутий досвід.

ШЛЯГЕР (нім.) — модна пісня про кохання («товар, що легко збувається»).

ШОВІНІЗМ (франц. — найодіозніша форма націоналізму, проголошення національної зверхності, протиставлення інтересів одного етносу інтересам усіх інших. Назва походить від прізвища затяглого прибічника завойовницької політики Наполеона солдата Шовна.

Щ

ЩАСТЯ — 1) Поняття моральної свідомості, що означає такий стан людини, який найбільше відповідає внутрішній задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненням свого людського призначення. Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу. Поняття «Щ.» не лише характеризує певне конкретне об'єктивне положення чи суб'єктивний стан людини, а й виражає уявлення про те, якими повинні бути життя і діяльність людини. 2) Сприятливий збіг обставин; таланти, успіх

ЩЕДРІВКА — українська народна обрядово-звичаєва пісня, яка виконується під Новий рік.

Ю

ЮВІЛЕЙ — урочисте відзначення річниці якоїсь знаменної події, життя або діяльності кого-небудь, існування якоїсь установи, міста, держави тощо.

ЮВЕЛІРНИЙ (від голл. *Juwelier* — ювелір) — 1) Пов'язаний з художніми виробами, предметами розкоші, прикрасами з дорогоцінних металів і каменів. 2) Переносно — продуманий до найдрібніших деталей; старанно, тонко оброблений.

ЮНОНА (лат. *Juno (Junonis)*) — 1) В давньоримській міфології богиня неба, покровителька шлюбу, охоронниця жінок, дружина *Юнімера*. 2) Одна з найбільших малих планет.

ЮПІТЕР (лат. *Juppiter*) — 1) У давньоримській міфології головний бог, бог неба, світла, грому й дощу. 2) Найбільша планета Сонячної системи, п'ята за віддаленням від Сонця. 3) В кінотехніці — електричний дуговий освітлювач, призначений для кінознімання при штучному або комбінованому освітленні. 4) Глузливе прізвисько людини, що тримає себе неприступно, велично.

ЮРИДИЧНИЙ (від лат. *juridicus* — судовий) — правовий, той, що стосується правознавства; юридична особа — організація, підприємство, установа, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових прав та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражі або в третейському суді.

ЮРИДИЧНИЙ АКТ — це життєві обставини, з якими правова норма пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

ЮРИДИЧНИЙ ВЧИНОК — це правомірна дія, з якою фінансово-правова норма пов'язує юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ — дії у фінансових правовідносинах можуть поділятися на правомірні і неправомірні.

ЮСТИЦІЯ (лат. *justitia*, букв. — справедливість) — сукупність судових установ, діяльність суду щодо здійснення правосуддя, а також судове відомство.

Я

ЯЗИЧНИЦТВО — сучасна наукова назва давньої релігії, що існувала до прийняття світових релігій у всіх народів. Термін «поганство», яким користувалися християнські проповідники, вважається застарілим і не відповідає нормативним вимогам до термінології, оскільки має негативно-емоційне забарвлення. Поняття Я. охоплює широкий спектр вірувань народу з найдавніших часів: уособлення природи, віра в духів, культ предків, тотемізм, магія, чаклунство, знахарство та ін. Я. вважається релігією політеїстичною, хоча у слов'ян існувало поняття одного Бога — найголовнішого, батька всіх богів (Господа). Тому Я. можна віднести й до релігій, що засновані на культурі роду, особливо пізні його форми, які побутували навіть паралельно з християнством. Язичницька обрядовість частково збереглася в українському фольклорі, родинно-побутовій звичаєвості, традиціях.

«Я-ІДЕНТИЧНІСТЬ» — сукупність уявлень про себе, які дають можливість відчувати власну унікальність та автентичність.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ — характеристика умов життєдіяльності людей з погляду якісної визначеності і відповідності їх суспільним нормам і критеріям; оцінка становища особи в різних соціальних системах, яка виражає рівень можливостей для всебічного розвитку людини, а саме: рівень споживання матеріальних та духовних благ і послуг, розвинутість сфери освіти, медичного обслуговування, культури, стан навколишнього середовища (екологія), рівень оподаткування тощо.

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» — відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на ґрунті якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми.

ЯМБ (грец. *iambos*) — 1) Віршований стиль; двоскладова стопа з наголосом на другому складі. 2) В давньогрецькій поезії поетичний твір,

за характером близький до сатири. 3) Найбільш уживаний із метрів силабо-тонічного вірша; основні розміри — 4-стопний (лірика, епос), 6-стопний (поєми, драми XVIII ст.), 5-стопний (лірика і драми XIX–XX ст.), вільний різностопний (байка XVIII–XIX ст., комедія XX ст.).

ЯНТАР — скам'яніла живиця хвойних дерев давніх геологічних періодів у вигляді твердої, жовтої, ледь прозорої речовини, яка використовується для прикрас. Те саме, що *буриштин*.

ЯНУС (лат. *Janus*) — 1) У давньоримській міфології бог часу, усякого початку й кінця. Зображували з двома обличчями — старим і молодим, оберненими в різні боки. 2) Переносно — дворушник, підступна людина.

ЯРИЛО — божество у слов'янській міфології, пов'язане з родючістю; культ Я. супроводжувався карнавальними іграми, танцями.

ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (МУДРИЙ) (978–1054) — київський князь з 1019 р., батько, зокрема, Ізяслава, Святослава, Всеволода, Анни; замолоду намісник батька, Володимира Святославина, у Ростові, згодом у Новгороді. Після смерті Володимира (1015 р.) боровся за престол з братом Святополком, відвоював Червенські міста у Польщі, розгромив печенігів (1036 р.). Зміцнив міжнародні зв'язки Русі за допомогою династичних шлюбів: був одружений з дочкою шведського короля Улофа Шетконунга, видав сестру за польського князя Казимира I Відновителя, дочок за королів французького Генріха I Капета, норвезького Гаральда III Гардраде, угорського Антраша. Уклав перший на Русі збірник законів «Руська правда». За його правління почалося літописання, збудовано Софійський собор, Золоті ворота у Києві.

ЯХВЕ (Єгова, Ягве) — в іудаїзмі ім'я Бога єдиного, невидимого творця і володаря Всесвіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асеев Ю. С. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980. — 214 с.
2. Башнякова Н. П. та ін. Російсько-український словник синонімів / Н. П. Башнякова, Г. П. Вишневська, М. М. Пилинський, Л. О. Родіна та ін.; За ред. М. М. Пилинського. — К.: Освіта, 1995. — 265 с.
3. Белогрудов О. А. Культурология: Программа-конспект для студентов и преподавателей технических и гуманитарных вузов России. — М.: ГИС, 1977. — 416 с.
4. Біблія як пам'ятка світової культури: Метод. рекомендації на допомогу вчителю літератури народів світу. — Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1993. — 56 с.
5. Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР — ПРЕСС, 2000. — 400 с.
6. Бокань В. А. Культурология: Навч. посіб. — 3-тє вид., стереотип. — К.: МАУП, 2004. — 136 с.
7. Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія культури України: Навч. посібн. — К.: МАУП, 2001. — 2-ге вид., доп. — 256 с.
8. Бродовська В. Й., Патрик І. П., Яблонко В. Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: Словник. — 2-ге видання. — К.: ВД «Професіонал», 2005. — 224 с.
9. Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. — 191 с.
10. Ващенко Г. Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. — К.: «Школяр» — «Фада» ЛТД, 2000. — 416 с.
11. Вишневський О. І., Кобрій О. М., Чепіль М. М. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій / За ред. О. Вишневського. — Дрогобич: Відродження, 2001. — 268 с.
12. Гінтерс З. В. Короткий культурологічний словник-довідник. — Львів: ЛБІ НБУ, 2004. — 127 с.
13. Гінтерс З. Художня самодіяльна творчість студентів як засіб естетичного виховання майбутніх спеціалістів: Метод. посібник. — Львів: Каменярь, 1998. — 144 с.
14. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
15. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера / За ред. Р. Дяківа. — К.: Міжнародна економічна фундація, 2000. — 704 с.

16. *Енциклопедія українознавства*. — Львів, 1993. — Т. 1. — 400 с.
17. *Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас*. — К., 1993. — 800 с.
18. *Загородній А. Т., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник*. — 4-те вид., випр. та доп. — К.: Т-во «Знання», КОО; Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ, 2002. — 566 с.
19. *Зязюн І. А. Культура в контексті політики й освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти. Спеціальний випуск*. — 1997. — № 34. — Ч. 1. — С. 5–16.
20. *Історія української культури / За заг. ред. д-ра Івана Крип'якевича*. — Нью-Йорк, 1990. — 719 с.
21. *Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія: Навч. посібн. / Упор. О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя*. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. — 615 с.
22. *Комінко С., Курант Л., Самборська О., Федотюк Т., Ніколенко С. Психологія в менеджменті: Навч. посібн.* — Тернопіль, 1999. — 400 с.
23. *Короткий тлумачний словник української мови: Близько 7000 слів / За ред. Д. Г. Гринчишина*. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. — 608 с.
24. *Кравченко А. И. Культурология: словарь*. — М.: Академический Проект, 2000. — 671 с.
25. *Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібн.* — К.: Заповіт, 1996. — 352 с.
26. *Культура і побут населення України: Навч. посібн. / В. І. Наулко, Л. Ф. Арт'юх, В. Ф. Горленко та ін.* — 2-ге вид., доп. та перероб. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
27. *Культурне відродження в Україні*. — Львів: Астериск, 1993. — 220 с.
28. *Культурология. Краткий тематический словарь*. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2001. — 192 с.
29. *Культурология*. — Курс лекцій (За ред. А. Г. Баканурського, Г. Є. Краснокутського, Л. Л. Сауленко). — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 208 с.
30. *Курляк І. Є. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від стародавніх часів до ХІХ століття): Навч.-метод. посібник*. — Львів, 2000. — 70 с.
31. *Курс лекцій з української та зарубіжної культури: Навч. посібник / За ред. Л. В. Цубова*. — Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1997. — 203 с.
32. *Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник*. — К.: Знання-Прес, 2001. — 591 с.

33. Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура: Навч. посібн. — К.: МАУП, 2000. — 224 с.
34. Лозниця В. С. Основи психології та педагогіки: Навч. посібн. — К.: КНЕУ, 2001. — 288 с.
35. Любар О. О., Стельмахович М. Т., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посібник / За ред. О. О. Любара. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. — 450 с.
36. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: Навч. посібн. — К., 1999. — 318 с.
37. Ничкало С. А. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник. — К.: Либідь, 1999. — 208 с. — Укр. і рос. мовами.
38. Німецько-українсько-російський словник / Упор. Е. І. Лисенко, М. Р. Корольова, Л. І. Сергеєва. — К.: Освіта, 1991. — 240 с.
39. Пагутяк Г. Культурологія епохи глобального потепління // Вища школа. — 2005. — № 3. — С. 73–75.
40. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. Культурологія: Навч. посібн. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 288 с.
41. Предмет і проблематика філософії: Навч. посібн. / За заг. ред. М. А. Скринника, З. Е. Скринник. — Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2001. — 485 с.
42. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Педагогика-Пресс, 1996. — 440 с.
43. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. — К.: «Вища школа», 1982. — 216 с.
44. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; За ред. Ю. Л. Трофімова. — 2-ге вид. стереотип.— К.: Либідь, 2000. — 558 с.
45. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 394 с.
46. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге видання, фототипне. — К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. — 550 с.
47. Скуратівський В. Т. Берегиня. Худож. оповіді, новели. — К.: Рад. письменник, 1987. — 278 с.
48. Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. — 2-ге вид. — К.: Наук. думка, 1989. — 240 с.
49. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1974. — 776 с.

50. *Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.*
51. *Тадевосян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. — М.: Знание, 1996. — 272 с.*
52. *Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник / УАДУ при Президентові України; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 272 с.*
53. *Українська душа. — К.: Фенікс, 1992. — 128 с.*
54. *Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С. О. Черепанової. — Львів: Світ, 1994. — 456 с.*
55. *Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. — К.: Либідь, 1993. — 592 с.*
56. *Українська та зарубіжна культура: Навч. посібн. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін.: За ред. М. М. Заковича. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. — 557 с.*
57. *Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицький (відповід. ред.) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.*
58. *УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Всеуито, Новий друк, 2003. — № 7. — 1414 с.*
59. *Учебный социологический словарь. — Издание 3-е, доп., перераб. — М.: Экзамен, 1999. — 352 с.*
60. *Фартушний А. Українська культура в контексті світової культури. — Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1997. — 29 с.*
61. *Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.*
62. *Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, упор. О. М. Павліченка. — К., 1997. — 224 с.*
63. *Чорницький Я. Я. Культурологія. Теорія. Практика. Самостійна робота. Навч. посібн. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 392 с.*

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

А капела	7	Агора	14
Аборигени	7	Агресивність	14
Абрис	7	Агресія	14
Абсолют	7	Адаптація	15
Абсолютизація	8	Адвалерні ставки	15
Абсолютна ідея»	8	Адекватний	15
«Абсолютний дух»	8	Адепт	15
Абсолютний поріг	8	Адміністрація	15
Абстрактне і конкретне	8	Адорація	15
Абстрактне мислення	9	Ажіотаж	16
Абстракціонізм	9	Ажур	16
Абстракція	9	Азарт	16
Абсурд	10	Азбука слов'янської символіки	17
Абсурдизм	10	Академ	18
Абулія	10	Академізм	18
Авангардизм	10	Акварель	19
Аванс	11	Акватинта	19
Авантюрна дія	11	Акведук	19
Авгури	11	Акме	19
Аверс	12	Акомодація, асиміляція	20
Автентичний	12	Акредитив	20
Автобіографія	12	Акрополь	20
Автономія	12	Акселерація	20
Автопортрет	12	Аксесуар	20
Авторитарність	13	Аксіологія	20
Авторитет	13	Аксіоматика	20
Автохтони	13	Акт	21
Авуари	13	Активність свідомості	21
Агіографічна література	14	Актуалізація	21
Агнозія	14	Актуальний	21
Агон	14	Акультурація	21
		Акуратність	21

Акциз	22	Антропогенез	29
Акція	22	Антропологізм	29
Алгоритм	22	Антропологія	29
Алегорія	22	Антропоморфність	30
Альма-матер	22	Антропонімічна символіка	30
Альтернатива	22	Антропосоціогенез	30
Альтруїзм	23	Антропоцентризм	30
Альфа та омега	23	Анфілада	30
Аль фреско, а фреско	24	Апатія	31
Амбівалентність	24	Апейрон	31
Амбіція	24	Аплікація	31
Амінь	24	Апломб	31
Амнезія	24	Апокаліпсис	31
Ампір	24	Апокрифи	31
Амур	25	Апологетика	32
Аналіз	25	Апостеріорі і апіорі	32
Аналітична психологія	25	Апофеоз	32
Аналогія	25	Апперцепція	32
Анамнез	25	Апсида	33
Ангел	25	Арабеска, арабеск	33
Ангоб	26	Аргумент	33
Андрій Первозваний	26	Аргументація	33
Андрагогіка	27	Ареопаг	33
Анімалістичний жанр	27	Аристократія	33
Анімізм	27	Аристотель	34
Анкетування	27	Арк	34
Анклави	27	Арка	34
Аномалія	27	Арка тріумфальна	34
Аномія	28	Аркас М. М.	35
Ансамбль	28	Арматура	35
Антидемпінгові ставки	28	Арсеній Еласонський	35
Антимінс	28	Артефакт	35
Антиномія	28	Архаїзація	35
Антипатія	28	Архаїка	35
Античне мистецтво	29	Архе	36

Архетип	36
Архітектура	36
Архітектурні ордери	36
Асигнувати	37
Асиметрія	37
Асистент	37
Аскетизм	37
Аскриптивний статус	37
Асоціативна психологія	37
Асоціація	38
Аскетизм	38
Аспірант	38
Аспірантура	38
Астенія	38
Астрагал	38
Асфальт	38
Атавізм	38
Атлант	39
Атлантида	39
Атман	39
Атракція	39
Атрибут	39
Атрибуція	40
Атрій	40
Аттик	40
Аудит	40
Аудиторія	41
Афект	41
Афродіта	41
Ахілл, Ахіллес	41

Б

Бажання	42
База	42

Базальний	42
Базиліка	42
Балада	43
Балет	43
Балясини	43
Бандура	43
Банк	43
Банки	43
Банкноти	44
Банкотно-монетний двір Національного банку України ..	44
Банко	44
Баня	44
Баптистерій	44
Барботин	45
Барельєф	45
Бароко	45
Батальний жанр	46
Батик	46
Башта	46
Безпредметне мистецтво	46
Бельведер	46
Берегиня	47
Берестяні грамоти	47
Беринга Памво	47
Бестіарій	47
Бестселер	47
Бик	48
Бібліографія	49
Бібліотека	49
Біблія	49
Відермаєр	50
Вілий шум	50
Біржа	50
Біхевіоризм	51

Благодійник	51	Вексель	58
Благовіщення	51	Велика патріархальна сім'я	58
Блискавка	51	Великдень	58
Блюзнірство	52	Вербальний	59
Богородиця	52	Вернісаж	59
Богослужбові книги	52	Вертеп	59
Богослужіння	52	Веснянки	59
Брайля шрифт	53	Веста	59
Братства церковні	53	Вестибулярні відчуття	60
Брахман	54	Взаєморозуміння	60
Британський музей	54	Види мистецтва	60
Бріколаж	54	Видубицький Михайлівський	
Будда	54	монастир	61
Буддизм	54	Випалювання	61
Буква	55	Вирій, ірій, урай	61
«Бумеранга ефект»	55	Вирізування	62
Бурлеск	55	Витинанки	62
Бурштин	55	Виховання	62
Буття	55	Виховання моральне	62
Бюджет	55	Виховний ідеал	63
Бюджетна класифікація	55	Вишенський І.	63
Бюджетне право України	56	Вишиванка	63
		Вишивка	63
		Віадук	63
		Вівтар	64
		Відбиток	64
		Відвласнення	64
		Відлучення	64
		Відносний рух	64
		Відношення	64
		Відокремлення церкви	
		від держави	65
		Відокремлення школи	
		від церкви	65
		Відповідальність	65

В

Ваганти	57
Вальпургієва ніч	57
Валюта	57
Вандалізм	57
Варвари	57
Варварство	57
«Варварське» населення	58
Варфоломіївська ніч	58
Васал	58
Веди	58

Відродження, ренесанс	66
Відспівування	67
Відтворювальне господарство ...	67
Відчай	67
Відчуття	67
Вік	68
Вілла	68
Віллендорфська Венера	68
Віньетка	68
Віра релігійна	68
Віри, Надії, Любові і Софії свято	69
Віталізм	69
Вітер	70
Вітраж	70
Вічний вогонь	70
Властивість	71
Вогонь	71
Вода	72
Вода свята	72
Водевіль	73
Воля	73
Всебічний розвиток особистості ..	73
Вудвортс Роберт	74
Вундеркінд	74
Вундт Вільгельм	74
Вчена рада	74

Г

Галерея	75
Галюцинація	75
Гальштатська культура	75
Гарант	75
Гарантія	75

Гармонія	75
Гартлі Дейвід	76
Гедонізм	76
Гедонія	76
Ген	76
Гендер	76
Гендерні ролі	76
Генеалогія	76
Генералізація	77
Генетичний	77
Геніальність	77
Генотип	77
Генуезька школа	77
Геометрична абстракція	78
Герменевтика	78
Героїзм	78
Героїчний епос	78
Герой	79
Герострат	79
Гетерогенний	79
Гештальтпсихологія	79
Гідність	80
Гільдії	80
Гімн	80
Гімназія	80
Гімнасій	81
Гіпербола	81
Гіпотеза	81
Гістріон	82
Глаголиця	82
Гладіатори	82
Глибинна психологія	82
Гносеологія	83
Говіння	83
Гоголь М. В.	83

Голгофа	84	Далекий	93
Головний мозок	84	Дао	93
Гомілетика	84	Даосизм	93
Гомогенний	84	Дар	93
Гордість	84	Дебют	94
Господарсько-культурні типи ..	85	Дегуманізація мистецтва	94
Готика	85	Дедукція	94
Гра рольова	86	Деіндивідуалізація	94
Гравюра	86	Декларація	94
Графіка	86	Декоративне мистецтво	94
Графіті	87	Декоративний	95
Гривня	87	Декоративно-ужиткове	
Гріх	88	мистецтво	95
Гріш	88	Декоратор	95
Громада	88	Делікатність	95
Громади	89	Демагог	96
Громадський побут	89	Демагогія	96
Громадянин	89	Деміург	96
Громадянство	90	Демократія	96
Групова свідомість	90	Демонологія	96
Грушевський М. С.	90	Демпінг	96
Гугеноти	90	Деонтологія	96
Гулак-Артемівський П. П.	91	Деперсоналізація	97
Гуманізація праці	91	Депозит	97
Гуманізм	91	Депозитарій	97
Гуманітарний	91	Депресія	97
Гумор	91	Депутат	97
Гус Ян	91	Державна позика	97
Гуслі	92	Державне регулювання ринку	
		цінних паперів	98
		Державний внутрішній	
		борг України	98
		Детермінізм культурний	98
		Дефектологія	98
		Дефіцит	98
Д			
Дажбог (Даждъбог)	93		
Дайджест	93		

Екологія соціальна	112	Емісія	118
Економіка	112	Емітент	118
Економіка освіти	112	Емоції	118
Економічна культура	112	Емпатійна культура	118
Економічна освіта	113	Емпатія	118
Економічна свідомість людини ..	113	Емпіризм	118
Економічний	113	Емпірична педагогіка	119
Економічний зміст		Емпіричний	119
демократії	113	Ендогенний	119
Економічні погляди легізму ...	113	Ендоморфний тип	119
Експерсія	113	Ентропія соціально-	
Експансивність	114	культурна	119
Експектації	114	Ентузіазм	119
Експериментальна		Енциклопедії України	119
психологія	114	Енциклопедія	120
Експертиза	114	Епігон	120
Експресіонізм	114	Епіталама	121
Екстаз	114	Епітафія	121
Екстеріоризація	114	Епос	121
Екстраверсія	115	Ергономіка	121
Екстраверт	115	Есе	121
Екстраординарний професор ..	115	Ессени	121
Екстраполяція	115	Естетика	121
Екстрасенс	116	Есхатологія	122
Екстремізм	116	Еталони	122
Екторморфний тип	116	Еталонна група	122
Екуменічний рух	116	Етика	122
Елегія	116	Етикет	123
Еліта	116	Етикетка	123
Елліністичний	117	Етнічна група	123
Елоквенція	117	Етнічна самосвідомість	123
Ельдорадо	117	Етнічний	123
Емансипація	117	Етнічні фактори	
Емблема	117	економічного розвитку	123

Етногенез	124
Етнографічна група	124
Етнографія	124
Етнологія	124
Етнонім	124
Етнос	124
Етноцентризм	124

Є

Єва	125
Євангелія	125
Євангеліст	125
Євразіство	125
Європоцентризм	125
Євшан-зілля	125
Єзуїти	126
Єресь	126

Ж

Жанр	127
Жаргон	127
Жень	127
Жертвопринесення	127
Жрецтво	127
Жупел	128

З

Задатки	129
Заклинання	129
Замовляння	129
Запровадження християнства на Русі	129

Звичай	130
Здатність	130
Здібності	130
Здоровий глузд	131
Зелені свята	131
Земля	132
Зизаній Лаврентій	132
Зіккурат	133
Знак	133
Знання	133
Знесення	133
Зодіак	133
Зооморфність	134
Зосередженість	134
Зрілість	134

І

Ідеал	136
Ідентифікація	136
Ідея	136
Ідіома	136
Ієрарх	137
Ієрогліф	137
Ізоляція	137
Ікона	137
Іконографія	137
Іконопис	138
Іконостас	138
Ілюзіонізм	138
Ілюзія	139
Ілюзорність	139
Ілюмінування	139
Ілюстрація	139
Іманентний	139

Імідж	140
Імітація	140
Імператив	140
Імплицитний	140
Імплювій	140
Імпорт	141
Імпресіонізм	141
Імпульс	141
Імпульсивність	141
Індивід	141
Індивідуальна психологія	141
Індивідуальність	142
Ініціал	142
Ініціація	142
Інкорпорація	142
Інтегративний	142
Інтеграція	142
Інтелект	143
Інтелігенція	143
Іntenція	143
Інтераkція	143
Інтерв'ю	143
Інтерес	143
Інтер'єр	143
Інтеріоризація	144
Інтерсуб'єктивність	144
Інтимний	144
Інтонація	144
Інфантилізм	144
Іредентизм	144
Іронія	144
Ірраціоналізм	144
Ірраціональне	145
Ісихазм	145
Іслам	145

Й

Йога	146
Йордань	146

К

Казна	148
Казначейство	148
Календар	148
Календарно-обрядова поезія ..	149
Калина	149
Калокагатія	151
Камінь	151
Канелюри	152
Канон	152
Каплиця	153
Каріатида	153
Карма	153
Карнавал	153
Картина світу	153
Каста	153
Каталог	154
Катарсис	154
Категорія	154
Катехізис	154
Кафедра	154
Кваліфікація	154
Квітів символіка	155
Кієво-Могилянська академія ..	156
Кієво-Печерська Лавра	156
Київська академія	157
Київська братська школа	158
Київська духовна академія	158
Київська музична школа	158

Київська рисувальна школа ...	159	Контракт	166
Київське музичне училище	159	Контроль	166
Кирилиця	159	Контроль фінансовий	167
Кіклічний епос	159	Конструктивна відповідь	167
Класицизм	159	Контрибуція	167
Книгозбірні	160	Контрреформація	167
Когнітивна психологія	160	Конфлікт	168
Когнітивний дисонанс	160	Конформізм	168
Когнітивні процеси	160	Конфуціанство	168
Козацтво	160	Концептуалізм	168
Козацьке бароко	161	Концепція	168
Колективізм	161	Кон'юнкція	168
Колесо	161	Коран	168
Колиска	161	Коригування педагогічне	169
Кольору квітів символіка	162	Коровай	169
Кольору символіка	163	Корф М. О.	170
Коляда	164	Корчак Я.	170
Колядки	164	Космоморфність	170
Комедіант	164	Космос	171
Комедія	164	Кошторис витрат	171
Комедія дель арте	165	Кошторисний процес	171
Комерція	165	Креативний	171
Компенсація	165	Креативність	171
Компетентний	165	Кредит	171
Компетентність	165	Кредит державний	171
Комплекс меншовартості	165	Кредит довіри	171
Компроміс	165	Кримський А. Ю.	172
Комунікабельність	166	Критичний реалізм	172
Комунікативний	166	Кружальний	172
Конвенційний	166	Крушельницька С.	172
Конвергенція	166	Ксенофобія	173
Конверсія	166	Кубізм	173
Конкурент	166	Культь релігійний	173
Консолідація	166	Культь святих	173
Конто	166	Культура	173

Культура виробництва	174	Лейтмотив	181
Культура духовна	174	Лекція	181
Культура економічна	174	Леонардо да Вінчі	181
Культура масова	174	Лібрето	181
Культура матеріальна	174	Лідер	181
Культура національна	175	Ліміт	182
Культура педагогічна	175	Лінійний малюнок Ліра	182
Культура світова	175	Лірика	182
Культура праці і виробництва ..	175	Ліричність	182
Культура управління	175	Літера	182
Культурна самосвідомість	175	Література	182
Культурна спадщина	175	Літографія	183
Культурний контекст	176	Літопис	183
Культурні традиції	176	Літота	183
Культурні цінності	176	Літургія	183
Культурогенез	176	Ліцензія	183
Культурологія	177	Логіка	183
Купальська символіка	177	Логос	183
Курган	178	Лонгіт'юд	183
Куртуазна література	178	Львівське братство	184
Кутя	178	Львівський таємний	

Л

Лабільність	179	університет	184
Лабіринт	179	Львівський університет	184
Лавра	179	Любов	185
Лама	180	Людяність	185
Ламаїзм	180	Людина	185
Латентний	180	Людина східного типу	186
Лауреат	180	Люстрація	186
Легальний	180		
Легенда	180		
Легітимний	181		

М

Магдебурзьке право	187
Маги	187
Магія	187

Мадригал	187	Міміка	193
Майоліка	187	Мінеї Четві, або Життя святих ..	193
Маньєризм	187	Мітраїзм	193
Маргіналія	188	Міф	194
Маргінальність	188	Міфологія	194
Масниця	188	Мнемоніка	194
Матеріальна культура	188	Мнемонічні дії	195
Матримоніальний	188	Мнемосіна	195
Матріархат	188	Мова	195
Меандр	188	Мовлення	196
Медитація	188	Мода	196
Мезоморфний тип	189	Модерн	196
Ментальність нації, менталітет	189	Модернізація	197
Меса	189	Модифікація	197
Месіанізм, міся	189	Мозаїка	197
Мета	189	Мокоша	197
Метаморфоза	190	Монастир	197
Метатеорія	190	Монетарна політика	198
Метки	190	Монізм	198
Методологія	190	Мораль	198
Механіцизм	190	Моральне виховання	199
Меценат	190	Моральні цінності	199
Микола Чудотворець	190	Моральність	199
Милосердя	191	Морфей	199
Мистецтво	191	Мотив	199
Мистецтвознавство	192	Мотивація	200
Митець	192	Мотивація досягнення	200
Мито	192	Мрія	200
Митра	192	Мудрість	200
Митрополит	192	Муза	201
Міграція	192	Музей	201
Мізансцена	193	Музика	201
Мізантроп	193	Муляж	201
		Мусейон	201

Н

Набат	202
Навички	202
Навіювання (сугестія)	202
Надія	202
Намір	202
Народ	203
Народні звичаї та обряди	203
Народність	203
Нарцисизм	203
Насолода	204
Настрій	204
Натхнення	204
Натюрморт	204
Наука	205
Національна самоідентифікація	205
Національний дохід	205
Національність	205
Нація	205
Нейропсихологія	205
Ненависть	205
Неовізантизм	205
Неопалима купина	206
Неотомізм	206
Немесіда, Немезіда	206
Неф, нава	206
Нігілізм	206
Ніке, Ніка	207
Німб	207
Нірвана	207
Новаторство	207
Ноосфера	207
Ностальгія	208

Ноумен	208
Ню	208
Нюанс	208

О

Обдарованість	209
Об'єкт фінансових правовідносин	209
Об'єктивний	209
Об'єктивність	209
Облігація	209
Обряд	210
Обряди релігійні	210
Обскурантизм	210
Обсяг сприйняття	210
Овація	210
Ода	210
Одержимість	210
Одіозний	211
Одіссея	211
Одкровення	211
Окультизм	211
Олімп	212
Олімпіади	212
Олімпійські змагання, Олімпійські ігри	212
Онтогенез	213
Онтологія	213
Онтологія релігії	213
Опера	213
Операція	214
Опонент	214
Оракул	214

Оранта	215
Ораторські здібності	214
Орган	215
Ордалії	215
Ордер архітектурний	215
Оригінальність	215
Орієнтація	216
Орнамент	216
Ортодокс	216
Освіта	217
Освячення	217
Особистісний підхід	218
Особистість, особа	218
Осяяння	219
Офорт	219

П

Паллада	220
Палладій	220
Палімісести	220
Пам'ять	220
Панагія	221
Панахида	221
Паніка	221
Пантеїзм	221
Пантоміміка	222
Папірус	222
Парадигма	222
Парадокс	222
Парафраза	223
Парія	223
Парцеляція	223
Пастораль	223
Патент	223
Патетика	223
Патристика	223

Патриції і плебеї	223
Патріархальний	224
Пафос	224
Пеан	224
Педагогіка	224
Педагогічна культура	224
Педагогічна психологія	224
Пектораль	224
Пенати	224
Пенітенціарна система	224
Пеня	224
Передісторія	225
Переживання	225
Переконання	225
Персоналізм	226
Персоніфікація	226
Перспектива	226
Перцептивний	226
Перцепція	226
Песимізм	226
Письмо	227
Підтекст	227
Піетет	227
Пізній палеоліт	227
Піраміда	227
Піст	228
Пленер	228
Плінфа	228
Плюралізм	228
Побут	228
Покликання	228
Покрова	229
Поліс	229
Політика	229
Політичний	229
Поліфонія	229
Поліхромний	230

Портал	230
Постімпресіонізм	230
Постмодернізм	230
Постриг	230
Потенція	230
Потреба	230
Потяг	231
Похвала	231
Пошук	231
Праведник	231
Право	232
Прагматизм	232
Праксеологія	232
Престол	232
Пречиста	232
Привласнювальне господарство	233
Принцип гармонізму в економіці	233
Причастя	233
Пріоритет	233
Провіденціоналізм	233
Прогноз	233
Прогрес і регрес	233
Проекція	234
Прокрустове ложе	234
Просоціальна поведінка	234
Профан	234
Профанація	234
Професійна мобільність	234
Професіонал	234
Професія	234
Психіка	235
Психоаналіз	235
Психогенетика	235
Психологія	235
Психологічна підготовка	236

Психологічна служба	237
Психологія особистості	237
Психологія праці	237
Психея	238
Пунктуальність	238
Пуритани	238
Пюпітр	238

Р

Радість	239
Рапсод	239
Раритет	239
Расизм	239
Раціоналізація	239
Раціоналізм	239
Раціональне	239
Раціональність	239
Реакція	240
Реалізм	240
Резидент	240
Резюме	240
Релігія	240
Ренесанс	241
Рента	241
Репарації	241
Репатріація	241
Репутація	241
Реструктуризація	242
Ретроспективний	242
Ретроспекція	242
Референдум	242
Рефлексія	242
Реформація	242
Рецептори	242
Риторика	242
Ритуал	242

Рифлення	243
Рівновага	243
Різдво Христове	243
Родинне виховання	244
Розвиток	244
Розвиток особистості	244
Розум	244
Рококо	245
Роль	245
Роль соціальна	245
Романтизм	245

С

Сакралізація	246
Сакральне	246
Самовиховання	246
Самовладання	247
Самозаспокоєність	247
Самозбереження	247
Самоконтроль	248
Самолюбство	248
Самонавіювання	248
Самооцінка	249
Самопізнання	249
Самоповага	250
Самопрезентація	250
Саморегуляція	250
Самосвідомість	250
Санація	251
Санкції (соціальні)	251
Санкція	251
Страховий тариф	252
Страхування	252
Свідомість	252
Світова література	252
Світове дерево (гора)	252

Світогляд	253
Свобода совісті	253
Святки	253
Секта	254
Секуляризація	254
Семінар	254
Семіотика	254
Семіотичний	254
Сенс життя	254
Сенсопатії	255
Сенсорний	255
Сецесія, сецесіон	255
Сигнал	255
Сикофант	256
Симбіоз	256
Символ	256
Символізм	256
Символіка	256
Симпатія	256
Синкретизм	257
Синтез	257
Синхронічний підхід	257
Система	257
Сім'я	257
Сім чудес давнього світу	258
Скептицизм	258
Скоморох, скомороство	259
Скульптура	259
Слово	259
Смак естетичний	260
Соборність	260
Совість	260
Сором	261
Софіологія	261
Софія	262
Соціалізація людини	263
Соціальна психологія	263

Соціальна фасилітація	263
Соціальний досвід	263
Соціальний статус	263
Спасіння	263
Спілкування	264
Спіритизм	265
Сповідь	265
Споглядання	265
Спокій	265
Спокутування	266
Спостереження	266
Сприйняття	267
Ставропігія	267
Стагнація	267
Стадіальний	267
Станкове мистецтво	267
Становлення	267
Старанність	268
Старість	268
Статус	268
Стереотип (соціальний)	269
Стиль	269
Стиль життя	269
Стиль управління	270
Стратифікація соціальна	270
Стрес	271
Структуралізм	271
Студент	271
Студентство	271
Суб'єкт	272
Суб'єкти бюджетно-правових відносин	272
Суб'єкти фінансових правовідносин	272
Суб'єкти фінансового права ...	272
Суб'єктивний	272
Суб'єктивність	272

Субкультура	272
Сублімація	273
Суверенітет	273
Сугестія	273
Судження	273
Суспільно-економічна формація	274
Суфізм	274
Схід і захід	274
Схоластика	274
Сюрреалізм	274

Т

Табу	275
Таїнства	275
Тариф	275
Творчість	275
Театр	275
Тезаурус	275
Текст	276
Темперамент	276
Теократія	276
Теологія	276
Типологія	277
Толерантність	277
Тоталітаризм	277
Тотальність	277
Тотемізм	277
Трагедія	277
Традиції	277
Традиційне суспільство	277
Трансцендентальне	278
Трипільська культура	278
Трипітака	278
Троп	278

Троянський кінь	278
Тяглість культури	279
Траур	279

У

Увага	280
Українська мова	280
Український вільний університет	280
Український стиль	280
Уміння	281
Універсалізм	281
Універсальна унія	281
Унікальність	281
Унія церковна	282
Управління	282
Урбанізація	282
Успіх	282
Установка	283
Учіння	283
Уява	283

Ф

Фаворит	284
Фактор	284
Фальсифікація	284
Фамільярність	284
Фантазія	285
Фарс	285
Фасад	285
Фасилітація	285
Феномен	285
Феномен влади-власності	285

Фікція	285
Філантроп	285
Філантропія	285
Філогенез	286
Філософія	286
Філософська антропологія	286
Фінанси	286
Фіск	286
Фобії	286
Фольклор	286
Фонд	286
Фортифікаційна архітектура	286
Фортуна	287
Форум	287
Франко І. Я.	287
Фреска	287
Фронтон	288
Фрустрація	288
Фундаменталізм	288
Функції релігії	288
Функції страхування	288
Функція	288
Футуризм	288
Футурологія	288

Х

Холізм	289
Холістичний	289
Храм	289
Храм богині полювання Артеміді	289
Храмова архітектура	289
Християнство	289
Хронотоп	290
Художність	290

Художня мова	290
Художня самодіяльність	291
Хуторянство	291

Ц

Центральна нервова система ..	292
Цивілізація	292
Цивілізація східного типу	292
Циклічний	292
Циклічний час	292
Цілепокладання	292
Ціннісна орієнтація	293
Цінностей система	293
Цінності культурні	294
Цінності моральні	294

Ч

Час міфічний	295
Часослов	295

Ш

Шаблон	296
Шаманство	296
Шанс	296
Шапіто	296
Шарж	296
Шахи	296
Шевченко Т. Г.	297
Шептицький Андрей	297
Школа	298
Шлягер	298
Шовінізм	298

Щ

Щастя	299
Щедрівка	299

Ю

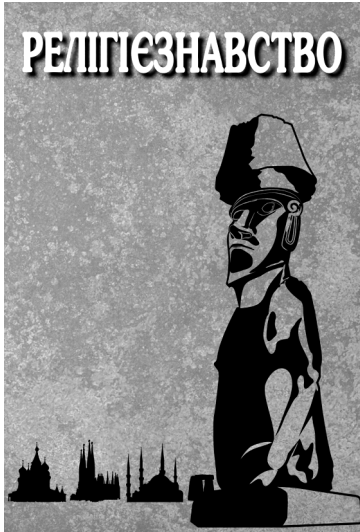
Ювелірний	300
Ювілей	300
Юнона	300
Юпітер	300
Юридичний	300
Юридичний акт	300
Юридичний вчинок	300
Юридичні факти	301
Юстиція	301

Я

Язичництво	302
«Я-ідентичність»	302
Якість життя	302
«Я-концепція»	302
Ямб	302
Янтар	303
Янус	303
Ярило	303
Ярослав Володимирович (Мудрий)	303
Яхве	303

**Видавничий дім “Професіонал”
пропонує:**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

**А. Г. Баканурський
та інші**

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

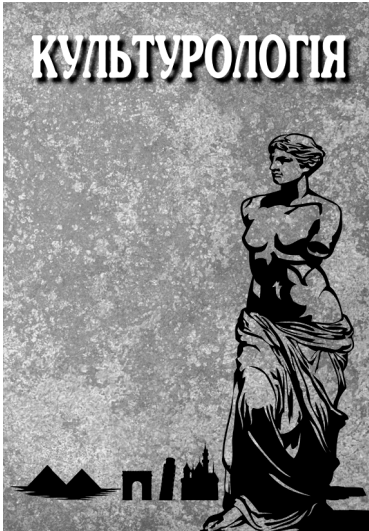
Навчальний посібник

**“ВД “Професіонал”,
2006. – 304 с.**

Даний навчальний посібник, що містить в собі питання історії та феноменології релігії, призначений для студентів всіх форм навчання та всіх спеціальностей, які вивчають нормативний курс «Релігієзнавство», а також для всіх тих, хто цікавиться питаннями релігієзнавства.

**Видавничий дім “Професіонал”
пропонує:**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

**А. Г. Баканурський
та інші**

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

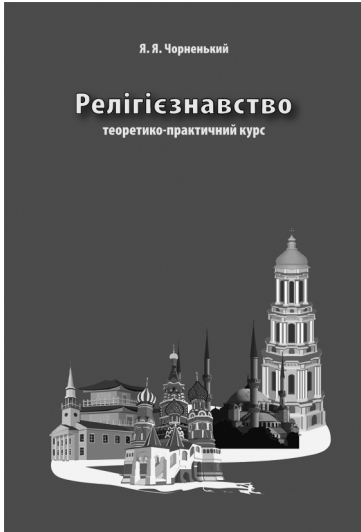
Навчальний посібник

**“ВД “Професіонал”,
2006. – 208 с.**

Навчальний посібник складається з курсу лекцій, мета яких прослідити формування української і зарубіжної культур, що протягом століть зазнавали впливу різноманітних факторів — від біологічних і етнологічних (тобто пов'язаних з історією формування і розвитку народів) до соціально-політичних закономірностей і навіть історичних подій випадкового характеру. Кожна лекція містить питання для самоперевірки та методичні вказівки. Навчальний посібник призначений для студентів та викладачів вищих навчальних закладів, а також всіх, хто цікавиться історією вітчизняної та зарубіжної культур.

**Видавничий дім “Професіонал”
пропонує:**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

Я. Я. Чорницький

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО
теоретико-практичний
курс

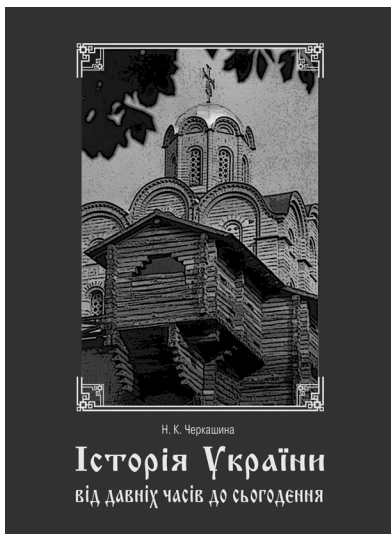
Навчальний посібник

**“ВД “Професіонал”,
2005. – 544 с.**

Посібник містить матеріали теоретичного мінімуму в лекційному викладі та в питаннях і відповідях, тести, практичні завдання, які містять всеохоплюючий матеріал щодо фактажу, словник понять і термінів із релігієзнавства. Запропонований виклад матеріалу забезпечує також контроль знань, стимулюватиме студента до самостійного осмислення й оцінки надбань релігієзнавчої науки у її проблематиці як минулого, та і сучасного. Глобальна та прагматична мета посібника — зацікавити релігієзнавством як комплексною наукою його користувачів, дати їм поштовх для подальшого самостійного заглиблення в широкий спектр насущних проблем. Посібник призначений студентам і викладачам вищих навчальних закладів, учням загальноосвітніх шкіл, гімназій, та всім, хто цікавиться історією та особливостями становлення і розвитку релігій світу.

**Видавничий дім “Професіонал”
пропонує:**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

Н. К. Черкашина

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
від давніх часів
до сьогодення

Навчальний посібник

**“ВД “Професіонал”,
2005. – 384 с.**

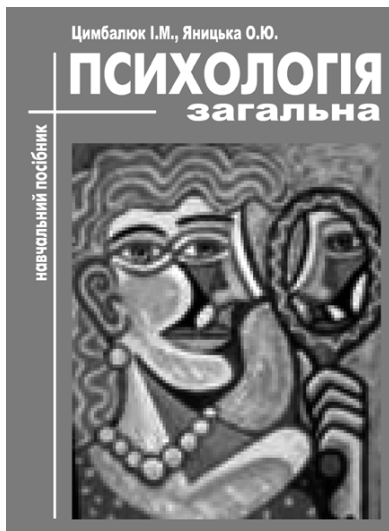
Навчальний посібник укладено відповідно до типової програми курсу з історії України. Матеріал подається у доступній формі з викладанням різних точок зору на ту чи іншу проблему. Його характеризують неупередженість, об’єктивність, прагнення оптимально поєднати факти і тенденції історичного процесу.

Крім навчального матеріалу посібник містить методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи над курсом, питання та завдання для самостійного контролю знань та історико-понятійний апарат.

Посібник розрахований на студентів вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться нелегким і повчальним історичним життям українського народу.

**Видавничий дім “Професіонал”
пропонує:**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

**І. М. Цимбалюк
О. Ю. Яницька**

**ЗАГАЛЬНА
ПСИХОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

**“ВД “Професіонал”,
2004. – 304 с.**

У навчальному посібнику викладено матеріали курсу "Загальна психологія" за модульно-рейтинговою системою його вивчення у вищій школі. Наведено зміст оглядових лекцій і тьюторських занять.

ЗАПРОШУЄМО:

авторів та книготорговельні організації до співпраці

ЗДІЙСНЮЄМО:

інформаційну підтримку бібліотек вузів

ПРОПОНУЄМО:

*широкий вибір навчальної та довідкової літератури
з економіки та природничих наук*

*Ми маємо гнучку систему знижок, а також здійснюємо
безкоштовну доставку книг замовникові.*

*Якщо вас зацікавило співробітництво з нами,
звертайтеся за телефоном:*

тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)

або відправляйте листа електронною поштою:

vdbook@profi-book.kiev.ua, ruslan@profi-book.kiev.ua

Завітайте на наш сайт:

www.profi-book.kiev.ua

ЗАПИТУЙТЕ ПОВНИЙ АСОРТИМЕНТ КНИГ НАШОГО ВИДАВНИЦТВА

- в м. Вінниця:** СПД Хардін В. В. тел. (0432) 21-67-44, ТОВ «Дружба» тел. (0432) 32-76-93;
- в м. Дніпропетровськ:** «Дніпропетровський бібліотечний колектор» тел. (056) 371-02-78;
- в м. Донецьк:** ТзОВ «Бібліосфера» тел. (062) 311-01-72, ТОВ «Епіграф» тел. (062) 311-02-16;
- в м. Житомир:** ТОВ «Житомир-Книга» тел. (0412) 37-27-74,
«Обласний державний бібліотечний колектор» тел. (0412) 22-89-68;
- в м. Запоріжжя:** ТОВ «Фірма «Константа-І, Лтд» тел. (0612) 20-95-71;
- в м. Івано-Франківськ:** КП «Букініст» тел. (0342) 22-38-28,
ТзОВ «Арка» тел. (0342) 50-14-02;
- в м. Кіровоград:** ТОВ «Школяр» тел. (0522) 22-67-62;
- в м. Кривий Ріг:** КП «Букініст» тел. (0564) 92-37-32;
- в м. Луганськ:** Книгарня «Глобус-книга» тел. (0642) 53-62-30;
- в м. Луцьк:** ТВ ТзОВ «Знання» тел. (03322) 4-23-98, ТВП «Планета» тел. (03322) 2-39-58;
- в м. Львів:** Книгарня «Глобус-книга» тел. (0322) 74-01-77, ПП Василькевич К. І.
тел. (0322) 75-79-86, ТОВ «Книжкові джерела» тел. (0322) 45-00-64;
- в м. Миколаїв:** АВРП «Миколаївкнига» тел. (0512) 55-20-93;
- в м. Полтава:** Книжковий магазин «Планета» тел. (0532) 27-20-19, Книжковий
магазин «Зоря» тел. (0532) 27-21-61, ПП Солдаткіна В. Г. тел. (0532) 66-87-84;
- в м. Рівне:** ТОВ «Іскра» тел. (0362) 23-63-16, ОККП «Рівнекнига» тел. (0362) 22-41-05;
- в м. Суми:** ПП Ніканоров В. І. тел. (0542) 22-22-58;
- в м. Тернопіль:** ТОВ «Кобзар» тел. (0352) 52-23-05, КП «Кооп-книга» тел. (0352) 52-25-40;
- в м. Ужгород:** ТОВ «Кобзар» тел. (03122) 3-35-16;
- в м. Харків:** ДП «Авіоніка-Харків» тел. (057) 214-04-71, ТОВ «Вища Школа»
тел. (057) 700-10-50, Книгарня «Знак» тел. (057) 719-26-24,
книгорозповсюджувач Тимченко Андрій Миколайович тел. (050) 651-83-88;
- в м. Херсон:** ПП Палей М. С. тел. (0552) 24-64-23, ПП Лісова Г. В. тел. (0552) 26-21-71;
- в м. Хмельницький:** ТОВ «Книжковий світ» тел. (03822) 6-60-73;
- в м. Черкаси:** ТОВ «Фірма «Світоч» тел. (0472) 32-92-78;
- в м. Чернівці:** ПП Дроняк В. В. тел. (0372) 58-33-77
-
-

ПОБАЧТЕ НАС В ІНТЕРНЕТІ!

WWW.PROFI-BOOK.KIEV.UA

Про нас | Видавничий дім "Професіонал" - Microsoft Internet Explorer
файл Правка Вид Избранное Сервис Справка

Адрес: <http://www.profi-book.kiev.ua/cgi-bin/main.cgi?rozidl=about>

Про нас
Новини
Авторам
Каталог
Контакти
Карта сайту

Шановні пані та панове!

Вас вітає Товариство "Видавничий дім "Професіонал"!

Ми спеціалізуємося на виданні підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів. При цьому значно увагу приділяється вибору актуальних тем в різних навчальних дисциплінах та співпраці з досвідченими авторами. Майже всі книги "ВД "Професіонал" рекомендовано Міністерством освіти і науки України, і всі вони відповідають вимогам навчальних освітніх програм.

Ціни на продукцію є доступними, а доставка замовлень здійснюється мобільно й ефективно.

Високий рівень обслуговування забезпечено!

З повагою,
директор

Олена Сергіївна Прокopenко

Умови співпраці

Книги які вас зацікавили, Ви можете замовити в розділі "**Каталог з анотаціями**" або за телефонами

(8 044) 451 78 42, 528 93 95, 528 24 69, т./ф. (8 044) 269 63 30

Якщо Ви бажаєте замовити книги через систему сайту, то **обов'язково прочитайте проради по використанню.**

Якщо бажаєте замовити книги за телефоном, то для цього поділіться нам код, назву книги, яку б Ви хотіли придати. Під автором, кількість примірників, поштову адресу та телефон контактної особи, копію свідоцтва платника ПДВ або свідоцтва про сплату єдиного податку.

Отримавши ці дані, ми одразу ж введемо Ваше замовлення та надано рахунок для оплати.

Замовлення книги надсилаються за будь-якою зручною для Вас схемою доставки. Ми гарантуємо повне виконання замовлення.

Ярлик newbooks.cgi

Яндекс.П... Total Co... reklama - ... Adobe Acr... rozdl_5 - ... Про нас ... EN 13:39

Усі подробиці без додаткових запитань!

Гіптерс З. В.

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

*Керівник видавничих проєктів О. С. Прокопчук
Дизайн обкладинки С. О. Кіцно
Верстка О. Д. Ломарьов
Коректор О. С. Крутенко
Технічне редагування В. Л. Тарнавський
Посібник надруковано за редакцією З. В. Гіптерс*

Формат 60x84/16.

Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 800 прим.

ТОВ «Видавничий дім «Професіонал»
Тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)
e-mail: vdbook@profi-book.kiev.ua,
ruslan@profi-book.kiev.ua
www.profi-book.kiev.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1533*